

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ШТАФІРНА ЛІЛІЯ ОРЕСТІВНА

УДК 373.5.016:[811.161.2+808.5]

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФОРМУВАННЯ УМІНЬ І НАВИЧОК УСНОГО ПУБЛІЧНОГО
МОВЛЕННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ
СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

01 Освіта / Педагогіка

014 Середня освіта

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Л. О. Штафірна

Науковий керівник: **Палихата Елеонора Ярославівна**, доктор педагогічних наук, професор

Тернопіль – 2024

АНОТАЦІЯ

Штафірна Л. О. Формування умінь і навичок усного публічного мовлення у старшокласників закладів загальної середньої освіти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 01 Освіта / Педагогіка зі спеціальності 014 Середня освіта. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2024.

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена вимогами сучасного суспільства до образу риторичного ідеалу публічної усномовленнєвої майстерності учнів 10–11 класів закладів загальної середньої освіти, прогалинами лінгводидактики в дослідженні цієї проблеми, недостатнім рівнем готовності старшокласників продукувати публічні тексти з дотриманням мовних норм, комунікаційних якостей мовлення, мовленнєвого етикету та засобів логіко-емоційної виразності.

Наукова новизна результатів роботи полягає в тому, що:

– вперше теоретично обґрунтовано, практично розроблено, експериментально перевірено методику формування усного публічного мовлення учнів 10–11 класів закладів загальної середньої освіти на уроках української мови під час опрацювання практичної риторики відповідно до спроектованої експериментальної структурно-функційної програми;

– визначено технологічний компонент вибору оптимальних методів, прийомів, засобів засвоєння риторичних знань і формування умінь продукування публічних висловлювань, що ґрунтуються на лінгводидактичних підходах, відповідних умовах, загальнодидактичних і власне методичних закономірностях і принципах навчання;

– удосконалено й уточнено критерії укладання системи комунікаційних вправ і завдань, спрямованих на поетапне формування умінь і навичок продукування різножанрових текстів публічного мовлення старшокласників;

– подальшого розвитку набули методичні ідеї формування комунікаційної грамотності школярів, спрямовані на продукування публічних висловлювань старшокласників у закладах загальної середньої освіти, положення про застосування нових методичних технологій, традиційних і нестандартних методів навчання продукування й виголошення монологічних, діалогічних (пологічних) висловлювань.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає:

– в розробленні експериментальної структурно-функційної програми формування публічного мовлення старшокласників, відображеній у лінгводидактичній моделі;

– у створенні науково обґрунтованої методики продукування й виголошення публічного мовлення з урахуванням поетапного формування текстотворчих умінь і навичок побудови різножанрових монологів, діалогічних реплік у діалогічних і полілогічних висловлюваннях залежно від методичних підходів – системного, мовно-мовленнєвого, структурно-орієнтованого, комунікаційно-діяльнісного, завершально-результативного.

У практичному вимірі положення дисертації можуть використовувати науковці-лінгводидакти, педагогічні працівники при удосконаленні програм, укладанні підручників з української мови та навчально-методичних посібників, викладачі-методисти педагогічних ЗВО, учителі-словесники, студенти-філологи.

Основні положення та результати дисертації було впроваджено у навчальний процес з української мови 10–11 класів п'яти закладів загальної середньої освіти.

Матеріали дисертації можна використовувати на уроках української мови під час вивчення практичної риторики у старших класах закладів загальної середньої освіти.

Особистий внесок здобувача.

У статтях, написаних у співавторстві з Е. Я. Палихатою, «Навчання публічного мовлення старшокласників з урахуванням вимог програми і

матеріалів підручників з української мови» і «Методика формування публічного мовлення старшокласників» дисертантка запропонувала методи і прийоми формування українського усного публічного мовлення та науково обґрунтовану методичну систему тренувальних вправ і завдань до них для формування навичок публічного мовлення під час вивчення матеріалу з розділу «Практична риторика»; у статті «Written Network Communication: Communicative Needs and Ambiguity of Interpretations», написаною у співавторстві з М. Сокол, О. Петришиною, В. Міськом, Т. Миколенко, Е. Палихатою, внесок здобувача полягає у систематизації результатів дослідження комунікаційних потреб і неоднозначності інтерпретацій у публічному мовленні.

Апробація результатів дослідження.

Основні положення та результати дисертації доповідалися та отримали схвальні відгуки на міжнародних науково-практичних конференціях «Лінгводидактика в контексті особистісної парадигми» (Тернопіль, 2021 р.), «Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід» (Тернопіль, 2022), Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції (з міжнародною участю) «Актуальні проблеми мовознавства та лінгвометодики в умовах війни в Україні» (Житомир, 2023); міжрегіональному науково-практичному online-семінарі викладачів та здобувачів вищої освіти «Перспективи розвитку сучасної філології та лінгвометодики у дослідженнях молодих науковців» (Житомир, 2024).

Розглянуто теоретичні основи навчання публічного мовлення старшокласників у закладах загальної середньої освіти, для чого:

– здійснено аналіз наукових досліджень із проблеми, актуальних лінгвістичних і паралінгвістичних особливостей процесу продукування усномовленнєвих висловлювань, структурної організації текстів публічного мовлення;

– висвітлено вплив психологічних, вікових і лінгводидактичних чинників на процес формування публічного мовлення на аспектних уроках української мови і уроках красномовства під час вивчення практичної риторики.

Діагностично-констатувальне дослідження стану формування публічного мовлення учнів 10–11 класів у закладах загальної середньої освіти під час вивчення української мови спрямовано на виконання таких завдань:

проведено аналіз вимог чинної програми і підручників з української мови, що вказав на потребу значного їх удосконалення;

здійснено діагностично-констатувальний зріз риторичних знань і вмінь продукування різножанрових текстів монологічного, діалогічного (полілогічного) мовлення, виявлено кількісні та якісні його результати, що вказують на актуальність студіювання досліджуваної проблеми.

Розроблено струнку експериментально-дослідну методику формування публічного мовлення учнів старших класів закладів загальної середньої освіти:

запропоновано модель експериментальної структурно-функційної програми формування публічного мовлення на аспектних уроках української мови і уроках красномовства, схарактеризовано методи, прийоми, засоби, систему вправ і завдань для поглиблення знань, формування умінь і навичок ораторського мистецтва;

спроектовано практичну роботу над створенням і виголошенням монологічних, діалогічних (полілогічних) текстів із дотриманням текстотворчих кроків (орієнтування, планування, реалізації дії, контролю та корекції) для формування організаційно-контрольних, загальнопізнавальних і власне контрольних умінь за допомогою системного і систематичного продукування різножанрових висловлювань.

Відповідно до розробленої та впровадженої в шкільну практику експериментальної структурно-функційної програми формування публічного мовлення старшокласників, здійснено перевірку засвоєних учнями експериментальних класів (ЕК) риторичних знань, сформованих умінь

продукування і виголошення монологічних, діалогічних (полілогічних) текстів та контрольних класів (КК), що працювали за чинною програмою.

Проведено статистичні розрахунки і порівняння показників результатів формувального експерименту. Вони підтверджують, що показники риторичних знань і вмінь продукування публічних висловлювань учнів ЕК є вищими, порівняно з показниками КК, що вказує на ефективність проведеного експериментального дослідження.

Ключові слова: публічне мовлення, українська мова, комунікація, комунікаційна компетентність, мовнокомунікаційна компетентність, мовленнєві уміння і навички, навчання говоріння, старшокласники, методи, прийоми і засоби навчання, комунікаційні вправи, текстотворення, монолог, діалог, полілог.

SUMMARY

Shtafirna L. O. Formation of abilities and skills of the public speaking of senior classes students of general secondary education institutions. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 01 Education / Pedagogy, specialty 014 Secondary education. – Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, 2024.

The relevance of the dissertation research is determined by the requirements of modern society for the image of the rhetorical ideal of public speaking skills of students of grades 10–11 of general secondary education institutions, by the gaps in linguodidactics in the study of this problem, by the insufficient level of readiness of senior classes students to produce public texts in compliance with language norms, communication qualities of speech, speech etiquette and means of logical and emotional expressiveness.

The scientific novelty of the work results lies in the fact that:

- methodology of formation of public speaking abilities and skills of senior classes students of general secondary education institutions has been theoretically substantiated, practically developed and experimentally tested in the Ukrainian language classes during the mastering of practical rhetoric in accordance with the designed experimental structural and functional program for the first time;

- the technological component of choosing the optimal methods, techniques, means of mastering of rhetorical knowledge and forming the skills of producing public speaking, which are based on linguodidactic approaches, relevant conditions, general didactic and methodological principles of learning, has been determined;

- the criteria for compiling a system of communication exercises and tasks aimed at the gradual formation of the abilities and skills of producing multi-genre public speaking texts by senior classes students have been improved and clarified;

- methodological ideas of the formation of communication literacy of schoolchildren, aimed at the production of public speaking by senior classes students of general secondary education institutions, provisions on the use of new

methodological technologies, traditional and non-standard teaching methods for the monologic production, dialogic (polylogic) interaction have gained further development.

The practical significance of the research results lies in:

the development of an experimental structural and functional program for the formation of public speaking of high school students, reflected in the linguodidactic model;

the creation of a scientifically based methodology of public speaking production and making a public speech taking into account step-by-step formation of text-creating abilities and skills in constructing multi-genre monologues, dialogues replicas in dialogic and polylogical exchanges depending on methodological approaches systemic, speech and language, structure-oriented, communication-active, final-resultative.

In practical terms, the findings of the thesis can be used by researchers in the field of linguodidactics, language educators for the improvement of programs, compiling of textbooks on the Ukrainian language and educational and methodological manuals by methodology teachers of pedagogical higher education institutions, linguistics teachers, philology students.

The main provisions and results of the thesis were implemented in the educational process of grades 10–11 in five institutions of general secondary education.

The materials of the dissertation can be used at Ukrainian language lessons during the study of practical rhetoric in senior classes of general secondary education institutions.

Personal contribution of the PhD student.

In the articles written in co-authorship with E. Ya. Palykhata «Teaching public speaking to senior students taking into account the requirements of the program and the materials of the Ukrainian language textbooks» and «Methods of forming public speaking of senior students» the PhD student offered methods and techniques for the formation of Ukrainian oral public speaking and a scientifically based

methodological system of training exercises and tasks for them for the formation of public speaking skills during the study of the material from the section «Practical Rhetoric»; in the article «Written Network Communication: Communicative Needs and Ambiguity of Interpretations» written in co-authorship with M. Sokol, O. Petryshyna, V. Misko, T. Mykolenko, E. Palykhata the PhD student's contribution consists of the systematization of the results of the study of communication needs and the ambiguity of interpretations in public speech.

Approbation of research results.

The main provisions and results of the dissertation were presented and received favorable reviews at the international scientific and practical conferences «Linguistics in the context of the personality paradigm» (Ternopil, 2021), «Value orientations in the modern world: theoretical analysis and practical experience» (Ternopil, 2022), All-Ukrainian scientific and practical internet conference (with international participation) «Actual problems of linguistics and linguistic methodology in the conditions of war in Ukraine» (Zhytomyr, 2023); interregional scientific and practical online seminar for teachers and students of higher education «Prospects of the development of modern philology and linguistic methodology in the research of young scientists» (Zhytomyr, 2024).

The theoretical foundations of teaching public speaking to senior classes students of general secondary education institutions were considered, for which:

the analysis of scientific research on problems, actual linguistic and paralinguistic features of the process of production of oral statements, structural organization of public speaking texts was carried out;

the influence of psychological, age and linguodidactic factors on the process of formation of public speaking at the aspect lessons of the Ukrainian language and elocution lessons during their study of practical rhetoric was highlighted.

Diagnostical and confirmatory research on the state of formation of public speaking of 10–11 grade students in general secondary education institutions during the study of the Ukrainian language is aimed at fulfilling the following tasks:

an analysis of the requirements of the current program and the Ukrainian language textbooks was carried out, and indicated the need for their significant improvement;

a diagnostic-statistical section of rhetorical knowledge and the ability to produce multi-genre texts of monologic, dialogic (polylogic) speech was carried out, its quantitative and qualitative results were revealed, indicating the relevance of the research problem.

A streamlined experimental and research methodology for the formation of public speaking of students of senior classes of general secondary education institutions has been developed:

a model of an experimental structural and functional program for the formation of public speaking at aspect lessons of the Ukrainian language and elocution lessons is proposed, methods, techniques, tools, a system of exercises and tasks for deepening knowledge, forming skills and oratory skills have been characterized;

practical work on the creation and uttering of monologic, dialogic (polylogic) texts has been projected with the observance of text-creating steps (orientation, planning, implementation of action, control assessment) for the formation of organizational and general cognitive and control assessment skills with the help of system and systematic production of various genres of statements.

In accordance with the developed and implemented in school practice experimental structural and functional program for the formation of public speaking of senior classes students, the rhetorical knowledge acquired by the students, the skills of producing and uttering monologic, dialogic (polylogic) texts have been tested in experimental classes (EC) and control classes (CC) which worked according to the current program.

Statistical calculations and comparison of indicators of the results of the formative experiment have been carried out. They confirm that the indicators of rhetorical knowledge and the ability to produce public speaking of EC students are higher, compared to the indicators of CC, which proves the effectiveness of the conducted experimental research.

Key words: public speaking, the Ukrainian language, communication, communicative competence, linguistic communicative competence, language skills, teaching speaking, senior students, methods and learning tools, communication exercises, text creation, monologue, dialogue, polylogue.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Штафірна Л. О. Теоретичні мовно-мовленнєві особливості формування публічного мовлення майбутніх учителів української мови. Стратегічні напрями розвитку сучасної української лінгводидактики: монографія / за ред. Е. Палихати, О. Петришиної. Тернопіль: Підручники і посібники, 2021. С. 266–275.

2. Палихата Е. Я., Штафірна Л. О. Навчання публічного мовлення старшокласників з урахуванням вимог програми і матеріалів підручників з української мови. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Педагогіка. 2022. №1. С. 142–149. DOI 10.25128/2415-3605.22.1.17

3. Палихата Е. Я., Штафірна Л. О. Методика формування публічного мовлення старшокласників. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Педагогіка. 2023. №2. С. 58–63. DOI 10.32782/2415-3605.23.2.7

4. Sokol M., Petryshyna O., Misko V., Mykolenko T., Palykhata E., Shtafirna L. Written Network Communication: Communicative Needs and Ambiguity of Interpretations. *International Journal of Higher Education*. 2021. Vol 10. No 5. P. 10–17. DOI 10.5430/ijhe.v 10n5p10

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

5. Штафірна Л. О. Ідея національної консолідації в публічній комунікації учнів старших класів закладів загальної середньої освіти. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез IV Міжнародної науково-практичної конференції (13–14 травня 2022 року, м. Тернопіль)*. Тернопіль: Вектор; ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 300–302.

6. Штафірна Л. О. Роль пам'яті у процесі продукування і виголошення публічного мовлення. *Лінгводидактика в контексті особистісної парадигми: матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю* (Тернопіль, 3–4 черв. 2021 р.) / Терноп. нац. мед. ун-т імені І. Я. Горбачевського МОЗ України. Тернопіль: ТНМУ, 2021. С. 60–62.

7. Штафірна Л. О., Палихата Е. Я. Формування комунікативної компетентності старшокласників у процесі навчання публічного мовлення. *Актуальні проблеми мовознавства та лінгвометодики в умовах війни в Україні*. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (з міжнародною участю) 21 лютого 2023 року. За заг. ред. К. Я. Климової. Житомир: Поліський національний університет, 2023. С. 264–268.

8. Штафірна Л. О. Формування умінь продукування і виголошення публічних висловлювань старшокласників. *Перспективи розвитку сучасної філології та лінгвометодики у дослідженнях молодих науковців*. Збірник матеріалів міжрегіонального науково-практичного online-семінару викладачів та здобувачів вищої освіти 22 січня 2024 року. За заг. ред. К. Я. Климової. Житомир: Поліський національний університет, 2024. С. 96–100.

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ ПУБЛІЧНОГО МОВЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	26
1.1. Аналіз наукових досліджень із проблеми формування публічного мовлення	26
1.2. Актуальні лінгвістичні та паралінгвістичні особливості процесу формування публічного мовлення	37
1.3. Структурна організація текстів публічного мовлення наукового й навчально-виховного змісту	48
1.4. Психолінгвістичні передумови формування публічного мовлення старшокласників	60
1.5. Лінгводидактичні основи опрацювання публічного мовлення на уроках української мови	68
Висновки до першого розділу	74
РОЗДІЛ 2. ДІАГНОСТИЧНО-КОНСТАТУВАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ФОРМУВАННЯ ПУБЛІЧНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ 10-11 КЛАСІВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	77
2.1. Аналіз вимог програми з української мови для закладів загальної середньої освіти з навчання публічного мовлення старшокласників	77
2.2. Відображення програмового матеріалу з формування публічного мовлення старшокласників у підручниках з української мови і навчально-методичних посібниках	82
2.3. Діагностично-констатувальний зріз знань про публічне мовлення старшокласників і вмінь продукування різножанрових текстів відповідно до вимог програми	95
Висновки до другого розділу	109

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ПУБЛІЧНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	112
3.1. Модель впровадження експериментальної структурно-функційної програми методики формування публічного мовлення старшокласників на уроках української мови	112
3.2. Методика формування у старшокласників умінь і навичок продукування різножанрових текстів публічного мовлення та їх виголошення	136
3.3. Впровадження експериментальної методики формування умінь продукування й виголошення публічних текстів різних жанрів у навчальний процес старшокласників	151
3.4. Результати педагогічного експерименту з формування публічного мовлення старшокласників	161
Висновки до третього розділу.....	172
ВИСНОВКИ	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	183
ДОДАТКИ	204

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДМ – діалогічне мовлення

ДС – діалогічні єдності

ДР – діалогічні репліки

ЕК – експериментальні класи

ЕСФП – експериментальна структурно-функційна програма

ЗЗО – заклади загальної середньої освіти

ЗВО – заклади вищої освіти

КК – контрольні класи

МФПМ – методика формування публічного мовлення

РЗМ – розвиток зв'язного мовлення

ССЦ – складне синтаксичне ціле

ТЗН – технічні засоби навчання

ВСТУП

Актуальність теми та ступінь дослідження проблеми. На завершальному етапі вивчення української мови в 10–11 класах закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) опрацьовується розділ «Практична риторика», в якому передбачено ознайомлення старшокласників із публічним мовленням. Формування ключових компетентностей старшокласників передбачає удосконалення спілкування державною мовою, вивчення основ риторики – теорії і практики досконалого, переконливого, доцільного, ефективного мовлення оратора як гідного громадянина, компетентного у публічному мовленні.

Зміст лінгвістичної освіти визначають нормативні документи, програми і підручники з української мови, посібники для вчителів-філологів, створення яких зумовлене пріоритетними напрямками Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті та іншими нормативними документами, що регламентують діяльність закладу загальної середньої освіти з вивчення української мови, як-от: Конституція України (1996), Державний стандарт загальної середньої освіти (2011), закони України «Про освіту» (2017) [136], Концепція розвитку педагогічної освіти (2018), «Про загальну середню освіту» (2020). У Законі України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» йдеться про те, що «українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування», а також «в інших публічних сферах суспільного життя». Однією із важливих проблем загальної середньої школи України є підготовка випускників, які досконало володіють вербальною комунікацією, зокрема мистецтвом мовлення. Навчання в закладах загальної середньої освіти покликане всебічно покращувати усномовленнєву підготовку школярів, готових до публічного висловлювання власних думок для досягнення комунікаційної мети засобами сучасної української мови, збагачувати лексико-фразеологічний запас, орієнтуватися у структурно-компетентних особливостях продукування текстів різних стилів і

жанрів. Звідси й мета навчання української мови у старших класах закладів загальної середньої освіти, яка полягає у формуванні компетентного мовця як бажаного співрозмовника, привабливого і впливового оратора, здатного послуговуватися публічним мовленням із дотриманням правил публічної аргументації, мовних норм, комунікаційних якостей мовлення, засобів логіко-емоційної виразності, що забезпечує мовленнєву компетентність національно свідомого, духовно багатого мовця.

Серед низки аспектів лінгводидактики загальної середньої освіти проблема формування умінь і навичок практичної риторики, зокрема публічного мовлення школярів здавна привертала увагу науковців – теоретиків і практиків. Риторика як наука і, власне, термін «риторика» сягають своїм корінням у сиву давнину грецької античності. Ще оратори й ритори стародавнього світу визначили шляхи розвитку цієї науки, актуальної у давній час, і вважали її інструментом громадянського керування (Горгій), мовної організації державного устрою суспільства, наукою, здатною «знаходити можливі способи переконання» (Аристотель). Відповідно й у наш час ораторське мистецтво вважають одним зі специфічних видів актуальної мовленнєвої діяльності, що можна опанувати, як будь-яку іншу діяльність.

Проблеми навчання риторики досліджувала низка сучасних учених: лінгвістів (Л. І. Мацько, О. М. Мацько, Г. М. Сагач, С. Д. Абрамович, М. Ю. Чикарькова, В. В. Молдован та ін.), лінгводидактів (О. П. Глазова, Н. Б. Голуб, С. В. Косянчук, Е. Я. Палихата, В. І. Шуляр, В. А. Нищета та ін.), психологів (О. П. Сергеєнкова, К. Горслі та ін.), але формування публічного мовлення учнів старших класів закладів загальної середньої освіти не поставало предметом наукового студювання.

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена вимогами сучасного суспільства до образу риторичного ідеалу публічної риторичної майстерності учнів десятого-одинадцятого класів закладів загальної середньої освіти, прогалинами лінгводидактики в дослідженні проблеми формування усного публічного мовлення, недостатнім рівнем готовності старшокласників

висловити свої думки відповідно до структурних вимог продюкованого тексту з дотриманням мовних норм, комунікаційних якостей мовлення, мовленнєвого етикету та засобів логіко-емоційної виразності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до науково-дослідної теми кафедри української мови та методики її навчання «Сучасні технології підвищення ефективності навчання української мови в освітніх закладах різних рівнів» (номер державної реєстрації № 0118U003129). Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол № 6 від 22 грудня 2020 р.).

Об'єктом дослідження є процес вивчення практичної риторики учнями 10–11 класів на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – методика формування умінь і навичок продукування і виголошення публічних висловлювань старшокласників.

Мета дисертації полягає в теоретичному обґрунтуванні, експериментальній розробці методики формування умінь і навичок усного публічного мовлення старшокласників, впровадженні та перевірці її ефективності.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні: формування умінь і навичок публічного мовлення старшокласників може бути ефективним, якщо:

– здійснити аналіз лінгвістичної, лінгводидактичної, психологічної літератури, що складає основу створення методики експериментального навчання старшокласників публічного мовлення – монологічного, діалогічного і полілогічного;

– провести спостереження над навчанням практичної риторики в 10–11 класах на уроках української мови, бесіди з учителями-філологами і старшокласниками;

– проаналізувати вимоги чинної програми навчання публічного мовлення і якість реалізації цих вимог у підручниках з української мови для 10–11 класів;

– з’ясувати рівень залишкових знань і сформованих умінь із риторики, що стосуються публічного мовлення старшокласників;

– створити експериментальну структурно-функційну програму формування публічного мовлення учнів 10–11 класів ЗЗСО;

– впровадити методику засвоєння риторичних знань і формування умінь продукування усномовленнєвих публічних висловлювань у навчальний процес учнів старшої школи;

– виявити результати експериментальної методики навчання публічного мовлення, з’ясувати її ефективність.

Відповідно до предмета, мети та гіпотези визначено **завдання дослідження:**

1. Здійснити аналіз досліджень, спрямованих на студювання публічного мовлення; визначити лінгвістичні, паралінгвістичні, текстотворчі, лінгводидактичні та психологічні особливості методики формування умінь і навичок публічного мовлення старшокласників у закладах загальної середньої освіти.

2. З’ясувати стан навчання публічного мовлення старшокласників ЗЗСО: здійснити аналіз чинних програм з української мови щодо вивчення риторики, проаналізувати підручники з української мови, методичні посібники з риторики та суміжних навчальних дисциплін; провести констатувальний зріз риторичних знань учнів і вмінь продукувати публічні висловлювання для врахування його результатів під час укладання експериментальної програми, опираючись на норми оцінювання усного монологічного, діа- та полілогічного мовлення.

3. Розробити експериментальну структурно-функційну програму (ЕСФП) формування публічного мовлення старшокласників у ЗЗСО, що відповідає укладеній моделі, створити методику засвоєння риторичних знань про публічне мовлення і систему комунікаційних вправ, спрямованих на продукування та виголошення різножанрових усномовленнєвих висловлювань.

4. Впровадити теоретично-практичний матеріал ЕСФП в навчальний процес вивчення української мови на аспектних уроках і розвитку зв'язного мовлення, так званих уроках красномовства.

5. Експериментально перевірити ефективність запропонованої методики засвоєння риторичних знань старшокласників і сформованих умінь і навичок продукування й виголошення текстів – монологів, діалогів (полілогів).

Методологічну основу дослідження склали: концепції з проблем гуманітаризації освіти (І. А. Зязюн), структури спілкування (Л. М. Дунець), проблеми формування комунікаційних умінь (Л. О. Штафірна, Е. Я. Палихата); положення психолого-педагогічної теорії мовленнєвої компетентності та механізми її формування (Н. Д. Бабич), дидактичного аспекту розвитку комунікаційних якостей індивіда (А. А. Артюхова); комплекс **методів дослідження** для досягнення поставленої мети, розв'язання сформульованих завдань і перевірки висунутої гіпотези:

– **теоретичні**: аналіз державних документів у галузі мовної освіти; критичний аналіз лінгвістичної, паралінгвістичної, лінгводидактичної, психолого-педагогічної, навчально-методичної літератури з досліджуваної проблеми, програм і підручників із риторики та суміжних дисциплін;

– **емпіричні**: *діагностичні* (бесіди з учителями, учнями);

– **обсерваційні** (спостереження за навчальним процесом на уроках української мови під час вивчення практичної риторики; теоретичне осмислення й узагальнення педагогічного досвіду учителів-словесників);

– **експериментальні** (педагогічний експеримент – констатувальний зріз; відбір і структурування навчального матеріалу з усної публічної комунікації; визначення методів, прийомів і засобів формування публічного мовлення; експериментальне навчання, контрольний зріз результатів дослідження);

– **статистичні** (якісний та кількісний аналізи отриманих результатів експериментального дослідження формування публічного мовлення старшокласників).

Експериментальна база дослідження: п'ять закладів загальної середньої освіти, а саме: комунальний заклад «Вінницький ліцей № 8» Вінницького району Вінницької області (довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження № 284 від 01.12.2023 р.); Івано-Франківський фізико-технічний ліцей-інтернат Івано-Франківської обласної ради Івано-Франківської області довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження № 472 від 29.11.2023 р.); Сушовецький ліцей Білогірської селищної ради Шепетівського району Хмельницької області; Тернопільська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 16 Тернопільської міської ради Тернопільської області; опорний заклад Лошнівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів Тербовлянської міської ради Тернопільської області довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження № 65 від 05.12. 2023 р.).

Організація дослідження. Для повномасштабного проведення експериментальної роботи було залучено 323 учні десятих і одинадятих класів. Дослідження проводилося упродовж 2020–2021 н. р., 2021–2021 н. р., 2022–2023 н. р. і охоплювало низку етапів науково-педагогічного пошуку.

На першому етапі (2020–2021 н. р.) здійснювався ретроспективний аналіз наукової літератури (лінгвістичної, лінгводидактичної, психологічної, методичної, філософської), бесіди з учителями-філологами і старшокласниками, сплановано і проведено констатувальний зріз, з'ясовано його результати і визначено актуальність дослідження, що спонукає до створення методики формування публічного мовлення учнів 10–11 класів ЗЗСО.

На другому етапі (2021–2022 н. р.) створено експериментальну структурно-функційну програму (ЕСФП) засвоєння риторичних знань і формування публічного мовлення учнів десятого класу і впроваджено її у практику школи.

На третьому етапі (2022–2023 н. р.) проводилося навчання теоретичного матеріалу з метою засвоєння риторичних знань, продукування публічних

висловлювань і їх виголошення перед аудиторією; з'ясувалися результати формувального експерименту та ефективність запропонованої методики.

Четвертий етап (2023–2024 н. р.) присвячений статистичним розрахункам результатів експериментального дослідження та оформленню матеріалів дисертаційної роботи.

Наукова новизна результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що:

– вперше виокремлено, теоретично обґрунтовано, практично розроблено й експериментально перевірено методику формування усного публічного мовлення учнів 10–11 класів закладів загальної середньої освіти на уроках української мови під час опрацювання практичної риторики відповідно до спроектованої експериментальної структурно-функційної програми;

– визначено технологічний компонент вибору оптимальних методів, прийомів, засобів засвоєння риторичних знань і формування умінь продукування публічних висловлювань, що ґрунтується на лінгводидактичних підходах, відповідних умовах, загальнодидактичних і власне методичних закономірностях і принципах навчання;

– удосконалено й уточнено критерії укладання системи комунікаційних вправ і завдань, спрямованих на поетапне формування умінь і навичок продукування різножанрових текстів публічного мовлення старшокласників;

– подальшого розвитку набули методичні ідеї формування комунікаційної грамотності школярів, спрямовані на продукування публічних висловлювань старшокласників у закладах загальної середньої освіти, положення про застосування нових методичних технологій, традиційних і нестандартних методів навчання продукування й виголошення монологічних, діалогічних (полілогічних) висловлювань.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає:

– в розробленні експериментальної структурно-функційної програми формування публічного мовлення старшокласників, відображеній у лінгводидактичній моделі;

– у створенні науково обґрунтованої методики продукування виховання публічного мовлення з урахуванням поетапного формування текстотворчих умінь і навичок побудови різножанрових монологів, діалогічних реплік у діалогічних і полілогічних висловлюваннях залежно від методичних підходів – системного, мовно-мовленнєвого, структурно-орієнтованого, комунікаційно-діяльнісного, завершально-результативного.

У практичному вимірі положення дисертації можуть використовувати науковці-лінгводидакти, педагогічні працівники при удосконаленні програм, укладанні підручників з української мови та навчально-методичних посібників, викладачі-методисти педагогічних ЗВО, учителі-словесники, студенти-філологи.

Матеріали дисертації можна використовувати на уроках української мови під час вивчення практичної риторики у старших класах закладів загальної середньої освіти, на семінарських заняттях студентів-філологів із методики навчання української мови.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науково обґрунтованим дослідженням. Наукові результати студювання та практичні розробки належать особисто авторові. У наукових працях, опублікованих у співавторстві, в дисертації використано лише ті положення та ідеї, які є результатом власних досліджень здобувача.

У статтях, написаних у співавторстві з Е. Я. Палихатою, «Навчання публічного мовлення старшокласників з урахуванням вимог програми і матеріалів підручників з української мови» і «Методика формування публічного мовлення старшокласників» дисертантка запропонувала методи і прийоми формування українського усного публічного та науково обґрунтовану методичну систему тренувальних вправ і завдань до них для формування навичок публічного мовлення під час вивчення матеріалу з розділу «Практична риторика»; у статті «Written Network Communication: Communicative Needs and Ambiguity of Interpretations», написаною у співавторстві (М. Сокол, О. Петришина, В. Місько, Т. Миколенко, Е. Палихата), внесок здобувача

полягає у систематизації результатів дослідження комунікаційних потреб і неоднозначності інтерпретацій у публічному мовленні.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертації доповідалися та отримали схвальні відгуки на міжнародних науково-практичних конференціях: «Лінгводидактика в контексті особистісної парадигми» (Тернопіль, 3–4 червня 2021), «Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід» (Тернопіль, 13–14 травня 2022), Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції (з міжнародною участю) «Актуальні проблеми мовознавства та лінгвометодики в умовах війни в Україні» (Житомир, 2023); міжрегіональному науково-практичному online-семінарі викладачів та здобувачів вищої освіти «Перспективи розвитку сучасної філології та лінгвометодики у дослідженнях молодих науковців» (Житомир, 2024).

Публікації. Основні положення і результати дисертаційної роботи із проблеми дослідження висвітлено у восьми публікаціях, серед яких: 3 статті у фахових наукових виданнях України, 1 стаття у закордонному періодичному виданні, 2 тез у збірниках міжнародних науково-практичних конференцій, 1 стаття збірнику матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (з міжнародною участю); 1 стаття у збірнику матеріалів міжрегіонального науково-практичного online-семінару викладачів та здобувачів вищої освіти.

Обсяг і структура дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаної літератури (228 позицій, серед них 38 – іноземною мовою) та 11 додатків (на 34 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 238 сторінок друкованого тексту, основний зміст викладено на 184 сторінках. Роботу ілюстровано 19 таблицями та 4 рисунками.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ ПУБЛІЧНОГО МОВЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

1.1. Аналіз наукових досліджень із проблеми формування публічного мовлення

Якісна усномовленнєва підготовка особистості – одне з важливих завдань сучасних закладів загальної середньої освіти під час навчання української мови, оскільки українськомовне суспільство у процесах глобалізації розширює межі комунікації та вимагає освоєння різноманітних методів риторичного впливу.

Ораторське мистецтво має власну тисячолітню історію. Батьківщиною риторики вважається Стародавня Греція, де її величали «царицею всіх мистецтв» [142].

Щоб заручитися підтримкою народу та відстоювати власну думку у суперечках, оратору потрібно було гарно й переконливо говорити й доносити до слухачів свої думки. Це сприяло появі софістів (від *sophistes* – мудрець), які розробляли прийоми ораторського мистецтва, вивчали вплив мовлення на почуття людей, навчали виступати перед аудиторією та писали промови на замовлення. Так, найвідомішими ораторами Греції були: Горгій (483 до н. е.– 375 до н. е.), який вважався одним із перших софістів і навчав прийомів полеміки з метою перемоги у суперечці; Сократ (469–399 рр. до іщн. е.), який зі співрозмовниками створював особливі переконливі діалоги, своїми запитаннями показував помилковість поглядів опонента, завдяки чому підводив його до розуміння істини; Платон (близько 427 – близько 347 рр. до н. е.), як і його учитель Сократ, вважав, що красномовність публічного висловлювання ґрунтується на знанні істини й умінні донести її до слухача; Демосфен (близько 384–322 рр. до н. е.) наголошував на потребі обов’язкової підготовки до промов та жвавості публічного виступу; Аристотель (384–322 рр. до н. е.) вважається засновником наукової риторики [143, с. 5–7].

У Стародавньому Римі, як і Греції, виробився свій ораторський ідеал, для якого не був характерний культ гарного слова, оскільки політична система Римської імперії потребувала практичного публічного мовлення в сенатських дебатах. Блискучими ораторами Стародавнього Риму були Цицерон (106–43 рр. до н. е.), стиль якого став взірцем красномовства; Гай Юлій Цезар (100–44 рр. до н. е.) – видатний полководець, чиї публічні промови переконували воїнів брати участь в битвах; Квінтіліан (36–100 рр. н. е.), який у своїх «Риторичних настановах» узагальнив досвід класичної риторики [143, с. 7].

Спостерігаємо дослідження низки наукових проблем, висвітлених у дисертаціях, монографіях, навчальних посібниках, що стосуються публічного мовлення.

У дисертації на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук Е. Я. Палихати «Система навчання українського усного діалогічного мовлення учнів основної школи» (2004) теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено систему навчання українського усного діалогічного мовлення учнів 5–9 класів, що сприяє засвоєнню знань про діалог, формуванню умінь і навичок продукування публічних діалогічних висловлювань (реплік, єдностей, текстів) у різних мовленнєвих ситуаціях. У роботі запропоновано чітку систему комунікативних вправ (мовно-мовленнєвих, умовно-мовленнєвих і власне мовленнєвих), їхніх складових частин – форм українського мовленнєвого етикету; подано найефективніші методи і прийоми навчання усного діалогічного мовлення [120].

У дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук «Зміст і технологія навчання риторики майбутніх учителів початкових класів» (2002) Л. П. Ткаченко вперше з позиції цілісного підходу науково обґрунтовано, розроблено й експериментально перевірено зміст і технологію навчального курсу риторики з урахуванням фахової специфіки факультету початкового навчання, в якому не приділено уваги проблемі формування публічного мовлення [169].

У докторській дисертації Н. Б. Голуб «Теоретико-методичні засади навчання риторики у вищих педагогічних навчальних закладах» (2009) теоретично обґрунтовано важливість риторичної освіти, вибір структури методики, форм і методів навчання риторики студентів вищих педагогічних навчальних закладів, спрямованої на формування мовно-риторичної особистості сучасного вчителя. У роботі висвітлено історичні аспекти риторики, а також становлення образу ідеального оратора і вчителя, виявлено, відібрано і систематизовано жанри мовлення вчителя, вперше запропоновано структуру самостійної роботи студентів із вивчення риторики; розроблено систему вправ, завдань і тестів із риторики; визначено критерії і показники сформованості риторичної компетентності [36].

У дисертації на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук В. А. Нищети «Методика формування риторичної компетентності учнів основної школи в процесі навчання української мови» (2018) визначено сутність сучасної риторики у філософському аспекті: її співвідношення з основними філософськими напрямками та функціонування у системах культурологічних і соціологічних теорій. Риторичну компетентність автор визначає як інтеграційну особистісну якість, що включає володіння риторичними знаннями, вміннями та навичками, з риторичним потенціалом, які в сукупності визначають здатність і готовність до ефективного та оптимального спілкування, реалізовані й закріплені в досвіді комунікаційної та риторичної діяльності. У структурі риторичної компетентності учнів основної школи В. А. Нищета виокремив теоретико-практичний, організаційно-методологічний, процесуально-діяльнісний, морально-етичний компоненти, а також компоненти комунікаційної активності та впливовості мовленнєвого акту, що збігаються з теоретичним, аналітичним, діяльнісним, творчим, конфліктологічним, образно-мовленнєвим, емоційно-вольовим, мотиваційно-оцінювальним аспектами комунікаційної компетентності. Провідними складниками риторичної компетентності автор визначає риторичні вміння стосовно риторичних знань, мовленнєвої ситуації, тексту, цінностей, вербальних і невербальних риторичних

засобів, монологічного, діалогічного, полемічного, публічного, власного риторичного мовлення. У докторській дисертації В. А. Ницети розроблено основні напрями формування риторичних умінь учнів основної школи як запоруки формування в них риторичної компетентності (засвоєння риторичної теорії, опрацювання текстів-зразків, текстотворення), обґрунтовано зміст діяльності, умови ефективності, визначено діяльність з опанування школярами мовленнєвих жанрів як інтеграційний чинник комплексної реалізації напрямів; розроблено й науково обґрунтовано методику формування риторичної компетентності учнів основної школи [106].

Вивченню ораторської майстерності приділено увагу в дисертації Ю. М. Дишлюк «Формування ораторських умінь в учнів 5–8 класів у процесі вивчення зарубіжної літератури» (2002), в якій розроблено систему формування ораторських умінь, представлено класифікації риторичних понять і жанрів учнівських текстів. Дослідниця визначила можливості використання художніх текстів у процесі опанування ораторських умінь та доводила, що запропонована нею методика впливає на виховання й розвиток активної, здатної до самореалізації особистості, вдосконалення творчих здібностей та пізнавальної самостійності учнів за допомогою літератури й риторики [50].

Дослідниця Ю. В. Харченко у своїй дисертації «Політична риторика в діалозі «Схід – Захід»: соціально-філософський аналіз» (2008) розглядає ораторське мистецтво у політичному аспекті. У роботі розглянуто політичну риторіку в діалозі Заходу і Сходу та проаналізовано глобалізацію як «креативну» – таку, що постійно поновлює свій змістовний багаж. Дослідниця визначає «політичний дискурс» як складну систему вербальних і невербальних засобів спілкування: словесних, озвучених за допомогою мовлення чи зафіксованих у різноманітних джерелах графічних форм, візуальних та акустичних образів, символів, знаків [179].

Так, О. М. Гончарова розглядає риторіку в культурологічному аспекті. У її монографії «Античне красномовство як феномен європейської культури» (2013) античне красномовство проаналізоване з погляду використання

ораторами Давньої Греції та Давнього Риму стратегій мовного управління. У цій праці досліджено становлення античного ораторського мистецтва як феномена європейської культури у контексті дискурсивних та культурних практик, розглянуто професію ритора і визначено соціокультурні чинники античного красномовства, схарактеризовано вплив ораторського мистецтва на політичну, моральну, естетичну й інтелектуальну культуру античності [40].

У навчальному посібнику «Риторика: екскурс в історію вчень і понять» (2003) В. М. Вандишев подав відомості про основні етапи розвитку загальної риторики, жанри ораторського мистецтва, етапи, принципи і засоби підготовки промови. Автор розглянув особливості вітчизняного красномовства, навів низку фрагментів із праць ораторів і філософів, запропонував інформацію про типи промов, що найбільш поширені в ораторському мистецтві (розважальну, інформаційну, натхненну, переконливу, агітаційну), що характерні монологічному публічному мовленню [21].

У навчальному посібнику Л. О. Савенкової «Педагогічна риторика» (2009) представлено закони риторики та обґрунтовано об'єкт, предмет, принципи педагогічної риторики. Авторка розкрила структуру мовленнєвої діяльності та її функції, форми організації педагогічного мовлення, а також засоби інтонаційної виразності. Зосереджено увагу на способах комунікаційного впливу педагога на учнів та майстерності проведення ділової бесіди [145].

Вагомий внесок у розвиток сучасної риторики зробив американський дослідник П. Л. Сопер (1906–1988 рр.), який є автором книжки «Основи мистецтва мовлення». Автор вважає, що «мовлення – це людина в цілому». У цій книжці запропоновано багато корисних порад і зразків виступів сучасних ораторів [228].

У ХХ столітті зарубіжна риторика переросла в науку про те, як успішно та ефективно впливати на слухачів і комунікувати з аудиторією. На сьогодні логіка побудови висловлювання не є основним елементом для успішного публічного виступу, тобто сучасне ораторське мистецтво базується на

психологічних та емоційних прийомах впливу на аудиторію. Наприклад, метод когнітивного впливу на слухача був створений відомим американським письменником та лектором Дейлом Карнегі (1888–1955 рр.). Створивши власну теорію спілкування, у 1912 р. він заснував першу школу, де навчали ефективних прийомів комунікації. Автор теоретично обґрунтував свої погляди у книжці «Як виробляти впевненість у собі й впливати на людей, виступаючи публічно». Д. Карнегі застосовує прагматичний підхід у навчанні ораторського мистецтва, дає багато простих та доступних кожному читачеві порад, які є дієвими на всіх рівнях спілкування. У книжці подано цікаву та потрібну інформацію, а саме: як збирати матеріал і готувати тексти виступу, як покращити пам'ять, як триматись під час виступу, з чого варто починати і як завершувати виступ, як утримувати інтерес аудиторії та доступно донести свою думку до слухачів, використовуючи риторичні прийоми [72]. Ідеї Д. Карнегі сприяли формуванню науки про вплив мови на людину, оскільки він показав, як удосконалення мовленнєвої поведінки впливає на успіх і життя людей.

А. А. Артюхова займається вивченням риторики у філологічному аспекті. Цікавими для ознайомлення є її статті «Комунікаційні стратегії в мітинговому дискурсі» та «Комунікаційні стратегії і тактики в мітинговій промові» (2014). У статтях класифіковано мовні стратегії і тактики, описано способи їх вербальної реалізації у мітинговому дискурсі [6, с. 25–32].

Психологічні аспекти публічного виступу та формування риторичних умінь аналізували й досліджували вчені-психологи (С. Д. Максименко, Дж. Равен, І. М. Плотницька, О. П. Левченко та ін.) У їхніх працях розкрито теоретичні аспекти психології продукування публічних виступів.

У ХІХ ст. класична риторика тимчасово занепадає, проте у ХХ ст. у процесі розвитку українського суспільства, вчені знову виявляють інтерес до цієї науки, коли люди зосередилися на розкритті власної індивідуальності, що й зумовило потребу особистості вміти спілкуватися не так, як усі. Отже, виникає неориторика (*Rethorica nova*), яка є прямим продовженням класичної риторики, хоча спостерігаються відмінності в окремих методах її функціонування.

У словнику термінів і понять із риторики вказано, що «неориторика (нова риторика) – це другий етап розвитку риторичної науки, що в 60-х рр. ХХ ст. прийшов на зміну першому етапові – класичній риторичній науці». В основі неориторики лежать принципи класичної риторики з оновленими методами та врахуванням досягнень найновіших гуманітарних наук [89, с. 90].

Неориторика як наука почала свій розвиток із праці бельгійських учених Х. Перельмана та Л. Олбрехт-Титеки «Нова риторика: Трактат про аргументацію» (1958 р.). Відтоді неориторичну науку вважають наукою про пошук найпереконливіших аргументів та найвдаліших варіантів висловлювання. Неориторика зберігає вчення про етапи підготовки промови, структуру тексту, спрямування на аудиторію, пошук контакту з нею, виразність мовлення та його аналіз тощо. Проте вона широко адаптує на своєму ґрунті досягнення сучасних гуманітарних наук: лінгвістики тексту, семіотики, герменевтики, психолінгвістики, теорії мовленнєвої комунікації тощо. Нова риторика розглядає риторику як теорію та майстерність публічного виступу і водночас як ефективну комунікацію в будь-якій галузі життєдіяльності. Неориторичну науку умовно поділяють на аргументаційну (що займається вивченням найкращих варіантів аргументації в ораторському виступі. Її представниками є Х. Перельман, Л. Олбрехт-Титека, С. Тулмін, Д. Уолтон, І. Гарасимова та ін.) та лінгвістичну (що вивчає засоби виразності та переконливості у мовленні. Вона є риторику текстів, представниками дослідження якої є Р. Барт, У. Еко, Ю. Лотман та ін.) [89, с. 91].

На сучасному етапі метою неориторики є пошук оптимальних алгоритмів спілкування, дії, переконання. Нова риторика вивчає структуру спілкування, ролі його учасників, процеси комунікації; а також займається розробкою мовленнєвих стилів. Неориторика застосовується в діловому і побутовому спілкуванні, у професійній та особистій діяльності, і навіть у внутрішньому мовленні [143, с. 11].

Публічна комунікація набуває динамічного розвитку у всьому світі: науковці укладають і видають навчальну літературу – посібники та підручники

з риторики, вводять ораторське мистецтво у навчальні плани закладів вищої освіти, заснують міжнародні асоціації дослідників і викладачів публічного мовлення, проводять міжнародні конференції з проблем красномовства. Риторика в сучасному суспільстві – це лінгвістична наука про мовленнєвий вплив публічного слова на аудиторію, що потребує глибокого аналізу й осмислення.

Публічне мовлення є об'єктом досліджень низки зарубіжних науковців, які розглядають його як предмет сучасного стану формування вербальної комунікації. Публічне мовлення – це особливий вид аргументованого тексту, створений мовцем відповідно до законів риторики, орієнтований на переконання, наслідком інтенції якого є здійснення впливу на масову та індивідуальну свідомість слухача [75, с. 136]. Публічне красномовство характеризується такими ознаками, як проблемність за змістом, писемно-усна форма та підготовлено-імпровізований характер реалізації. Імпровізація може бути вдалою за умови попередньої детальної мовно-мовленнєвої підготовки. Публічна комунікація є найскладнішою у риторичній практиці, оскільки виступ перед аудиторією – трудомісткий та відповідальний [93, с. 199].

Зазначимо, що низка зарубіжних науковців торкнулася різнобічного дослідження актуальних особливостей публічного мовлення. Наприклад, Дж. Макнамара, доктор філософії, професор кафедри публічних комунікацій, всесвітньо відомий учений, широко дослідив проблему публічних комунікацій. У його доробку є шістнадцять книжок, серед яких «Організаційне слухання: основне, що відсутнє у публічному спілкуванні» (2016) та «Публічна комунікація: вивчення нових моделей, стандартів і найкращої практики» (2018). Крім них, у своїй статті «Зв'язки з громадськістю та посткомунікація: вирішення парадоксу у публічному спілкуванні» [217].

Дж. Макнамара висловлює думку, що добре продумана комунікація може сприяти розв'язанню багатьох питань, але вважає хибним твердження про те, що лише комунікація може вирішити всі соціальні та політичні проблеми. Учений наводить істотні факти про публічне та міжособистісне спілкування,

але, по-перше, вважає, що комунікація часто не працює належним чином. Для підтвердження своєї думки наводить цитату Дж. Бернарда Шоу, що «найбільша проблема спілкування – це ілюзія того, що воно відбулося». По-друге, спілкування часто використовується для дезінформації, введення в оману, «визначається, як інструмент для маніпулювання об'єктами». Дж. Макнамара робить висновок, що публічне спілкування вимагає також і гуманістичного характеру наукового мислення, з більшим використанням знань дисциплін гуманітарного циклу та узгодженням публічного спілкування з прогресивною теорією мовленнєвої комунікації [217].

Дж. Беслі, Е. Дудо та Ш. Юань у своїй статті «Погляди вчених на мету спілкування» (2017) розглянули конкретні проблеми наукової комунікації, серед яких: демонстрування досвіду науковця, вміння слухати і чути думки інших про наукові результати, висвітлення інформації щодо піклування наукового співтовариства, що дбає про добробут суспільства, доступне формулювання результатів дослідження тощо [196].

Дослідниці з британських університетів М. Д. Джусти, Д. Вукадінович Грітем у спільній статті «Комунікація експертів у Twitter: порівняння соціальних джерел економістів і вчених, теми та комунікаційні стилі» (2021) проаналізували публічну комунікацію науковців у соціальних мережах. Соціальні медіа – це нове середовище, за допомогою якого здійснюється суспільний вплив на людей. Важливим є те, щоб експерти робили свої повідомлення ефективнішими, особливо зараз, коли боротьба за увагу до спілкування загострюється, а рівень розуміння громадськістю роботи експертів досить низький. У дослідженні авторки порівняли комунікаційність економістів і соціальні мережі науковців, здійснили психологічний та семантичний аналіз для розуміння моделі їх спілкування у Twitter. Спілкуючись у соціальних мережах, науковці продемонстрували більш доступний стиль спілкування та подали пояснення інформації. Як висновок-порада, економістам потрібно зосереджуватися на доступній публічній комунікації з людьми, які не є спеціалістами [204].

Індійська дослідниця, доктор Р. Капур, у своїй статті «Навички публічного виступу: вирішальне значення для розвитку продуктивних людей» (2020) взяла до уваги такі фактори, як значення ораторської майстерності, сфери, де реалізуються навички публічного виступу (особиста, професійна, соціальна), види ораторського мистецтва та заходи щодо вдосконалення вмінь ораторського мистецтва [214]. На думку Р. Капур, найкраще ретельно готувати та відпрацьовувати промови до фактичного часу виступу. Доповідач зможе використовувати нотатки як конспект і буде генерувати інформацію спонтанно та переконливо, реалізувати свої навички й уміння публічного виступу. Дослідниця відзначила, що імпровізовані промови виголошуються без жодних поміток, плану чи будь-якої форми офіційної підготовки. Коли мовці мають виступати публічно, добре не готуючись, вони зазвичай відчувають сильний стрес і тривогу, мають проблеми у впровадженні навичок публічного мовлення. Очевидно, що коли їм потрібно виступити перед аудиторією і вони недостатньо обізнані з темою, то важко говорити впевнено. Крім того, немає плану промови, якого слід дотримуватися. Неофіційне спілкування з колегами, друзями, родичами, членами сім'ї та іншими людьми чи виступи перед ними називають імпровізованими. Іноді мовці, виступаючи публічно, мають перед собою підготовлений матеріал для орієнтації у висловлюванні думок. Одним із головних недоліків у цьому випадку є те, що цей матеріал спонукає доповідача постійно заглядати в рукопис, а не стежити за аудиторією. Відтак, оратор не може вільно та адекватно відповідати на поставлені йому запитання. Часом оратори просто запам'ятовують промови, презентації та виголошують їх без будь-якої опори на нотатки чи схему. Недоліком такої техніки є те, що доповідач боїться забути матеріал під час виступу. Щоб подолати цей страх і названі вище побоювання, промовці повинні переконатися, що вони добре пам'ятають текст, призначений для виголошення, володіють професійними поняттями, уміють ефективно й ефектно виголошувати власні думки. Для вдосконалення навичок ораторського мистецтва Р. Капур радить розвивати комунікаційні навички упродовж навчання мови і мовлення, готувати промову

заздалегідь, учитися долати страх та хвилювання перед аудиторією, оцінювати її потреби та вимоги, брати до уваги відгуки та критику аудиторії, перед якою виступатиме оратор, транслювати позитив, проявляти інтерес та ентузіазм, підтримувати зоровий контакт з аудиторією, подавати фактичну інформацію [213].

Наукові інтереси сучасного американського дослідника Т. Докан-Моргана включають міжособистісне й педагогічне спілкування та публічні виступи, а сфера наукових інтересів дослідниці Л. Нельсон охоплює риторику в публічному дискурсі, педагогіку публічних виступів та розробки навчальних програм у галузі комунікаційних наук. У статті «Переваги та необхідність навчання публічного мовлення» (2015), авторами якої є Т. Докан-Морган і Л. Нельсон, йдеться про особливості навчання публічного мовлення та відпрацювання прийомів, орієнтованих на вдосконалення поведінки індивідуального спілкування; в ній описано переваги навчання публічного мовлення, прийоми підвищення рівня впевненості та подолання страху перед виголошенням публічної промови [205].

Американський дослідник К. Барбер у своїй книжці «Публічні виступи з подвійним ефектом з використанням половини зусиль» подає інформацію, як чітко мислити, керувати тривогою та переконливо говорити. Автор розповідає, як контролювати нерви, структурувати свої ідеї та залучити аудиторію до змісту публічного виступу. За К. Барбером, три речі зроблять промову чудовою: повідомлення, структура та зв'язок з аудиторією. У книжці описано проблему оволодіння цими трьома вимогами та подолання страху перед публічними виступами [195].

Отже, публічне мовлення є об'єктом дослідження багатьох зарубіжних науковців, серед яких Дж. Макнамара, Дж. Беслі, Е. Дудо, Ш. Юань, М.Д. Джуста, Д. Вукадінович Грітем, Р. Капур, Т. Докан-Морган, Л. Нельсон, К. Барбер та багато інших. Учені досліджували конкретні проблеми наукової комунікації, проаналізували публічну комунікацію науковців у соціальних мережах, заходи щодо вдосконалення вмінь ораторського мистецтва,

особливості навчання публічного мовлення та відпрацювання прийомів, орієнтованих на вдосконалення поведінки індивідуального спілкування.

Як і в усьому світі, формування умінь публічної комунікації в українському суспільстві також набуває динамічного розвитку: створюються нові методики, розробляються системи тренувальних вправ, які сприяють удосконаленню публічного мовлення учнів закладів загальної середньої освіти.

1.2. Актуальні лінгвістичні та паралінгвістичні особливості процесу формування публічного мовлення

Для створення методики формування умінь і навичок публічного мовлення старшокласників потрібно враховувати його лінгвістичні особливості. Поняття «публічне мовлення» визначається як особлива форма мовленнєвої діяльності в умовах безпосереднього спілкування (публічне діалогічне мовлення) чи виголошення виступу перед аудиторією (публічне монологічне мовлення) для досягнення певної комунікаційної мети.

Публічне мовлення є особливим видом аргументаційного тексту, створеним за законами риторики, орієнтованим на переконання, який є наслідком інтенції промовця щодо здійснення впливу на масову та індивідуальну свідомість слухача [75, с. 136].

Відомі українські лінгводидакти К. Я. Климова, І. В. Голубовська, Н. Д. Охріменко, О. А. Левківська називають усне публічне мовлення мистецтвом говоріння перед широким загалом, засобом пропаганди політичних, економічних і спеціальних наукових знань. Крім того, усне публічне мовлення впливає на організацію стосунків між людьми в діловій сфері, виступаючи важливим чинником виховання [80, с. 31].

Основними формами вираження усного мовлення є монологічна й діалогічна. Монологічне мовлення є особливим жанровим різновидом мовленнєвої діяльності. Монолог – виголошення думок наодинці або перед слухачами [25, с. 539].

Шевчук С. В. і Клименко І. В. вважають, що «публічний виступ – це особливий жанровий різновид мовленнєвої діяльності, своєрідний за своєю природою, місцем серед інших видів мовлення, а також якісними ознаками. У ньому найповніше реалізується система мисленнєво-мовленнєвих дій та мовних засобів вираження» [180, с. 157]. Публічні виступи поділяються на монологічні, діалогічні та полілогічні. Кожний з них має свої жанри. До монологічних публічних жанрів належать: промови, проповіді, доповіді, лекції.

Д. Карнегі відзначив, що «добре підготовлена промова – це 9/10 виголошеної промови» [72, с. 17]. Публічна промова – це усний виступ, у якому оратор засобами мови впливає на певну групу людей [153, с. 5]. У цьому визначенні не вказується форма виступу, зате в наступному визначенні публічний виступ пояснюється як «усне монологічне висловлення», створене з метою досягнення впливу на аудиторію [29, с. 77].

На думку Г. М. Сагач, публічне мовлення – «це особливий вид тексту, створений за законами риторики, орієнтований на переконання, що зумовлює його інтеграційну природу [148, с. 76]. Дослідниця вважає, що текст «може виступати у відповідних жанрових різновидах (повідь, лекція, бесіда) та орієнтуватися на різну кількість слухачів» [148, с. 76]. На її думку, «публічне мовлення – це такий матеріал, де найповніше виявляються сліди мисленнєво-мовленнєвої діяльності людини й лише постійна робота над ним є найдієвішим чинником розвитку й удосконалення цієї діяльності оратора» [148, с. 76].

У публічному мовленні послуговуються двома видами мовленнєвої діяльності: слуханням (аудіюванням) і говорінням. Процес говоріння забезпечується лінгвістичними основами, що стосуються знання мовних норм, комунікаційних якостей мовлення, паралінгвістичних засобів та логіко-емоційної виразності, форм мовленнєво-паралінгвістичного етикету й культури спілкування, що постійно супроводжують усну вербалізацію, форм усного мовленнєвого спілкування (монологічного, діалогічного, полілогічного) та їх жанрового багатства, лінгвістичних особливостей публічного текстотворення.

Кожну з перелічених проблем досліджували науковці різних напрямів, інтегрованих із методикою навчання мови, – це лінгвісти (Ф. С. Бацевич, Г. М. Сагач, Л. І. Мацько, С. Я. Єрмоленко, П. С. Дудик, В. фон Гумбольдт та ін.), паралінгвісти (Т. К. Чмут, Г. Л. Чайка, Я. К. Радевич-Винницький, Б. Антоненко-Давидович, С. К. Богдан, Є. Чак, Е. Поуст та ін.).

У лінгвістиці поняття «мовлення» услід за Ф. де Соссюром розглядається у протиставленні поняттю *мови*, під яким при цьому розуміється мовна система як упорядкована сукупність структурних одиниць мови – фонем, слів, граматичних форм, синтаксичних схем, словосполучень і речень. Серед відмінностей мовлення та мови підкреслюється активність, динамічність, суб'єктивність, індивідуалізованість, довільність, цілеспрямованість, ситуаційна зумовленість і пасивність, статичність, об'єктивність, суспільна закріпленість, обов'язковість, незалежність від ситуації, нецілеспрямованість системи мови. Варіювання мовних одиниць у процесах мовлення залежить від трьох основних факторів екстралінгвального і внутрішньомовного характеру: ситуації та сфери функціонування мовлення (соціальне чи професійне середовище, цільове спрямування мовлення), індивідуальних, особливостей мовця (вік, освіта, фах, стать), фонетичного, лексичного і синтаксичного контексту [174, с. 374].

Поняття «мова» тлумачиться, як: 1) «основний засіб спілкування і взаємного розуміння в людському суспільстві, сукупність відтворюваних мовними органами загальноприйнятих у межах певного суспільства звукових знаків для предметів, явищ дійсності й відображень їх у свідомості, а також загальноприйнятих правил комбінування цих знаків у процесі вираження думок» [39, с. 213]; 2) «складне суспільне явище, в якому розрізняють такі ознаки: а) найважливіший засіб людського спілкування й об'єднання людей у спільноту; б) засіб самоідентифікації та вираження ментальності нації (етносу); в) засіб формування й розвитку думки, здійснення пізнавальної діяльності, реалізації духовної культури народу» [58, с. 90]; 3) «здатність людини говорити, висловлювати свої думки; сукупність довільно відтворюваних

загальноприйнятих у межах певного суспільства звукових знаків для об'єктивно існуючих явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їх комбінування у процесі вираження думок» [25, с. 534].

Мову розуміють як «характерний для людського суспільства специфічний вид знакової діяльності, який полягає у застосуванні історично усталених у певній етнічній спільноті артикуляційно-звукових актів для позначення явищ об'єктивної дійсності, їх ідеальних відображень у свідомості з метою обміну між членами спільноти осмислювальною інформацією та фіксації інформації шляхом механічного звукозапису або переведення звукових мовних актів у письмові знаки» [174, с. 362].

Основним засобом комунікації людини в суспільстві є мовлення, як соціальний процес, вербальний спосіб спілкування, що здійснюється за допомогою мовних знакових одиниць, мета якого полягає в задоволенні людських потреб. Мовлення сприймається органами чуття і є матеріальним. Воно буває зовнішнім, за допомогою якого виражається публічний його різновид, і внутрішнім. На сьогодні існує декілька визначень терміна «мовлення», воно трактується, як: 1) «функціонування мови у процесах вираження й обміну думок, конкретна форма існування мови як особливого виду суспільної діяльності» [176, с. 57], [39, с. 213]; 2) «спілкування людей між собою за допомогою мови; мовна діяльність» [25, с. 534]; 3) «процес реалізації мовної діяльності, єдиний об'єктив, прояв мови» [174, с. 374]; 4) «мова в її конкретному виявленні як засіб спілкування; говоріння, процес здійснення мовної діяльності» [58, с. 92]; 5) «діяльність людини, яка використовує мову з метою спілкування, вираження емоцій, оформлення думки, пізнання навколишнього світу, для планування своїх дій та ін.» [105, с. 71].

Отже, мовлення є способом передачі думок за допомогою мови, яка, у свою чергу, пояснюється, як система звукових вербальних і граматичних засобів, що об'єктивує роботу мислення і виступає знаряддям обміну думками для взаємного розуміння людей у суспільстві. У мовленні об'єднуються в цілісний акт два види мовленнєвої діяльності (говоріння і слухання), що

характерні усній формі взаємодії. *Усне мовлення* – це ситуаційно мотивований і ситуаційно зумовлений процес. Ситуація створює мотив для кожного говоріння – потребу в чому-небудь, запитанні чи відповіді, проханні чи згоді/відмові, інформуванні, висловлюванні власних думок і їх аргументації, доведенні, нерозумінні й поясненні тощо. Кожному акту мовленнєвої діяльності передують виникнення мотивів мовлення – задля чого я говорю та з якого джерела спонукань і потреб походить це прагнення діяльності.

Одним із синонімів до слова «мовлення» є *говоріння*, що трактується як «процес вербалізації думки, зорієнтованої на продукування висловлювання із залученням при цьому мовних знань». Етапи процесу говоріння – це планування й реалізація мовлення. Говоріння є прерогативою адресанта, залежить від структури мови і підлягає поетапному лінгвокогнітивному переходу від особистісних смислів адресанта до узуальних мовних значень, однаково зрозумілих адресатові [121, с. 132–135]. Успішне функціонування говоріння відбувається за допомогою засвоєних *мовних норм*, що забезпечують правильність функціонування усного мовлення як основної якості культури усного мовлення, – це орфоепічних, акцентологічних, лексико-фразеологічних, граматичних, стилістичних.

Публічне мовлення передбачає дотримання загальноприйнятних мовних стандартів, тому що мовна норма є основною категорією культури мови. Ознакою літературної мови є унормованість. Мовна норма – це сукупність мовних засобів, що відповідає системі мови і сприймається її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства [174, с. 438].

Орфоепічні норми – це «правила вимови голосних і приголосних звуків у різних позиціях, сполучень звуків у словах, словосполученнях і реченнях, правила вимови окремих граматичних форм, особливості вимови іншомовних слів, норми наголошування та інтонації. Орфоепічна норма визначає єдино правильний і обов'язковий для вживання варіант вимови й наголошування слів [102, с. 113]. Орфоепічні норми сприяють покращенню вимови та усуненню

помилки, пов'язаних із заміною певної фонемі на іншу або ж спотворенням змісту слів, що може спричинити неправильне розуміння сказаного.

Незважаючи на елемент тлумачення орфоепічної норми, що стосується наголошення, у лінгвістиці зосереджується увага на *акцентологічних* (акцентних) нормах, що регулюють наголошення слів у сучасній українській літературній мові. Наголос в українській мові – вільний, не закріплений за постійним складом; він рухомий і здатний переходити з одного складу на інший (*директор* – *директори*); виконує функції: смислорозрізнявальну (*мука* – *мука*); форморозрізнявальну (*руки* – *руки*), мовнорозрізнявальну (*поверх* – *поверх*) тощо. Розрізняють логічний наголос для підсилення значення слова в реченні (– *Ти виконав математику?* – *Ти виконав математику.* – *Ти виконав математику?*); синтагматичний, або тактовий, що виділяє найважливіше слово у межах синтагми, навколо якої об'єднуються інші, слаборозвинені або ненаголошені слова. Нормативність наголошування перевіряється за допомогою орфоепічних словників [175].

Лексико-фразеологічні норми регулюють правила вживання слів і фразеологізмів, за допомогою яких реалізуються такі показники мовленнєвої культури, як багатство і різноманітність мовлення.

Дотримання *лексичних* норм забезпечує точність вибору слів чи їх сполучень відповідно до змісту висловлювання і доречності їх застосування. Дотримання лексичних норм спонукає до врахування змін у словниковому складі мови: багатозначності слова, явища синонімії, антонімії, поняття активного і пасивного лексичного запасу, соціальної сфери вживання лексики, необхідності виправданого вибору слова в конкретній мовленнєвій ситуації. Порухення лексичних норм спричинені такими чинниками, як нерозуміння точного лексичного значення слова та стилістично невиправдане його вживання у мовленні.

Фразеологічні норми – це правила вживання фразеологізмів (стійких сполучень слів), що відрізняються незмінністю змісту, лексичного складу і

граматичної будови, тому будь-які зміни у складі і структурі цих виразів призводять до мовних і мовленнєвих помилок.

Грамматичні норми відповідають за вибір правильних закінчень відмінкових та особових форм, а також синтаксичної форми. Дотримання граматичних норм означає спостереження за правилами зміни слів, їх зв'язку в реченні; за будовою речення, вислову, фрази, що надає мові осмисленого характеру. До граматичних норм належать словотвірні, морфологічні, синтаксичні норми, що зумовлені провідною роллю граматики у збереженні правильності мовної системи [175] і регламентують правила вживання форм слів, що граматично відповідають оформленню речення.

Стилістичні норми визначають: 1) сферу використання, 2) основне призначення кожного, 3) основні ознаки та 4) мовні засоби. Наприклад, *сфера використання* наукового стилю – наукова діяльність, науково-технічний прогрес суспільства, освіта; *основне його призначення* – повідомлення про результати дослідження, доведення теорій, обґрунтування гіпотез, класифікацій, роз'яснення явищ, систематизація знань; *основні ознаки* наукового стилю: понятійність і предметність, об'єктивність, логічна послідовність, узагальненість, однозначність, точність, лаконічність, переконливість, аналіз, синтез, аргументація, пояснення причиново-наслідкових відношень, висновки; *основні мовні засоби*: велика кількість термінів, схем, таблиць, графіків, абстрактних (часто іншомовних) слів, наукові клішовані форми (стійкі термінологічні словосполучення), цитати, покликання; відсутність всього того, що вказувало б на особу автора, його уподобання: емоційно-експресивних синонімів, суфіксів, багатозначних слів, художніх тропів, індивідуальних неологізмів [120, с. 208].

Для того, щоби добре говорити, треба володіти інформацією про *комунікативні функції мови* та невпинно працювати над підвищенням культури власного мовлення. Культура мовлення – це «володіння нормами літературної мови: вимови звуків і звукосполучень, наголошення голосних у складі слів, норм слововживання. Людина, яка дотримується літературних норм,

вирізняється з-поміж тих, хто недостатньо володіє літературною мовою, високорозвиненим чуттям мови та словесно-естетичним смаком як особистість високого рівня загальної культури» [164, с. 13]. Якість публічного мовлення забезпечується використанням *показників мовленнєвої культури*.

Н. Д. Бабич вважає, що культура мовлення – це: 1) володіння літературними нормами на всіх мовних рівнях в усній та писемній формах мовлення, уміння користуватися мовно-стилістичними засобами і прийомами з урахуванням умов і мети комунікації; 2) упорядкована сукупність нормативних мовленнєвих засобів, вироблених практикою людського спілкування, що оптимально виражають зміст мовлення і задовольняють умови і мету спілкування. До основних комунікаційних ознак культури мовлення (або показників мовленнєвої культури) належать: багатство (різноманітність), виразність, доречність, достатність, емоційність, експресивність, жвавість, змістовність, логічність, образність, точність, ясність, які забезпечують *правильність* мовлення, що відповідає конкретному часові. Ці ознаки характеризують риторичну техніку мовлення, є елементом ораторського красномовства. Еталоном *правильності* виступає сувора відповідність чинним правилам, за допомогою яких вироблені мовні норми, що сприяють добиранню найбільш доречного, стилістично й експресивно виправданого варіанта літературної мови в конкретній ситуації продукування усного публічного мовлення.

Багатство, різноманітність мовлення забезпечує красномовство оратора, є показником рівня його лексико-фразеологічного запасу, освіченості, загальної культури. *Виразність* мовлення удосконалює публічний виступ, розширює його естетичні функції. Виразність мовлення разом із точністю, логічністю, образністю, чистотою, ясністю забезпечує доступність сприймання слухачем почутого. *Доречне* мовлення відповідає ситуації спілкування в монолозі, діалозі чи полілозі, що здійснюється за темою висловлювання. *Точність* мовлення, як показник мовленнєвої культури, залежить від уміння користуватися словами, що відповідають значенням тих слів, які усталені в

українській мові у певний період її розвитку, визначають зміст висловлювання для розгортання відповідної теми. Давньогрецький оратор Аристотель у своїй «Риторичі» задекларував, що *ясність* – основна позитивна якість мовлення, яку забезпечує логічність викладу інформації. *Логічність* як ознака культури мовлення формується на рівні «мислення – мова – мовлення», залежить від ступеня логіки, ґрунтується на знаннях об'єктивної реальності і перебуває у тісному зв'язку з точністю. *Чистота* мовлення, як одна з комунікаційних ознак, розглядається у трьох іпостасях: 1) в орфоєпії (нормативна вимова звуків, звукосполучень, слів); 2) у слововживанні (відсутність нелітературних слів – діалектизмів, вульгаризмів, слів-паразитів, штампів тощо), 3) в інтонаційному оформленні (відповідність інтонації змісту висловлювання, відсутність брутальних, лайливих, лицемірних вібрацій голосу). Чистота мовлення – це його естетичність, краса, що з насолодою сприймається слухачем і створює атмосферу задоволення.

Відзначимо, що грецька риторика мала чимало технічних напрацювань. Демосфен, скориставшись частиною з них, доповнив арсенал риторичної техніки своїми засобами. Він вважав, що першою умовою успіху публічного мовлення є жвавість, другою – жвавість, і третьою – жвавість [93, с. 34]. Жвавий мовець тлумачиться, як «повний життєвої енергії, рухливий, моторний, який часто змінює свій вираз обличчя»; жваве мовлення – таке, що «виконується, відбувається енергійно, у пришвидшеному темпі, що інтенсивно проявляється» [189, с. 16].

Спілкування є невід'ємною частиною людського життя, що й зумовлює використання суспільством різних комунікаційних технологій. На сьогодні актуальною проблемою сучасних лінгвістичних досліджень є вивчення комунікації та комунікаційних процесів, що сприяють міжособистісній взаємодії людей. Основна мета комунікації – це взаємообмін потрібною інформацією між мовцями за допомогою комунікаційних засобів, а саме – вербальних і невербальних. Недостатність вербальної структури публічного

монологічного, діалогічного (полілогічного) мовлення компенсується паралінгвістичними засобами.

Паралінгвістика – це розділ мовознавства, який вивчає ступінь гучності, діапазон модуляції голосу, специфічне експресивно-емоційне забарвлення тощо, тобто властивості, що займаються сферою несловесної комунікації (міміка, жести, гучність, темп, тембр голосу тощо). Паралінгвістика є наукою, що займається вивченням невербальних засобів спілкування як «системи немовних знаків, що слугують засобами для обміну інформацією між людьми [180, с. 157]. У тлумачному словнику лінгвістичних термінів вказано, що паралінгвістика (гр. *para* – біля і лінгвістика) – це: 1) розділ мовознавства, що вивчає невербальні (немовні) засоби мовної діяльності, які несуть змістове навантаження; 2) сукупність невербальних засобів, що використовуються у мовному спілкуванні. Ці засоби, характеризуючи мовця, доповнюють зміст вербального повідомлення і є джерелом етнокультурної, соціальної інформації [58, с. 121]. Дослідники вважають, що паралінгвістика – це особливий функціональний компонент парамовної системи, тобто та комунікаційна підсистема, яка доповнює функцію вербальної комунікаційної системи. Вони переконані, що паралінгвістику потрібно визначити як допоміжну галузь лінгвістики, що вивчає функційне використання немовних засобів для формування конкретного мовленнєвого висловлювання [117].

За визначенням лінгвістичного енциклопедичного словника, паралінгвістика (від грец. *para* – біля і лінгвістика) – це: 1) розділ мовознавства, що вивчає невербальні (несловесні) засоби, які входять до мовленнєвого повідомлення і передають разом із вербальними засобами смислову інформацію; 2) сукупність невербальних засобів, що використовуються у мовленнєвій комунікації [87, с. 367].

У праці Л. В. Солощук використано термін «невербальні компоненти комунікації» на позначення засобів немовного характеру, які створює людина в результаті власної жестово-рухової та/або голосової діяльності під час комунікації та використовує поряд із вербальними засобами через набуття ними

комунікаційного значущого характеру у процесі спілкування [159, с. 14–15]. Невербальні засоби спілкування є найдавнішим видом міжособистісної комунікації. Зв'язки між спілкуванням та паралінгвістикою помітив філософ Ф. Бекон ще у XVII ст., зауваживши, що мова – це найважливіший, але не єдиний засіб спілкування між людьми. Для порозуміння можна використовувати міміку, погляд, жести, поставу, пози тощо.

Розвиток паралінгвістики почався у середині XX ст., проте невідомо, хто й коли увів термін «паралінгвістика». Це порівняно молода наука. Заслугують на увагу в цій галузі праці закордонних дослідників. Проаналізовані нами дослідження стосувалися мови рухів тіла. У них висвітлюється, що передача 7% інформації здійснюється за допомогою вербальних засобів, 38% передається звуковими засобами, а 55% – за допомогою засобів паралінгвістики, таких, як міміка, жести та пози, постави. Із цього приводу французький дипломат Шарль-Моріс Талейран зауважив, що мова дана людині, щоб приховувати власні думки. Слова – це тільки один зі способів вираження думок, хоча важливими елементами комунікації є саме невербальні засоби спілкування як вагомні носії значень повідомлення. Люди іноді говорять не те, що думають і відчують, саме тому вміння зрозуміти справжні емоції та думки свого співрозмовника ми вважаємо інтуїцією. У дійсності це означає, що вдалося помітити суперечності між мовою тіла і сказаними словами мовця. Невербальне спілкування зазвичай супроводжує вербальну комунікацію і може підсилити чи змінити зміст сказаного. Якщо люди мають змогу контролювати усне мовлення, то саме невербальні засоби комунікації зазвичай спонтанні, щирі, тому показують їхні справжні думки. Паралінгвісти наполягають на тому, що невербальні канали містять більше інформації, і людина довіряє їм більше, ніж вербальним сигналам [198, с. 184]. Американський письменник кубинського походження Дж. Наварро розуміє під невербальними засобами комунікації такі немовленнєві компоненти, як вираз обличчя, жести, торкання, рухи тіла, пози, тон, тембр, гучність голосу (але не значення слів) та декоративні деталі (одяг, прикраси, зачіска, татування).

Найважливішим компонентом усного публічного мовлення є інтонація. Він бачить тісний зв'язок між інтонацією з її мелодикою, наголошенням, тривалістю вимовляння і змістом висловлювання.

Інтонація публічного мовлення виявляється одним із дієвих засобів впливу на людину. Природність інтонації, її відповідність змісту висловлювання є основним чинником переконливого мовлення. У світі відбувається багато конфліктів у зв'язку з неправильним сприйняттям і розумінням чужого мовлення. Успішність чи невдача комунікації залежить від використання засобів передачі певної інформації.

Слова і жести тісно пов'язані між собою, причому, будучи вираженням думки, жест випереджає слово, як блискавка випереджає грім. Важливим кінесичним засобом публічного мовлення є міміка, яка відображає виражальні рухи м'язів обличчя, що є однією з форм виявлення почуттів, настроїв людини.

Міміка підсилює значення слова, допомагає адресантові глибше розкрити зміст, а адресатові – краще його зрозуміти [184, с. 268]. Міміка – (від гр. *mimikos* – наслідування) – зміна виразу обличчя у зв'язку з висловлюваними думками, виявленими в процесі комунікації [58, с. 89].

Отже, ефективність формування публічного мовлення забезпечується не тільки правильним використанням вербальних засобів комунікації, а й невербальних, зокрема жестів (рухів тіла), міміки, а також явищ експресії, інтонації як засобів логіко-емоційної виразності та жвавості продукованих усномовленнєвих висловлювань.

1.3. Структурна організація текстів

публічного мовлення наукового й навчально-виховного змісту

Для формування в учнів умінь продукувати риторичні тексти у формах монологу, діалогу і полілогу потрібно враховувати лінгвістичні основи кожної з перелічених форм і особливості їх текстотворення. Знання лінгвістичних основ

монологічного мовлення – це знання відомостей про монологічний текст, що передає певну інформацію.

В. Я. Мельничайко, услід за О. І. Москальською, вважає, що монологічний і діалогічний тексти характеризуються «загальними закономірностями текстоутворення, що визначають природу всякого тексту» але «відрізняються між собою як із погляду структури, що лежить в основі ситуації мовлення, так і з погляду закономірностей текстотворення, які в них діють» [94, с. 20].

На сьогодні текст визначений найвищим рівнем лінгвістичної системи. У науковій літературі сутність тексту трактується по-різному: текст як витвір мовного процесу, що характеризується завершеністю, подається в усному чи писемному мовленні як літературно оброблений об'єкт, є мовленнєвою одиницею, що складається із заголовка, надфразових чи діалогічних єдностей, об'єднаних різними типами лексичного, граматичного чи стилістичного зв'язку, і має настанову задовольняти людські потреби та інтереси. Відтак, текст можна вважати одиницею мови; найвищим рівнем мовної системи; продуктом мовлення; одиницею, що виражає судження; цілісним і зв'язним повідомленням, спрямованим на збереження інформації та її передачі; складною структурною та змістовою єдністю зі ставленням автора до його змісту й оформлення [113, с. 10].

На думку низки методистів, текст – це продукт, результат усної чи письмової мовленнєвої діяльності. Текст є синонімом до термінів «висловлювання» і «зв'язне мовлення» На думку Е. Я. Палихати, текст – це усне або письмове мовленнєве висловлювання, що характеризується логічною структурно-семантичною організацією компонентів, змістовою інформаційністю, тематичною цілісністю і зв'язністю та відносною завершеністю [114, с. 10]. Звідси, основними й загальновизнаними ознаками тексту є цілісність, зв'язність, структурна організація, завершеність. Кожен текст володіє змістовою інформаційністю, що розгортається у вигляді повідомлення автора на певну тему про подію, процес, діяльність, факт,

побачене, почуте тощо. Логічна *структурно-семантична* організація компонентів тексту – це послідовне розміщення складних синтактичних цілих і речень у ньому відповідно до змісту висловлювання автора. Оскільки текст є сукупністю речень, пов'язаних між собою єдиним змістом і мовними засобами, то в кожному наступному реченні використана попередня інформація, що становить *змістову зв'язність* (когезія) його частин (речень, надфразових єдностей, абзаців тощо). *Тематична цілісність* (тематична єдність) тексту забезпечується зв'язком його елементів з основною думкою. Текст набуває цілісності, коли відбір матеріалу підпорядкований розкриттю теми й основної думки. Отже, тема й основна думка об'єднують речення тексту і надають йому змістової цілісності. Зазвичай тексту властива відносна *завершеність*, яку можна спостерігати, коли задум автора остаточно вичерпаний. Кожен текст має зачин, основну частину й кінцівку (висновок, завершеність). Якщо завершеність тексту відповідає авторському задуму, то слід розуміти, що запланована тема і головна думка досягнута.

У монологічному тексті спостерігаємо групи речень, що є синтаксичною одиницею текстового рівня – це складне синтаксичне ціле (ССЦ), синонімами до якого є надфразова єдність, складна синтаксична єдність, прозаїчна строфа тощо, що складається з групи речень, об'єднаних тісним логічним і синтаксичним зв'язком, і є більш повний, порівняно з реченням, розвиток думки. Основним в ССЦ є автосемантичне (самозначне) речення, що відзначається відносною самостійністю і містить у собі найважливішу інформацію певного уривка. Складниками тексту можуть виступати періоди – розгорнуті багатоконпонентні, гармонійно організовані синтаксичні побудови, що характеризуються цілісністю теми, повнотою і динамізмом змісту (нерідко з елементами образності та широких асоціативних зв'язків) [174, с. 435]. Період становить окрему структуру простого або складного речення, що характеризується інтонацією підсилення виразності та емоційності висловлюваного. Найтиповішою моделлю періоду є розгорнута синтаксична структура, що членується на дві частини: перша, основна, становить низку

констатацій, аргументів, які мають підвести слухача до певного висновку або узагальнення, друга – сам висновок або узагальнення. Період вважається фігурою високого, піднесеного, урочистого стилю, опоетизованого мовлення. Він належить до найдавніших фігур античної риторики. Великим майстром уживання періодів був відомий стародавньогрецький ритор і оратор Горгій, тому період називають горгієвською фігурою.

Кожний текст має тему, підтему, мікротему й основну думку. Тема тексту – це предмет мовлення, коло певних питань, які об'єднують зв'язне висловлювання в єдину смислову цілісність. Більші за обсягом і складніші за змістом тексти поділяються на абзаци, теми, підтеми, мікротеми. Основна думка тексту – це відповідь на запитання, виражене темою. Підтема тексту представляє частину однієї загальної теми, що розкривається одним чи кількома реченнями. Частина підтеми – мікротема, що розкривається одним чи кількома реченнями. Категорії тексту можна поділити на дві групи: семантичну (інформаційність, комунікаційність, цілісність, завершеність) і структурну (інтеграція, зв'язність, членованість, лінійність).

Текст характеризується віднесеністю до стилю – наукового, художнього, розмовно-побутового тощо. *Науковий стиль* – функціональний різновид літературної мови, що використовується з пізнавально-інформаційною метою в галузі освіти і науки [174, с. 372]. Серед сфер використання наукового стилю знаходиться й освіта, науково-навчальний підстиль. Його ознаками є понятійність і предметність, точність, логічність, об'єктивність, аргументованість, відсутність образності та індивідуальних авторських рис.

Розуміючи, що монолог – це розгорнене мовлення, звернене до себе або до інших, яке підпорядковане одній темі, має певний задум і продуману композицію, монологічний текст готують завчасно: підбирають матеріал і будують відповідно до складеного плану. Вибір способу викладу монологу визначається комунікаційною метою висловлювання. Якщо потрібно щонебудь описати, вибирається такий тип мовлення, як *опис* – зв'язний текст, що виражає словесне зображення основних ознак предмета, явища, особи, що

забезпечує монологічне або діалогічне (полілогічне) публічне мовлення. Найбільш характерною ознакою опису є те, що в ньому речення перебувають у відношеннях одночасності. Опис здебільшого складається з трьох частин: у першій – передається загальне уявлення від описуваного предмета, тварини тощо (назва предмета і його призначення); у другій – дається опис частин, деталей, йдеться про окремі ознаки (матеріал, форму, розмір, колір тощо); у третій – робляться висновки [113, с. 25].

Якщо потрібно розказати про певну подію, епізод, факт суспільного життя або історії, використовується *розповідь* – зв'язний текст, усний чи письмовий, що передає повідомлення автора про якусь важливу подію і виражається за допомогою монологічного публічного мовлення. Речення в розповіді перебувають у відношенні послідовності. Розповідь складається з трьох частин: зав'язки, кульмінації та розв'язки. Коли ж треба що-небудь довести, відстояти думку, пояснити якийсь процес чи явище, висловити власний погляд, вибирають відповідний тип монологічного публічного мовлення – *роздум*, що тлумачиться як зв'язний текст, який характеризує логічно послідовну (як доказ чи пояснення чогось) низку думок, міркувань, висновків на певну тему. Характерною ознакою роздуму є перебування речень у відношеннях причини й наслідку (чи обґрунтування, пояснення думки, висловленої в іншому реченні). Для правильної побудови роздуму пропонуються такі основні частини: теза (думка, яка доводиться), аргументи (доведення), висновок [113, с. 27].

У мовознавстві відомі такі види монологічного мовлення, як: промова, доповідь, лекція, кожний із яких має свої жанри. *Промова* – це вид публічного виступу, який складається з короткого повідомлення на зборах, службових нарадах, у ході дискусії як різновид репліки-монологу, на урочистих зустрічах, презентаціях. Жанри промови: агітаційна, мітингова, ювілейна тощо.

Доповідь як вид публічного мовлення має свою дефініцію – це «прилюдне повідомлення на певну тему [158, с. 373]. Під доповіддю розуміють також форму публічного виступу, важливий елемент зв'язків із громадськістю, яка

порушує проблеми, що потребують розв'язання. Жанрами доповідей є ділові (наприклад, офіційне повідомлення до керівника), наукові (ознайомлення чи узагальнення наукової інформації), політичні (стосується розв'язання політичних питань), звітні (повідомлення про виконану роботу) [180, с. 181].

Лекція, як вид публічного мовлення, включає такі жанри: 1) власне наукова, теоретична (лекції, наукові доповіді і повідомлення, що зазвичай містять теоретичні положення з теми актуального питання, ілюстраційний матеріал); 2) науково-методична (навчальна лекція); 3) науково-популярна (лекція-огляд, лекція-екскурсія, кіно- чи телелекція, яка, окрім логічного змісту, задіює психологічні можливості сприйняття реципієнтів) [93, с. 198].

Публічне мовлення реалізується в різних формах – монологічній, діалогічній (полілогічній), вони є предметом дослідження розділу «Практична риторика» навчальної дисципліни ЗЗСО «Українська мова», що вивчає теорію ораторського мистецтва, науки про красномовство. «Ораторське мистецтво», або «красномовство» визначається як «високий ступінь майстерності публічного виступу, мистецьке володіння словом» [180, с. 180].

Риторика вивчає різні види красномовства – судове (юридичне), політичне (дорадче, агітаційне), епідейктичне (похвальне, осуджувальне), гомілетичне (церковне), євхаристійне (вираження вдячності), дипломатичне (домовлення, налагодження стосунків), педагогічне (шкільне) (навчально-виховне) та багато інших.

Особливим жанровим різновидом усної публічної мовленнєвої діяльності, що характеризується своєю природою і місцем серед інших видів мовлення, а також відповідними якісними ознаками, є публічний виступ. У риторичі розрізняються жанри публічного педагогічного (шкільного) красномовства, що тісно пов'язані з: 1) відповідями учнів на уроці; 2) виступами на учнівських конференціях; 3) роботою в учнівському чи педагогічному колективі тощо.

Жанри публічного монологічного красномовства, зумовлені вивченням учнями мовно-мовленнєвого матеріалу на уроках української мови, під час

проведення факультативних занять та різних форм позакласної роботи: 1) повноцінна відповідь учнів на уроці – виклад вивченого мовного чи мовленнєвого матеріалу; 2) інформаційна розповідь учня про екскурсію чи поїздки на уроках розвитку зв'язного мовлення школярів; 3) повідомлення школярів на факультативних заняттях з української мови; 4) міні-лекція учнів інформаційного характеру з досліджуваного питання під час проведення мовного гуртка як синтетичної форми позакласної роботи; 5) виступи учнів на епізодичних тематичних позакласних заходах мовних вечорах, конференціях, конкурсах, виставках, олімпіадах тощо; 6) виступ-коментування підготовленої презентації; 7) промова учнів на шкільній лінійці, присвяченій певній події; 8) звітна доповідь учня про виконану діяльність; 9) виступ-повідомлення учнів перед публікою на батьківських зборах (класних чи загальношкільних) із важливого приводу тощо.

Міні-лекції учнів висвітлюють науковий дослідний мовний матеріал для повідомлення однокласникам про свою наукову діяльність. Це свого роду навчальні лекції під час гурткової роботи з української мови, що спрямована на виклад наукової інформації перед учнівською аудиторією. Розповідь учнів про хід дослідної роботи, пояснення про організацію пошуку розглядаємо як жанри публічного монологічного мовлення, спрямовані на вивчення мовно-мовленнєвого матеріалу. Наукова доповідь тлумачиться як жанр монологічного публічного мовлення на спеціальну тему, що виголошується перед науковцями певного профілю. Презентація також вважається жанром публічного мовлення, який за допомогою електронних засобів сприяє реалізації комунікативного завдання: переконання і спонукання слухацької аудиторії до дій, спланованих оратором. Під науковим виступом слід розуміти публічне виголошення промови з актуального питання.

Жанри публічного діалогічного (полілогічного) педагогічного красномовства продукуються не одним, а двома чи декількома мовцями, співрозмовниками, які по чергово стають то мовцями, то слухачами і, таким чином, обмінюються репліками. До цих жанрів належать: бесіда, дискусія,

суперечка, диспут, нарада, прес-конференція, інтерв'ю, ділова гра, вечір запитань і відповідей, вікторина, «круглий стіл» та інші.

Жанри діалогічних публічних виступів – це бесіда, обговорення, інтерв'ю, суперечка, сварка. Діалог – це розмова, обмін думками (звичайно на громадсько-політичні теми) [25, с. 225].

Як вважає Гончаренко С. У, «діалог у навчанні – це форма педагогічної взаємодії учителя-учня в умовах навчальної ситуації, в ході якої відбувається інформаційний обмін, взаємний вплив і регулюються відносини. Специфіка навчального діалогу визначається цілями, умовами та обставинами взаємодії» [39, с. 96]. Такий діалог, що відбувається впродовж усього уроку між учителем і учнем в умовах закладів загальної середньої освіти називається *риторичним* [119, с. 155].

На думку науковців С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор, «діалог є формою мовної комунікації, учасники якої обмінюються репліками-висловлюваннями» [58, с. 50]. Під бесідою розуміють жанр публічного діалогічного мовлення (розмова, обмін думками) і монологічного публічного мовлення (доповідь з участю слухачів в обмінюванні думками, співбесіда), що має вкраплення полілогу у монолог. Бесіди поділяються на ритуальні (передбачають дотримання мовленнєвого етикету), глибинно-особистісні (спілкування між близькими людьми) та ділові (обговорення справ). Обговорення тлумачиться як зіставлення думок двох чи більшої кількості людей з метою розв'язання певної проблеми. Інтерв'ю є тим видом взаємодії співрозмовників, у якому «беруть участь дві особи, думки яких є цікавими для слухачів» [116, с. 82]. Суперечка – це процес відстоювання своєї думки кожної з двох, трьох чи більшої кількості осіб, переконання опонента чи опонентів у правильності власних доведень зі спробою досягти компроміс. Видами суперечок є полілогічні жанри усного публічного мовлення – дискусія, диспут, полеміка і дебати. *Дискусія* є жанром полілогічного публічного мовлення з метою досягнення істини шляхом зіставлення різних думок з обговорюваного питання. Під *диспутом* розуміється жанр публічного полілогічного мовлення

як дієвий засіб морального виховання і розвитку логічного мовлення. *Полеміка* як жанр полілогічного публічного мовлення тлумачиться як гостра суперечка з метою захистити свою думку і спростувати погляди опонента [116, с. 185]. Дискусія відрізняється від полеміки тим, що для неї основним є пошук істини шляхом зіставлення аргументів, а для полеміки головне – це досягнення перемоги, утвердження власного погляду, хоч і на шкоду істині [93, с. 216]. *Дебати* є чітко структурованим і спеціально організованим жанром публічного обміну думками між двома сторонами з актуальної теми, спрямованими на переконання третьої сторони з метою сформувати у слухачів позитивне враження від власної позиції [116, с. 185].

Діалогічний текст представлений сполученням реплік двох співрозмовників. Діалогічний текст інакше називають діалогом. Генрих Буш пропонує одну з найбільш універсальних класифікацій діалогів, згідно з якою діалоги діляться на чотири основні групи: еротематичні, еристичні, риторичні й карнавальні. Е. Я. Палихата класифікує діалоги (діалогічні тексти) на ситуаційні, ілюстраційні, текстові, тематичні. Ситуаційні – продукуються за природною чи штучною (вербально описаною) ситуацією; ілюстраційні – за одиничними малюнками чи серіями ілюстрацій, які демонструють ті ситуації, що створюють фон для діалогів; текстові діалоги продукуються на основі тексту: 1) за змістом тексту, для характеристики героїв, їхньої поведінки, висловлювання, вчинків тощо; 2) за зміненням текстом із метою зміни поведінки героїв та їхньої поведінки; 3) за змістом уривка тексту. Тематичні діалоги створюються на основі запропонованої теми, що стосується подій у класі, населеному пункту, країні, поведінки членів учнівського колективу тощо [116].

Діалогічні тексти складаються з діалогічних єдностей. Діалогічна *єдність* – це одиниця діалогічного мовлення, що містить у собі дві чи більшу кількість реплік, об'єднаних єдиним змістом [113, с. 147–148]. За значенням діалогічні єдності класифікуються на: 1) етикетні за вживанням формул (форм) мовленнєвого етикету (привітання, звертання, прощання, вітання, побажання тощо і реакція на них); 2) ситуаційні, створені за ситуацією спілкування

(повідомлення чогось, рекомендація, з'ясування сутності, пропозиція тощо та реакція на них); 3) тематичні діалогічні єдності, побудовані на основі запропонованої теми; 4) текстуальні діалогічні єдності, створені за змістом тексту художньої літератури, що вивчається на уроках з української чи зарубіжної літератури. Вони, у свою чергу, поділяються на основі текстів: а) використаних без змін їхнього змісту і б) за уривком тексту, який частково змінений для програвання кращої ситуації з метою зміни характеру героїв, їх висловлювань чи мирного спокійного розв'язання проблем, негативно висвітлених у тексті.

За кількістю реплік діалогічні єдності кваліфікуються на: а) однокомпонентні; б) двокомпонентні, в) багатокомпонентні [113, с. 148].

Діалогічні репліки пояснюються, як висловлювання одного мовця, як складники діалогічної єдності. За значенням діалогічні репліки поділяються на: 1) репліки-стимули (стимулюючі репліки), 2) репліки-реакції (реагуючі репліки); 3) реакційно-стимулюючі репліки. За обсягом репліки класифікуються на: 1) еліптичні; 2) репліки-речення; 3) репліки-монологи, 4) невербальні репліки: жестові, мімічні та інші. Діалогічними єдностями і діалогічними репліками послуговуються і в полілозі – розмові багатьох осіб [116, с. 24].

За визначенням лінгвістичної енциклопедії, мовленнєвий етикет – це система «стійких формул спілкування, рекомендованих суспільством для встановлення мовленнєвого контакту співрозмовників, дотримання спілкування у виразній тональності відповідно до їхніх соціальних ролей і рольових позицій відносно один до одного в офіційних і неофіційних обставинах». Дослідженням проблем мовленнєвого етикету займались Я. К. Радевич-Винницький, О. В. Федик, М. Г. Стельмахович, М. Я. Кіяновська, а в Н. П. Плющ, С. К. Богдан, О. М. Мацько, О. М. Миронюк (мовний етикет). Дослідниця Г. Г. Татаревич зазначає, що мовленнєвий етикет – це психологічне середовище народу, його культурний клімат, який формує і рівень свідомості, і ставлення до ближніх [166, с. 18]. Мовленнєва комунікація та формули ввічливості

формують мовний етикет нації, що є важливим елементом національної культури.

Як зазначав академік М. Г. Стельмахович, «український мовленнєвий етикет – це національний кодекс словесної добропристойності, правила ввічливості». Український мовленнєвий етикет містить у собі властиві українцям історично утверджені правила мовленнєвої поведінки, що відображаються в системі стійких формул для загальноприйнятих у суспільстві ситуацій ввічливого контакту зі співрозмовником. До таких ситуацій належать знайомство, побажання, побачення, вітання, прощання, звертання з метою привернення уваги тощо [160, с. 20–21].

С. К. Богдан стверджує, що «мовний етикет, зберігаючи традиційну структуру етикетних виразів, не є закритою системою, бо йому властива динаміка й гнучкість» [17, с. 430].

Дослідники С. В. Шевчук та І. В. Клименко вважають, що мовний етикет виконує такі функції: контактопідтримувальну, ввічливості, регулятивну, впливу, звертальну, емоційно-експресивну. Існування цих функцій свідчить про те, що мовний етикет сприяє ефективному спілкуванню [180, с. 78].

Серед етикетних мовних формул найпершим є звертання, оскільки без нього немає діалогу. Ми починаємо розмову зі звертання, що є загальноприйнятою формулою ввічливості. Українці з давніх-давен використовують шанобливу форму звертання на Ви до незнайомих людей, старших за віком, до батьків. Звертання на Ви є давньою рисою української мови: «недарма бо так запопадливо виполювали манкурти цю націоналістичну рису, стверджуючи, що пошанна множина є яскравим відбитком патріархальних стосунків на селі, виявом повнокровного націоналізму в мові, а отже, приречена на зникнення» [17, с. 37]. Мовний етикет українців вирізняється вживанням кличного відмінка у звертанні, наприклад: *Маріє, Павле, доле моя*.

У публічному мовленні часто повторюються стандартні ситуації спілкування етикетного характеру, яких потрібно дотримуватись. Під час

усного публічного мовлення слід ретельно підбирати комунікаційні форми до певних ситуацій. Однією з таких ситуацій спілкувального етикету є вітання – «слова або жести, звернені до кого-небудь під час зустрічі, під час прихильного ставлення до когось» [25, с. 148]. Наприклад: *Добрий день! Вітаю (тебе / Вас)! Моє шанування!* тощо. Прощання – «слова, які вимовляються перед розлукою, розставанням» [25, с. 999]. Наприклад: *«До побачення!», «До зустрічі!», «Бувайте!», «Будьте здорові!», «Прощайте!», «Хай щастить!», «На все добре»* тощо.

Комунікаційні формули вибачення (*«Пробачте»; «Даруйте»; «Прошу вибачення»; «Перепрошую»* тощо) та прохання (*«Чи могли б Ви сказати, ...»; «Скажіть, будь ласка, ...»; «Будьте ласкаві, ...»* тощо) є важливими елементами мовленнєвого етикету у професійному мовленні. Варто вживати їх доречно. Суспільство зобов'язує учасників спілкування використовувати в різних ситуаціях певні формули мовленнєвого етикету. Порушення (навмисне чи ненавмисне) етикетних форм має негативний вплив на атмосферу спілкування та може спричинити соціальні конфлікти. У світі багато конфліктів трапляється у зв'язку з неправильним сприйманням і розумінням чужого мовлення. Успішність чи невдача комунікації залежить від використання засобів передавання певної інформації. Конфліктна реакція слухачів на промовця та предмет мовлення виникає у зв'язку з недостатнім рівнем навичок спілкування оратора, розумінням і сприйманням сказаного ним. Розбіжність фахових, моральних, громадянських чи політичних позицій зазвичай є причиною конфлікту між людьми. Очевидно, коли слухачі не бажають слухати промову, вони реагують негативними емоціями та небажанням слухати й розуміти адресанта. Спричинити конфлікт можуть як внутрішні (завищена самооцінка, погана підготовка до виступу), так і зовнішні причини (необачні дії, відсутність володіння методикою живого спілкування) з боку мовця або слухачів. Конфліктна реакція може виявлятися у відкритій формі (некоректні запитання, грубі репліки) та в прихованій формі (саботаж, шум, неприйняття позиції оратора). Під час обговорення наукових питань потрібно дотримуватись

думки, яка є ближчою до істини, а під час обговорення суспільних та політичних питань варто дійти консенсусу шляхом компромісів, що сприяє уникненню конфліктних ситуацій та налагодженню конструктивних стосунків між людьми [93, с. 96].

Отже, теоретичні відомості про змістове навантаження понять «говоріння» і «слухання», «мова» і «мовлення», зосередження уваги на мовних нормах, комунікаційних якостях публічного мовлення, лінгвістичних особливостях текстотворення педагогічних жанрів – монологічного, діалогічного (полілогічного) публічного мовлення, що впливають на культуру публічного мовлення, створюють підґрунтя для створення експериментальної методики формування умінь і навичок продукування й виголошення публічних висловлювань у старшокласників ЗЗСО.

1.4. Психолінгвістичні передумови формування публічного мовлення старшокласників

Мовлення є об'єктом дослідження для всіх мовленнєзнавчих наук, проте предмет дослідження завжди відрізнятиметься різноманітністю змісту та форми в різних аспектах вивчення цього явища. Вивчення мовленнєвої діяльності сучасною психологією та психолінгвістикою поповнюється новими психофізіологічними, нейрофізіологічними та нейролінгвістичними розвідками. Передусім мовлення є нейропсихофізіологічним виявом, дослідженням якого займались вчені-психологи (І. О. Синиця, М. О. Бернштейн, О. Д. Хомська та низка інших).

Науковці проаналізували мовлення як результат погодженої діяльності багатьох ділянок головного мозку людини. У психолінгвістиці проблема мовлення також розглядається в аспекті комунікації такими дослідниками, як Л. О. Калмикова, Г. В. Калмиков, І. М. Лапшина, Н. В. Харченко та ін. Вони вважають, що «...мовлення – це форма існування свідомості (думок, почуттів, переживань тощо), що є засобом спілкування, форма узагальненого

відображення дійсності, або форма існування мислення. Мовлення... своєрідно розмикає... свідомість іншої людини, роблячи її доступною для багатогранних і найтоншим чином нюансованих впливів» [70, с. 33].

Психолінгвістика – це науковий напрям, що зародився на перетині двох наук – психології та лінгвістики (мовознавства) з метою вивчення мовленнєвої діяльності людини (дитини), починаючи з етапу породження мовленнєвого висловлювання (мовлення) і закінчуючи результатом – фактом сприймання мовленнєвої продукції [70, с. 33]. Психолінгвістику вважають наукою про закономірності породження і сприймання мовних висловлювань, що вивчає процеси словотворення, сприймання і формування мовлення відповідн до мовної системи. системою мови. За предметом дослідження психолінгвістика наближена до лінгвістики, а за методами дослідження – до психології.

Психолінгвістика є молодого галуззю науки, що сформувалася в 50-х роках ХХ ст. у США. Було окреслено проблеми, розв'язання яких стало можливим лише завдяки міждисциплінарному підходу, тому виникла психолінгвістика як наука. Термін психолінгвістика формується із двох частин, перша з яких апелює до психології, а друга – до лінгвістики. Ідею зв'язку мовлення і мови об'єднано в одну галузь науки: психолінгвістика вивчає природу і функціонування мовлення і мови, використовуючи та поєднуючи дані й підходи психології та лінгвістики [25, с. 785].

Об'єктом психолінгвістики є мова як система знаків, а предметом – процеси породження, сприймання та формування мовлення. Психолінгвістика займається вивченням психічних процесів під час продукування та сприймання мовлення, а також оволодіння мовленнєвим матеріалом у процесі вивчення мови. Сучасну психолінгвістику репрезентують українські та зарубіжні науковці. Вперше слово «психолінгвістика» вжив у своїй великій статті «Мова і психолінгвістика» американський психолог Н. Пронка. Відомі психолінгвісти Ч. Осгуд, Дж. Керролл, лінгвіст Т. Сібеок, Дж. Міллер та інші.

У психолінгвістиці утвердилися сформульовані ними певні постулати. *Перший* постулат стверджує, що одиницею психолінгвістичного аналізу є

мовленнєва дія та мовленнєва операція. У *другому* постулаті йдеться про те, що ця одиниця психолінгвістичного аналізу (мовленнєва дія та мовленнєва операція) як мінімальна «клітинка» містить у собі всі основні ознаки діяльності, а саме: а) предметність (предметна діяльність відбувається віч-на-віч із навколишнім середовищем і під час цього розмикається коло внутрішніх психічних процесів назустріч об'єктивному предметному світові, що вривається в це коло, яке, як ми бачимо, зовсім не замикається); б) цілеспрямованість (будь-який акт діяльності характеризується кінцевою, а будь-яка дія проміжною метою, досягнення якої планується суб'єктом завчасно); в) умотивованість (акт будь-якої діяльності завжди є вмотивованим, тобто спонукається одночасно кількома мотивами, з'єднаними в одне ціле); г) ієрархічність (що розуміє вертикальну організацію діяльності); д) фазовість (як горизонтальна організація діяльності). Постулат *третій* можна схарактеризувати як «евристичний принцип» організації мовленнєвої діяльності. Згідно з алгоритмічною моделлю, стратегія мовленнєвої діяльності чітко зазначена конкретною ситуацією. Зазначається, що психолінгвістична теорія повинна бути не алгоритмічною, а евристичною, тобто: а) передбачати ланку, в якій би здійснювався вибір стратегії мовленнєвої поведінки; б) бути гнучкою, а саме, допускати різноманітні шляхи оперування з висловлюванням на окремих етапах породження чи сприймання мовлення; в) не суперечити експериментальним результатам, отриманим раніше на матеріалі різноманітних психолінгвістичних моделей, що побудовані на іншій теоретичній основі. Якщо розглядати мовленнєві процеси як мовленнєву діяльність, то, безперечно, можна побачити, що евристичність закладена в ідею цілеспрямованої діяльності.

Постулат *четвертий* засвідчує, що психолінгвістика найперше повинна досліджувати взаємодію опосередкованого мовою образу світу людини і мовленнєвої діяльності як діяльності мовленнєвого спілкування. Для психолінгвістики мова є засобом діалогу людини зі світом, а також людини з людиною. У структурі мовленнєвої діяльності відображення виступає перш за

все у вигляді орієнтувальної ланки. Відповідно, у структурі мовленнєвої діяльності особливим предметом дослідження психолінгвістики вважається фаза (етап) орієнтування, результатом якого є вибір відповідної стратегії породження чи сприймання мовлення, а також етап планування, який має на меті використання образів, а також опору на попередній пізнавальний досвід суб'єкта. Отже, психолінгвістична теорія повинна бути синтезом між підходом діяльнісним (процесуальним) та підходом у плані відображення світу людини.

У *п'ятому* постулаті йдеться про те, що вибір певного способу діяльності репрезентує можливі виходи із наявної ситуації та послідовний перебір цих висновків з погляду визначених критеріїв вибору, тобто «моделювання майбутнього». На думку психологів, це є можливим тільки шляхом екстраполяції (тобто поширення висновків, які одержані внаслідок спостереження над однією частиною явища, на іншу частину цього ж явища) того, що вибирається мозком з інформації про наявну ситуацію, зі всього попереднього досвіду індивіда, з активних спроб, що вважаються у психолінгвістиці орієнтувальними реакціями. На будь-якому етапі екстраполяції мозок може тільки визначити для певної ситуації свого роду таблицю ймовірних результатів. Роль ймовірного прогнозування є важливою також і в мовленнєвій діяльності.

Постулат *шостий* полягає в тому, що в основі сприймання мовлення лежать процеси, які принаймні частково відтворюють його породження. Німецькі психологи (Д. Міллер, Ю. Галантер, К. Прібрам), досліджуючи плани і структуру поведінки, зробили висновок, що слухач починає з припущення про сигнал на вході і вже на його основі він викликає внутрішній сигнал, зіставляючи його з тим сигналом, який сприймається. Перша спроба може бути помилковою, тому слухач робить правку й використовує її як підґрунтя для наступних передбачень, які можуть бути точнішими. Цей цикл повторюватиметься доти, доки слухач не зробить вибір, який відповідатиме необхідним вимогам.

На думку С. Д. Максименка, цей (шостий) постулат висувається у вигляді ствердження активного характеру процесів мовленнєвого сприймання. Мовленнєва діяльність є складним процесом відображення дійсності і має певні фізіологічні механізми, що складаються з трьох компонентів, таких, як: сприймання, вимова та внутрішньомовленнєвий компонент [90, с. 19]. Три центри мовлення розташовані у лівій півкулі головного мозку. Завдяки слуховому центру, який називають центром Верніке, відбувається розуміння слів, що вимовляються, а коли центр порушений, людині не вдається розпізнавати слова.

У дослідженні усномовленнєвої комунікації послуговуються термінами «слухання» і «аудіювання», що вважаються синонімами. Слухання – це один із видів мовленнєвої діяльності, «активний процес відбору звукових сигналів у комунікації» [10, с. 338]. Слухання вимагає сприймання слухом, уважністю, розумінням і запам'ятовуванням. Сприймання слухом полягає у виокремленні звуків мовлення та інтонації в загальному звуковому потоці, тембру, виділенні слів, речень, розрізненні й розпізнаванні значень. Уважність слухання залежить від зацікавлення адресата інформацією. Розуміння є основною метою слухання, надання почутим словам і реченням певного значення. Запам'ятовування, як процес зберігання інформації, використовується для подальшого її застосування у мовленнєвій практиці [121, с. 133].

Поруч зі слуханням функціонує аудіювання, як «рецептивний вид мовленнєвої діяльності; слухання, смислове сприйняття усного повідомлення; складається зі сприйняття мовної форми і розуміння змісту повідомлення» [10, с. 320]. Тобто, поняття «аудіювання» слід розуміти, як слухати, чути і правильно розуміти те, що хоче сказати мовець. Слухати і чути означає не відволікатися, постійно підтримувати увагу, візуальний контакт і як позамовні засоби спілкування використовувати міміку, жести, що часто вказують на бажання або небажання слухати чи чути [121, с. 133]. Слово «слухати» орієнтоване на процес, тоді як «чути» – на результат цього процесу. У мовленнєвій взаємодії для розуміння співрозмовника важливо і слухати, і чути.

Розуміння ж – основна мета слухання, надання почутим словам, текстам певного значення [121, с. 133]. У теорії і практиці мовленнєвої взаємодії відомі два види слухання: рефлексивне і нерефлексивне. Рефлексивне (продуктивне) слухання інакше називають активним, оскільки в результаті цього процесу функціонує зворотний зв'язок адресата з адресантом переважно в діалозі чи полілозі. Основними бар'єрами для повного розуміння мовця є «закодованість» значення повідомлення, коли мовець говорить одне, а має на увазі інше, що не дає слухачеві можливості зрозуміти сказане; невпевненість адресанта, що створює труднощі для відкритого самовираження. Нерефлексивне (непродуктивне) слухання використовується тоді, коли співрозмовникові важко передати свої почуття, наприклад, він дуже схвилюваний або коли бар'єром у спілкуванні стає різний статус партнерів. Сутність нереклексивного слухання полягає в умінні уважно мовчати, не втручаючись у мовлення співрозмовника своїми висловлюваннями [46, с. 177]. Корисним нереклексивне слухання є у випадках, коли співрозмовник пасивний до інформації або сумнівається в бажанні висловити своє ставлення до предмета мовлення чи обговорити важливі питання без втручання в ситуацію спілкування.

При порушеннях зорового центру люди не можуть читати, попри збереження зору. При вадах рухового центру людина не зможе говорити, але чути мову інших. Фізіологічна основа процесу мовлення є складним явищем, що розгортається у часі і в просторі. У сфері спілкування мовлення здійснює комунікаційну функцію, яка полягає у передачі певної інформації від однієї людини до іншої за допомогою мовлення. Сигніфікативна функція мовлення реалізується у сфері мислення і позначає предмети та явища, відображає об'єктивну реальність за допомогою слів, словосполучень та речень, що пов'язано з культурою мовлення, як «володінням нормами літературної мови: вимовою звуків і звукосполучень, наголошенням голосних у складі слів, нормами слововживання. [164, с. 13]. Публічне мовлення (монологічне, діалогічне (полілогічне)) є найбільш активним засобом міжособистісного впливу.

Риторика як наука вивчає «способи переконання й ефективні форми впливу на аудиторію з урахуванням її особливостей. У стародавній Греції її величали «царицею всіх мистецтв» [142]. Риторику характеризують п'ять основних її розділів, серед яких – меморія (з лат. *memoria* – пам'ять) у рамках риторики – «один із розділів класичної риторики, який вивчає способи запам'ятовування і призначений для розроблення певної мнемотехніки з метою розвитку пам'яті» [89, с. 79]. На цьому етапі підготовки публічного виступу оратор має запам'ятати заздалегідь підготовану промову. Для тренування пам'яті використовується поняття «мнемотехніка», що пояснюється як спосіб запам'ятовування, що ґрунтується на переведенні певного матеріалу в іншу знакову систему, а також в образи, які мовцеві легше зберегти в пам'яті. Чільне місце у мнемотехніці посідає асоціативний спосіб запам'ятовування, що полягає у створенні низки асоціацій, що є запорукою доброї пам'яті. Знаменитий римський оратор Цицерон писав, що «пам'ять на предмети – необхідна властивість оратора; і саме її ми й можемо укріпити за допомогою вміло розташованих образів, схоплюючи думки за цими образами, а зв'язок думок за розташуванням цих образів». Перед виголошенням промови, він ходив по будинку з однієї кімнати в іншу, повторюючи текст виступу. Кожного разу, коли Цицерон переходив до наступної думки, то робив паузу. Це означає, що в думках він проводив асоціацію розділу промови з певним кутком свого дому, а, виступаючи у сенаті, він подумки повторював свій шлях по оселі і виголошував промову без користування записами [93].

У процесі публічного мовлення реалізується мисленнєво-мнемонічна діяльність, концентрація уваги, сприйняття, запам'ятовування та обробка інформації. Пам'ять – необхідна умова психічного розвитку особистості, адже зрушення у психіці опираються на попередні досягнення та здобутки, що зафіксовані в пам'яті людини. Пам'ять є наріжним каменем людського існування, тому що навчання дає нам змогу засвоювати нову інформацію, а пам'ять зберігає її протягом тривалого часу. У тематичному словнику-довіднику із психології та педагогіки зазначено, що «пам'ять – це когнітивний

процес збереження інформації для подальшого її використання. Пам'ять забезпечує нагромадження людиною вражень і знань про навколишній світ і тим самим створює умови для її навчання та психічного розвитку» [74, с. 73]. У психології пам'ять тлумачиться, як «здатність живої системи фіксувати факт взаємодії з середовищем (зовнішнім або внутрішнім), зберігати результати цієї взаємодії у формі досвіду і використовувати його в поведінці» [23, с. 109]. За С. Д. Максименком і В. О. Соловієнком, пам'яттю називається закріплення, зберігання та наступне відтворення людиною її попереднього досвіду [90, с. 133]. Враховуючи визначення пам'яті, пропонуємо на підготовчому етапі створення публічного виступу попередньо відпрацювати зміст, добирати й запам'ятовувати засоби та прийоми його передачі. Для цього використовують образну (запам'ятовування образів, явищ, їх властивостей та зв'язків між ними), емоційну (запам'ятовування та відтворення емоцій) та словесно-логічну (думки та судження, що відображають предмети у загальних властивостях) пам'ять. У процесі запам'ятовування важливою є роль *операційної пам'яті*, яка «забезпечує запам'ятовування і відтворення операційної інформації, потрібної для використання її в поточній діяльності» [90, с. 134] продукування і виголошення публічного мовлення. Для його продукування необхідна робота тривалої пам'яті, що відбувається в процесі набування й закріплення знань, умінь і навичок, розрахованої на її збереження з наступним відтворенням у діяльності людини [90, с. 136]. Під час виголошення підготовленого до виступу матеріалу важливо «не розгубити не тільки фактичну інформацію, а й образність, цікаві деталі» інформації [93, с. 15]. Під фактичною інформацією розуміється твердження чи судження, що ґрунтується на фактах і цифрах. Вона вказує на достовірність слів оратора, а також є засобом переконання аудиторії.

Образність виступу перед аудиторією забезпечується використанням вербальних (вживання емоційно забарвленої лексики, риторичних фігур) та невербальних засобів (динаміка виступу, жести, міміка, інтонація, тембр голосу тощо). Запам'ятовування є одним із головних процесів пам'яті. Воно буває мимовільним (здійснюється без поставленої мети запам'ятати матеріал) та

довільним (за наявності завдання та мотивів). Для виголошення публічного виступу використовується довільне запам'ятовування зі спеціальними засобами та прийомами. Успішне запам'ятовування тексту відбувається за умови: 1) розподілу матеріалу на частини та виокремлення в ньому головних синтаксичних одиниць; 2) визначення основних думок, їх аргументації та відповідей на можливі запитання; 3) розуміння тексту (сміслове запам'ятовування), оскільки лише механічне запам'ятовування призводить до формального засвоєння матеріалу; 4) багаторазове, розумно організоване й систематичне повторення упродовж підготовки до виступу.

Отже, у процесі формування публічного мовлення враховуються психологічні особливості школярів старших класів, які впливають на аудіювання, продукування мовлення та його виголошення. Умовами реалізації запам'ятовування (меморії) є робота над: досягненням успіхів у процесі запам'ятовування змісту тексту, призначеного для публічної презентації усномовленнєвого висловлювання з метою сприймання публікою; дотриманням перелічених правил зберігання інформації та інтересу до теми продукування, що підтримує важливість текстотворення; усвідомленням дієвої настанови на запам'ятовування з метою подальшого виголошення.

1.5. Лінгводидактичні основи опрацювання публічного мовлення на уроках української мови

В українській лінгводидактиці відомі імена учених-дослідників (О. М. Біляєв, Н. Б. Голуб, О. В. Єфименко, К. Я. Климова, А. І. Ляшкевич, В. Я. Мельничайко, С. В. Мунтян, В. А. Нищета, О. П. Орлова, Е. Я. Палихата, М. І. Пентилюк та ін.), які займалися студіюванням актуальних проблем вивчення української мови у ЗЗСО, на результати яких ми частково опиралися під час укладання експериментальної методики формування публічного мовлення старшокласників.

У процесі опрацювання усного публічного мовлення під час вивчення теми

«Практична риторика» на заняттях з української мови важливо дотримуватися відповідних дидактичних особливостей. Під дидактикою (грец. *didaktikos* – повчальний) розуміється «галузь педагогіки, що вивчає теорію освіти й навчання, його закономірності, функції, категорії, форми і методи» [168]. Вона є одним із чотирьох основних розділів загальної педагогіки, що розглядається, як «базова наукова дисципліна, що вивчає загальні закономірності виховання людини, розробляє теоретико-методологічні та методичні засади навчально-виховного процесу в різних освітньо-виховних закладах».

Першим розділом загальної педагогіки є основи педагогіки, метою якого є обґрунтування педагогічних філософських підвалин та формування знань про педагогічні засади навчання та виховання. Другий розділ – теорія освіти й навчання займається вивченням сутності навчального процесу. Тобто дидактика – це наука про те, що саме і як саме вчити. Третім розділом загальної педагогіки є теорія виховання, що має на меті обґрунтувати закономірності, мету, завдання, зміст, методи, форми виховного процесу. Четвертий розділ – теорія управління навчально-виховним закладом, тобто школознавство, яке вивчає систему управління школою і діяльність органів освіти.

Для позначення нових напрямів і підходів, що сформувались у вивченні мов унаслідок інтеграції двох наук – лінгвістики й дидактики з'явився термін «лінгводидактика» [88]. Лінгводидактика як наука активно розвивається в Україні. З цього приводу О. М. Біляєв, член-кореспондент АПН України, професор зауважує, що поняття «методика мови» і «лінгводидактика» розмежовуються, використовуються диференційовано. Учений зауважує, що «термін «лінгводидактика» вичленовується з назви «методика мови» на означення більш загальних проблем методики, пов'язаних із лінгвістикою і дидактикою, якими, зокрема, є принципи, зміст, форми, методи навчання та ін. Методика, порівняно з дидактикою, займається в основному вивченням окремих розділів та аспектів мови» [16].

За М. І. Пентилюк, «лінгводидактика – це термін, що вживається на позначення функціональної частини методики, в якій досліджуються

закономірності засвоєння мови, розв'язуються питання змісту курсу на основі лінгвістичних досліджень, вивчаються труднощі засвоєння матеріалу з мови та їх причини, визначаються принципи і методи навчання, шляхи і засоби формування комунікативної компетентності» [100, с. 7].

Е. Я. Палихата відзначає, що «поруч із терміном «методика навчання української мови» рівноправно функціонує синонімічний термін «лінгводидактика». Адже всі підручники з методики навчання української мови і лінгводидактики розкривають одні й ті ж питання: загальні відомості з навчання української мови (принципи, методи, прийоми, засоби), методика вивчення окремих розділів, позакласна робота)» [115, с. 10]. Погоджуємось із цією думкою.

Учені переконують, що під лінгводидактикою мається на увазі теорія навчання мов, що складається з трьох рівнів: загальної, конкретної та часткової лінгводидактики. Загальна лінгводидактика висвітлює закономірності процесу навчання, а конкретна – ґрунтується на виявлених закономірностях, враховуючи специфіку навчання конкретної мови. Проте, навчання конкретної мови відбувається з урахуванням загальних лінгводидактичних закономірностей та певних часткових відмінностей, що зумовлені метою, змістом, формами навчання, віковими особливостями та соціальним, національним статусом певної аудиторії. Цей рівень навчання конкретної мови охоплює часткова лінгводидактика (дошкільна, шкільна, вищої школи), у межах якої виокремлюються методики навчання мови як рідної, так іноземної [88].

Методика навчання української мови охоплює такі основні підрозділи: «Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія», «Лексикологія. Фразеологія», «Будова слова. Словотвір», «Морфологія», «Синтаксис. Пунктуація». «Розвиток усного й писемного мовлення» та «Позакласна робота з української мови» є розділами лінгводидактики. Отже, лінгводидактика є педагогічною галуззю науки, проте її розділи цілком відрізняються від розділів педагогіки.

Варто зауважити, що педагогічні закономірності, такі як соціальна зумовленість мети навчання та єдність освіти, виховання й розвитку є базою для дидактичних закономірностей – єдності мети, змісту, методів, форм та результатів навчання, а також єдності викладання й навчання. Для розкриття лінгводидактичних закономірностей вагоме значення мають лінгвістичні закономірності, а саме: єдність рівнів мови як багаторівневої системи; єдність мови, мислення і мовлення, а також психолінгвістичні принципи: врахування структурно-лінгвістичної специфіки мови як навчального предмета і врахування взаємовпливу, взаємозалежності і взаємозумовленості навчання мови і розвитку мислення та мовлення. Основними в лінгводидактиці вважаються такі закономірності: 1) зумовленість мети навчання мови її соціальною значущістю, освітньою специфікою; 2) зумовленість змісту навчання мови науково-лінгвістичною специфікою мови як навчального предмета і метою навчання; 3) зумовленість процесу навчання мови єдністю викладання й учіння, метою та змістом навчання; 4) зумовленість результативності навчання мови єдністю мети, змісту, методів і форм навчання [96].

До загальнонаукових принципів дослідження належать: історичний, термінологічний, функціональний, системний, когнітивний (пізнавальний), моделювання тощо [63].

Спираючись на теоретичні основи педагогіки та психології, методика навчання рідної мови охоплює принципи: науковості (тлумачення мовних фактів), доступності (відповідність змісту, форм, способів викладу віковим особливостям), наочності (додаткові дидактичні засоби, зразки правильного мовлення), систематичності і послідовності (розташування матеріалу, що дало б змогу зрозуміти окремі мовні факти і явища в цілісній системі), наступності та перспективності (установлення зв'язків між матеріалом, що вивчається, і наступними розділами, накреслення перспективних ліній формування мовних знань і мовленнєвих умінь) [96, с. 5–7].

Предметом нашого дослідження є методика формування умінь і навичок публічного мовлення старшокласників, що зосереджена на формуванні красномовства, високої ораторської культури усного спілкування. Методика навчання української мови окреслює лінгводидактичні принципи, які сприяють формуванню публічного мовлення: 1) принцип уваги до матерії мови, до розвитку мовленнєвих органів; 2) розуміння мовних значень – лексичних, морфемних, граматичних і синтаксичних одиниць. 3) оцінки виразності мовлення, що передбачає навчання учнів відчувати в мові експресивні засоби – пестливості, доброзичливості тощо. 4) розвитку чуття мови, спрямованого на формування в учнів: а) усвідомлення правильності свого і чужого мовлення; б) розуміння ролі слова, словосполучення в оформленні і передачі думки; в) уміння виділяти логічний наголос, уповільнювати чи пришвидшувати читання; г) уміння усно й висловлювати свої думки; г) володіння культурою усного мовлення [96, с. 7].

Методи навчання української мови – це системні дії вчителя для процесу організації пізнавальної і практичної роботи учнів із метою засвоєння знань з української мови, вироблення відповідних умінь і навичок. Кожний метод складається з окремих прийомів, характерною ознакою яких є частковість і здатність входити в різні методи [81, с. 36]. Традиційними методами навчання української мови вважаються:

1) усний виклад матеріалу (розповідь, пояснення), в основі якого подання навчального матеріалу, забезпечення його розуміння, усвідомлення та запам'ятовування, зміст матеріалу, вікова та психологічна специфіка аудиторії, що впливають на форми подання матеріалу. У методі усного викладу використовують: лекційні заняття (переважно для учнів старшої школи), інструкції щодо виконання завдань та пояснення змісту самостійної роботи. Метод усного (зв'язного) викладу часто використовують у поєднанні з бесідою;

2) бесіда (евристична, репродуктивна, узагальнювальна, аналітико-синтетична, контрольна-корекційна) – це метод, який передбачає діалог між учителем та учнем, а знання з української мови учні засвоюють шляхом

відповідей на запитання, підготовані вчителем заздалегідь, таким способом узагальнюючи та систематизуючи матеріал;

3) спостереження над мовою – це метод, за допомогою якого здійснюється самостійний аналіз мовних явищ учнями на основі активізації мисленнєвих здібностей. Використання методу сприяє виробленню в учнів пошукових якостей, здатності до самостійного аналізу, активізує пізнавальну діяльність;

4) робота з підручником полягає у самостійній роботі зі спеціальною літературою (підручником, посібником, словником). Вчитель проводить інструктаж, вчить виділяти основне і другорядне, перевіряє вивчене;

5) метод вправ (підготовчі, вступні, пробні, тренувальні, творчі, контрольні). Вправами називають багаторазове повторення послідовних дій та операцій, що сприяє формуванню умінь та практичних навичок [81, с. 36].

Одним із важливих напрямів удосконалення мовленнєвої підготовки старшокласників є використання інтерактивних методів навчання, завдяки яким учні взаємодіють один з одним, обмінюються інформацією, вирішують певні проблеми через обговорення, моделюють ситуації тощо.

Ефективними для формування усного публічного мовлення, крім традиційних, є інтерактивні методи, як-от: діалог, групова дискусія, аналіз життєвих ситуацій, дидактичні, творчі, ділові, рольові ігри тощо. Важливим у процесі формування публічного мовлення є використання також таких інтерактивних методів навчання: «акваріум», «гранування», «займи позицію», «коло ідей», метод незакінченого речення, спрямованих на оволодіння учнями ЗЗСО практичними комунікаційними й риторичними вміннями.

Під час навчання усного публічного мовлення у школі використовують такі засоби навчання, як: дидактичний матеріал (схеми, картки, тексти, тести, які можна демонструвати учням на уроках або під час дистанційного навчання), наочність (таблиці, презентації, інтерактивні малюнки, карти, що активізують мисленнєву діяльність), а також технічні засоби (комп'ютер, мультимедійні програми, планшети, ноутбуки тощо).

Отже, практичне використання кожного методу, прийому і засобу засвоєння знань і формування відповідних умінь із публічного мовлення спостерігається в описі експериментальної методики дисертації.

Висновки до першого розділу

У теоретичних основах навчання публічного мовлення старшокласників у закладах загальної середньої освіти здійснено аналіз наукових праць вітчизняних і зарубіжних дослідників, які різнобічно висвітлили результати своїх студіювань, що стосуються формування публічного мовлення старшокласників.

Перелічено і схарактеризовано актуальні лінгвістичні (вербальні) та паралінгвістичні (невербальні) засоби продукування монологічних, діалогічних (полілогічних) висловлювань, що вказують на різножанрове багатство публічного мовлення, актуального для його формування.

Зосереджено увагу на одному з основних елементів структурної організації жанрового розмаїття текстів публічного, наукового й навчально-виховного змісту, усвідомленні розташування композиційних складників продукованого тексту на рівні складного синтаксичного цілого (надфразової єдності), речення, діалогічної єдності, діалогічної (полілогічної) репліки.

На процес формування публічного мовлення старшокласників впливають психологічні особливості та вікові чинники учнів старшого юнацького віку. Опора на пам'ять школярів, розвиток їхнього мислення, уваги, уміння слухати й розуміти почуте у зв'язку з віковими особливостями школярів-старшокласників створюють сприятливі умови для продукування висловлювань різних жанрів і стилів мовлення. Для формування публічного мовлення старшокласників запропоновано: 1) дотримуватися закономірностей і принципів навчання – загальнодидактичних і власне методичних; 2) застосовувати традиційні методи навчання мовного матеріалу та методи вироблення усномовленнєвих умінь і навичок за допомогою допоміжних опор

(ситуації – природної чи вербально описаної; запропонованої учителем теми, змісту вивченого художнього твору на уроках літератури тощо); 3) використовувати інтерактивні методи навчання, якими послуговуються в Україні та за її межами; 4) забезпечувати функціонування лінгводидактичних методів навчання методичними прийомами як будівельним матеріалом, рушійною силою, спрямованою на формування умінь і навичок продукування моно-, діа-, полілогічного публічного мовлення.

Теоретичний аналіз змістового навантаження понять «говоріння» і «слухання», «мова» і «мовлення», зосередження уваги на мовних нормах, комунікаційних якостях публічного мовлення, лінгвістичних особливостях текстотворення відповідних жанрів монологічного, діалогічного (полілогічного) публічного мовлення, невербальних засобах публічної комунікації, що впливають на культуру публічного мовлення створюють підґрунтя для вироблення експериментальної методики формування умінь і навичок продукування і виголошення публічних висловлювань у старшокласників в умовах навчання у закладах загальної середньої освіти.

Матеріали першого розділу дисертації опубліковано в наукових працях автора:

Штафірна Л. О. Теоретичні мовно-мовленнєві особливості формування публічного мовлення майбутніх учителів української мови. Стратегічні напрями розвитку сучасної української лінгводидактики: монографія / за ред. Е. Палихати, О. Петришиної. Тернопіль: Підручники і посібники, 2021. С. 266 – 275.

Sokol M., Petryshyna O., Misko V., Mykolenko T., Palykhata E., Shtafirna L. Written Network Communication: Communicative Needs and Ambiguity of Interpretations. *International Journal of Higher Education*. 2021. Vol 10. No 5. P. 10–17. DOI 10.5430/ijhe.v 10n5p10

Штафірна Л. О. Роль пам'яті у процесі продукування і виголошення публічного мовлення. *Лінгводидактика в контексті особистісної парадигми: матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю* (Тернопіль, 3–4 черв. 2021 р.) /

Терноп. нац. мед. ун-т імені І. Я. Горбачевського МОЗ України. Тернопіль:
ТНМУ, 2021. С. 60–62.

РОЗДІЛ 2.

ДІАГНОСТИЧНО-КОНСТАТУВАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ФОРМУВАННЯ ПУБЛІЧНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ 10-11 КЛАСІВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

2.1 Аналіз вимог програми з української мови для закладів загальної середньої освіти щодо навчання публічного мовлення старшокласників

Роль публічної комунікації, спрямованої на формування умінь і навичок продукувати різні її жанри, зростає з кожним днем. Вагоме місце у програмах з української мови посідає вивчення риторики, зорієнтоване на підготовку особистості школяра створювати тексти публічного мовлення. Навчальна програма з української мови (рівень стандарту), що розміщена на офіційному сайті МОН [104], є чинною з 1 вересня 2018 року і відповідає засадничим положенням Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, ключовим положенням концепції «Нова українська школа».

За М. І. Пентилюк, «програма – це документ, затверджений Міністерством освіти і науки, в якому визначено мету й завдання курсу, обсяг і систему знань, коло умінь і навичок з української мови, що їх мають обов'язково отримати учні в процесі навчання» [179, с. 36]. Програма визначає зміст роботи з культури мовлення, міжпредметні зв'язки. У сучасних програмах зміст диференційовано на взаємопов'язані змістові лінії, що співвідносяться зі стандартом мовної освіти.

Шкільна програма містить такі основні компоненти, як пояснювальна записка і власне програми для 5–11 класів. Пояснювальна записка – це перший компонент програми, що визначає засади організації навчального процесу з української мови і висвітлює: мету, завдання курсу, зміст навчального матеріалу відповідно до змістових ліній (мовленнєвої, мовної, діяльнісної,

соціокультурної), добір навчального змісту і поєднання основоположних дидактичних і методичних принципів, основним із яких для формування публічного мовлення є комунікаційно-діяльнісний принцип, що ґрунтується на чотирьох видах мовленнєвої діяльності. Окремі зміни в пояснювальній записці переважно зумовлені певними освітніми потребами та прогресом українського суспільства. Власне програма – це компонент шкільної програми в цілому, що визначає зміст курсу й послідовність вивчення його частин. Під час визначення послідовності вивчення української мови від класу до класу враховуються такі чинники: склад і структура самої мови та психологічні особливості оволодіння учнями навчальним матеріалом [134, с. 35].

Метою навчання української мови в школі є формування компетентного мовця, національно свідомої, духовно багатой особистості, тому якісна мовна освіта є необхідною. Потреба вивчення основ риторики зумовлюється її суспільними функціями, такими, як: виховання ратора як гідного громадянина, обізнаного у публічному мовленні; визначення норм і правил публічної аргументації, що забезпечують продуктивне обговорення важливих для суспільства проблем; організація базових мовленнєвих суспільних відносин [69, с. 4]. Основною метою риторики є формування в учнів загального уявлення про риторику як науку, вдосконалення вмінь будувати комунікаційно доцільне, змістове, виразне висловлювання, яке має бездоганне мовне оформлення, усвідомлення потреби постійного вдосконалення своєї мовленнєвої діяльності.

У навчальній програмі з української мови зазначено, що «випускник основної школи – це патріот України, який знає її історію; компетентний мовець, що вільно спілкується державною мовою» [173, с. 6].

Відповідно до чинного Державного стандарту базової й повної загальної середньої освіти навчальний матеріал програми розподілено за змістовими лініями.

Мовна змістова лінія містить перелік питань для засвоєння теорії мови.

Мовленнєва змістова лінія забезпечує цілеспрямоване формування вмінь і навичок і реалізується на кожному уроці, що дає змогу зробити процес розвитку мовленнєво-комунікативних умінь і навичок ефективним.

Соціокультурна змістова лінія передбачає створення висловлювань на теми, що утверджують ієрархію цінностей і формують світогляд учнів, їх становлення як громадян України, а також спрямовують процес навчання на оволодіння ключовими компетентностями.

Діяльнісна змістова лінія реалізується у відпрацюванні знань у різних видах діяльності, в опануванні певних стратегій мовленнєвої діяльності. Синхронізація мовної та мовленнєвої змістових ліній виявляється у виконанні учнями різних видів усних і письмових робіт з метою використання виучуваного теоретичного матеріалу [173, с. 16–17]. Системний підхід до розвитку мовлення учнів передбачає формування всіх видів мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письма) на кожному уроці. У мовленнєвій лінії подано перелік рекомендованих видів роботи, що забезпечують повноцінний мовленнєвий розвиток старшокласників [173, с. 3].

Зосередимо увагу на вимогах навчальної програми щодо знань і вмінь із риторики, публічного мовлення, що мають здобути учні на уроках української мови в 10 й 11 класах.

Важливе місце у програмі для 10 класу відведено вивченню основ риторики, адже риторика – це не лише теорія і практика досконалого мовлення, переконливого, гарного, доцільного, ефективного тощо, це насамперед учення про мовленнєве виховання особистості. Знання елементів практичної риторики дасть змогу забезпечити формування в учнів таких життєво важливих умінь і навичок: орієнтуватися у ситуаціях спілкування; будувати монолог чи діалог залежно від мети спілкування й соціального контексту; надавати висловлюванню сенсу і змісту засобами лексики, фразеології й граматики; ініціювати, підтримувати, розвивати й завершувати спілкування; налагоджувати гармонійні стосунки з людьми; бути переконливим у своїх висловлюваннях, бажаним співрозмовником, привабливим і впливовим

оратором. Отож, вивчення риторики сприяє також зростанню загального показника культури в Україні [173, с. 97].

У 10 класі (рівень стандарту) на вивчення української мови виділяють усього 70 годин (2 години на тиждень), 32 години з яких займає практична риторика. Учні розглядають мову й уміння спілкуватися як цінність, виявляють умови успішного спілкування, вивчають етапи підготовки до виступу, готують тексти виступу, виступають публічно, аналізують чужі і власні мовленнєві вчинки. Рекомендованими видами роботи є: моделювання аудиторії та ситуації спілкування, аналіз змісту висловлювань; переказування взірцевих текстів промов; складання плану виступу; підготовка композиційних частин виступу (вступу, основної частини і висновків); запам'ятовування тексту виступу; добір аргументів до конкретної тези; висловлювання особистого ставлення до почутого (9 годин у першому семестрі).

Практична риторика у 10 класі передбачає вивчення суперечки як виду комунікації, правила й проведення суперечки, аргументацію та полемічні прийоми. Учні вчать визначати тему, мету й предмет суперечки, формують власний погляд на певні проблеми, добирають аргументи для виступу, аналізують їх та спростовують позицію опонента, ставлячи запитання (7 годин у другому семестрі).

Рекомендованим видом публічного мовлення є проведення дискусії на теми: «Гроші. Навіщо збирати? Де зберігати? На що витратити? Як заощаджувати?», «Мовна мода – це добре чи погано?».

В 11 класі (рівень стандарту) на вивчення української мови виділяють усього 70 годин (2 години на тиждень), лише 16 годин з яких займає практична риторика. Учитель пояснює старшокласникам засоби мовного вираження промови та їх роль у мовленні, учні ознайомлюються з риторичними фігурами (антитеза, градація, повторення, риторичне запитання, звернення, порівняння). Рекомендованими видами роботи є написання висловлювань із використанням тропів і фігур; добір жанрів і текстів для вживання конкретних мовних засобів; удосконалення тексту мовними засобами (6 годин). Учні вчать писати

оригінальні тексти для подальших їх виголошень перед публікою, виявляють живий інтерес до мови та публічних виступів, відчують естетику мови.

Практична риторика в 11 класі передбачає вивчення інформаційних монологічних жанрів (представлення, пояснення, інструкція, повідомлення); діалогічних жанрів (бесіда, телефонна розмова, листування); оцінювальних жанрів (похвала, осуд, рецензія, характеристика); етикетних жанрів (привітання, вибачення). Рекомендованими видами роботи є збирання необхідної інформації та допоміжного матеріалу для написання текстів різних жанрів; написання, удосконалення й виголошення підготованих текстів; здійснення аналізу і самоаналізу навчальної та комунікативної діяльності [173].

Для формування публічного мовлення одинадцятикласників навчальна програма з української мови виділяє вдвічі менше годин, ніж передбачено програмою для 10 класу. В останньому класі старшої школи учні вивчають засоби мовного вираження промови (риторичні фігури) та інформаційні, діалогічні, оцінювальні та етикетні жанри. У зв'язку зі швидким розвитком інформаційно-комунікаційних технологій зростає потреба в якісному публічному (монологічному діалогічному, полілогічному) мовленні.

У сучасному суспільстві цінується ефективна самопрезентація та оригінальність у публічних виступах. Зростання популярності соціальних мереж вимагає від старшокласників уміння виступати публічно й робити це переконливо. Тому, на нашу думку, доречним було би ввести у програму з української мови щодо формування публічного мовлення для 11 класу додаткові години для практикування публічного монологічного, діалогічного і полілогічного мовлення.

Проаналізувавши програму з української мови для учнів 10–11 класів зосереджуємо увагу на окремих її недоліках, що стосуються актуальних питань формування публічного мовлення, а саме, відсутності у програмі:

– врахування психологічних і вікових чинників під час формування публічного мовлення старшокласників в умовах навчання в закладах загальної середньої освіти:

– аналізу проблеми позбавлення страху перед аудиторією під час виступу публічно та боротьби з нею, зосередження уваги на фізіології людини, її реагуванні та профілактиці страху перед слухачами;

– різних видів комунікаційних вправ, їх систематизації для закріплення вивченого риторичного матеріалу;

– привертання уваги до продукування публічних монологічних виступів, участі в діалогах і полілогах в умовах класно-урочної системи навчання вивчення української мови;

– розрізнення роботи з практичної риторики на аспектних уроках та уроках розвитку зв'язного мовлення в старших класах закладів загальної середньої освіти.

Вважаємо, що чинна програма з української мови має бути укладена науковцями відділу української мови Інституту педагогіки Міністерства освіти і науки України, добре продумана, налаштована на навчання та розвиток української мови і формування комунікаційних умінь і навичок публічного мовлення в сучасному суспільстві.

2.2. Відображення програмового матеріалу з формування публічного мовлення старшокласників у підручниках з української мови

Для створення експериментальної програми з формування публічного мовлення старшокласників ми провели аналіз підручників з української мови для 10 і 11 класів, рекомендованих Міністерством освіти і науки України, і з'ясували їх відповідність чинній програмі.

Для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів (згідно з наказом МОН України від 31.05.2018 №551) рекомендовано такі підручники (рівень стандарту):

- 1) «Українська мова» (рівень стандарту) Авраменка О. М. [2];
- 2) «Українська мова» (рівень стандарту) Глазової О. П. [31];

3) «Українська мова» (рівень стандарту) Голуб Н. Б., Новосолової В. І. [34];

4) «Українська мова» (рівень стандарту) Заболотного О. В., Заболотного В. В. [61].

Вивчення української мови у старших класах ЗЗСО, як вимагає чинна програма, має бути спрямоване на підвищення культури мовлення і грамотності учнів. Навчання реалізується шляхом систематизації і повторення засвоєного в попередніх класах програмового матеріалу на більш високому рівні узагальнення та поглиблення вивчення мови (10–11 класи) [94, с. 205] за допомогою підручника з української мови.

Підручник є одним із важливих джерел здобуття знань і набуття навичок публічного мовлення українською мовою. Він сприяє дотриманню загальнодидактичних принципів: єдності навчання, виховання й розвитку особистості; науковості, систематичності й послідовності; наступності й перспективності; зв'язку теорії з практикою, усвідомленні й доступності; наочності; застосування різних типів уроків і форм навчальної діяльності; оптимального вибору й поєднання різних методів і прийомів навчання [134, с. 36].

За К. М. Плиско, підручник повинен виконувати інформаційну (репрезентувати теоретичні мовознавчі відомості), систематизаційну (подавати знання у певній системі, відповідно до чинної програми), трансформаційну (трансформувати знання учнів в уміння й навички), виховну (сприяти вихованню свідомої мовної особистості) функції [129]. Основним компонентом структури підручника є текст, у якому комплексно реалізується триєдина мета навчання: освітня, виховна й розвивальна.

М. І. Пентилюк зазначає, що підручник – це спеціальна книжка для школярів, що «містить систематичний виклад навчального матеріалу на рівні сучасних досягнень науки й культури відповідно до освітніх стандартів і програм і є джерелом одержання знань та формування умінь і навичок учнів» [134, с. 36]. Підручник з української мови є ефективним засобом

самовдосконалення учня, формування в нього мовної картини світу, виконання культурно-мовленнєвого розвитку та морального виховання. Зміст і структура підручника базуються на особистісному, діяльнісно-комунікативному, функціонально-стилістичному, культурологічному, емоційно-смісловому підходах, принципах розвивального й виховного навчання [134, с. 36].

С. Караман зазначає, що «підручник – один із найскладніших жанрів навчальної літератури. Складність полягає в тому, що перед авторами стоїть багатоаспектна мета, для здійснення якої потрібно врахувати й пов'язувати в єдине ціле безліч різнорідних вимог – мовних, методичних, соціальних, психологічних, українознавчих тощо» [71, с. 36–38].

У «Словнику-довіднику з української лінгводидактики» зазначено, що «підручник з української мови визначає обсяг знань із кожної програмової теми, містить визначення мовних понять, формулює різноманітні правила, подає дидактичний матеріал. Підручник привчає учнів до самостійної роботи над книгою в класі та вдома, дає змогу закріпити здобуті знання, забезпечує систематичне повторення матеріалу» [157, с. 185].

Український педагогічний словник за редакцією С. Гончаренка пропонує визначення підручника як «навчальної книги, у якій викладаються основи знань із певного навчального предмета на рівні сучасних досягнень науки й культури відповідно до освітніх стандартів і програм» [39, с. 260].

Тривалий час підручник вважався основним джерелом інформації, тренажером для закріплення отриманих у класі теоретичних відомостей, що й зумовило чітку структуру традиційних підручників української мови: спочатку стисло подано теоретичні відомості в текстовому варіанті або в таблиці, схемі, потім вправи, спрямовані на закріплення здобутих знань і вироблення в учнів визначених чинною програмою вмінь і навичок.

Відомі лінгводидакти Н. В. Бондаренко, Н. Б. Голуб, С. О. Караман, В. І. Новосьолова, М. І. Пентилюк та ін. одностайні в тому, що сучасний підручник української мови стає не тільки засобом репрезентації наукових здобутків лінгвістики, адаптованих відповідно до вимог чинної програми, а й

мотиватором для набуття загальнонавчальних умінь і навичок, розвитку критичного мислення. З огляду на це, провідною метою сучасного підручника української мови є не стільки формування міцних знань, скільки готовності учнів застосовувати ці знання, тобто формування визначених чинними програмами вмінь: вільно, комунікативно доречно користуватися українською мовою в різних життєвих ситуаціях, самостійно знаходити необхідну інформацію з різних навчальних предметів, критично аналізувати й зіставляти її, систематизувати, трансформувати й використовувати відповідно до поставлених цілей, планувати власну освітню діяльність, самоорганізовуватися, моделювати свою поведінку для реалізації успіху в різних видах діяльності, зокрема мовленнєвій [43, с. 59].

Найновішим із рекомендованих МОН України для 10 класу є підручник О. М. Авраменка, тому ми більш детально його проаналізували.

Підручник «Українська мова» О. М. Авраменка відповідає вимогам Державного стандарту освіти та чинній програмі з української мови для 10 класу. Автор зазначає, що у виданні подано теоретичний матеріал, який стосується норм сучасної української літературної мови, і його вивчення спрямоване на уникнення учнями лексичних, орфоепічних, орфографічних, морфологічних, синтаксичних і стилістичних помилок. Велику увагу приділено практичній риторичі, опанування основ якої має забезпечити вироблення в учнів навичок виступати публічно. Видання містить додатковий цікавий та важливий матеріал із мовних тонкощів, подолання суржикових елементів, збагачення словника тощо. Підручник сприяє формуванню в учнів ключових і предметних компетентностей. Зокрема, у видання інтегровано матеріали мережі Інтернет з експрес-уроками для розвитку мовно-мовленнєвої компетентності старшокласників.

Для створення експериментальної програми із методики навчання публічного мовлення в старших класах ЗЗСО маємо на меті:

- 1) з'ясувати роль підручників у вивченні мовно-мовленнєвого матеріалу у відповідному класі;

2) дослідити можливості підручника з української мови під час засвоєння відповідних мовно-мовленнєвих знань;

3) виявити вправи та їх завдання, що спрямовані на формування публічного мовлення;

4) подати класифікацію вправ підручника, що сприяє виробленню культури публічного мовлення з урахуванням: мовних норм, показників мовленнєвої культури, засобів логіко-емоційної виразності, мовленнєвого етикету;

5) вказати на використання образотворчих засобів підручника для створення старшокласниками монологічних публічних висловлювань і участі школярів у діалогах та полілогах.

Під час з'ясування ролі підручника з української мови у вивченні мовно-мовленнєвого матеріалу в старших класах ЗЗСО ми дослідили обсяг знань із кожної риторичної програмної теми, що пропонується як теоретична інформація з практичної риторики, призначених для опрацювання учнями, порівняли їх і відобразили у нижче поданих таблицях (2.1, 2.2).

Таблиця 2.1

**Відповідність програмних вимог для 10 класу
матеріалам підручника (у 1 семестрі)**

№ з/п	Вимоги програми з вивчення риторики	Реалізація програмного матеріалу в підручнику
1.	Риторика як мистецтво, наука й навчальна дисципліна. Роль риторики в сучасному світі.	Риторика як мистецтво мовлення, наука й навчальна дисципліна.
2.	Мовленнєва ситуація. Елементи мовленнєвої ситуації (мовець (адресат), слухач (аудиторія), предмет мовлення, умови успішного спілкування.	Мовленнєва ситуація. Елементи мовленнєвої ситуації (мовець (адресат), слухач (аудиторія), предмет мовлення, умови успішного спілкування.

3.	Особистість мовця (чарівність, артистизм, упевненість у собі, щирість, обізнаність, об'єктивність, доброзичливість). Риси гарного співрозмовника. Вимоги до мовлення оратора. Комунікативний стан мовця.	Особистість мовця (чарівність, артистизм, упевненість у собі, щирість, обізнаність, об'єктивність, доброзичливість). Особистість мовця. Вимоги до мовлення оратора. Комунікативний стан мовця.
4.	Аудиторія (слухач, слухачі). Види слухання. <i>Цілі</i> слухання. Моделювання аудиторії. Контакт з аудиторією. Прийоми налагодження контакту.	Контакт з аудиторією. Моделювання аудиторії. Слухання. Мета слухання. Контакт з аудиторією. Прийоми налагодження контакту.
5.	Текст як одиниця спілкування. Етапи підготовки тексту виступу. <i>Види читання і</i> записування тексту виступу. Естетика тексту.	Текст як одиниця спілкування. Етапи підготовки тексту виступу. Записування тексту виступу. Естетика тексту.
6.	Ефективність мовлення. Стратегія і тактика мовленнєвої поведінки. Комунікативний намір.	Ефективність мовлення. Стратегія і тактика мовленнєвої поведінки. Комунікативний намір.
7.	Мовленнєвий вчинок. <i>Мовленнєва подія.</i>	Мовленнєвий вчинок.

Таблиця 2.2

**Відповідність програмних вимог для 10 класу
матеріалу підручника (у 2 семестрі)**

№ з/п	Вимоги програми з вивчення риторики	Реалізація програмного матеріалу в підручнику
1.	Суперечка як вид комунікації. Різновиди суперечки.	Суперечка як вид комунікації. Різновиди суперечки.
2.	Правила ведення суперечки.	Правила ведення суперечки.

3.	Аргументи й докази.	Аргументи й докази.
4.	Полемічні прийоми.	Полемічні прийоми.
5.	Мистецтво відповідати на запитання.	Мистецтво відповідати на запитання.

Здійснивши аналіз програми з української мови рівня стандарту [132] для 10 класу, робимо висновок, що матеріал підручника майже повністю збігається з вимогами чинної програми з української мови (розділ «Практична риторика»).

Аналіз підручників з української мови для старших класів показує, що підручник є:

- 1) *методом* навчання мови і мовлення,
- 2) *прийомом* вивчення мовно-мовленнєвого матеріалу як частиною інших методів навчання,
- 3) *засобом* подачі, закріплення і повторення вивченого матеріалу;
- 4) *збірником дидактичного матеріалу*,
- 5) *центром накопичення творів образотворчого мистецтва* (картин, малюнків, ілюстрацій та їх серій) для розвитку усного мовлення школярів,
- 6) *допоміжним матеріалом* для уроків розвитку зв'язного мовлення.

Згідно з вимогами програми підручник має розміщувати:

- 1) таблиці, схеми й рисунки до тем, що вивчаються на уроках української мови,
- 8) короткі словники (тлумачні, іншомовних слів, орфоепічних) для збагачення словникового запасу школярів і формування комунікаційних умінь і навичок старшокласників тощо.

Дослідження можливостей підручника з української мови для 10 класу під час засвоєння відповідних мовно-мовленнєвих *знань*, що сприяють формуванню публічного мовлення з розділу «Практична риторика» (вивчається п'ять тем у першому семестрі) показало, що:

Тема 1. «Риторика як мистецтво. Мовленнєва ситуація» [2, с. 46] пропонує визначення поняття *риторика*, *предмета риторики*, *мовленнєвої ситуації*, *адресат*, *адресант*, *структури мовленнєвої ситуації*.

Тема 2. «Особистість мовця. Вимоги до оратора» [2, с. 51] подає *тлумачення особливих рис оратора* (чарівність, артистизм, упевненість у собі, щирість, обізнаність, об'єктивність, доброзичливість); перелічує інші риси (уміння слухати, використовувати формули мовленнєвого етикету, звертання, зважаючи на вікові особливості співрозмовників та їхній соціальний статус); зосереджує увагу на окремих комунікаційних якостях усного мовлення (точність формулювань, доцільність, доступність і зрозумілість, виразність, оригінальність і краса мовлення за допомогою дотримання мовних норм).

Тема 3. «Контакт з аудиторією» [2, с. 56] тлумачить:

– особливості можливостей оратора моделювати аудиторію для розуміння: що говорити, як говорити з урахуванням віку і підготовки слухачів до сприймання мовлення оратора, скільки часу говорити тощо;

– пропонує визначення поняття *слухання*;

– висвітлює чотири види слухання;

– вказує на мету слухання;

– моделювання аудиторії;

– налагодження контакту з аудиторією;

– перелічує мовні прийоми утримання уваги аудиторії;

– акцентує увагу на використанні паралінгвістичних засобів – пози, міміки, жестів оратора.

Тема 4. «Підготовка тексту до виступу» [2, с. 63] пропонує визначення поняття *текст*, перелік *типів текстів*, основні *ознаки тексту*, *алгоритм продукування тексту* (визначення теми, формулювання мети, складання плану, збирання матеріалу, робота над конспектом, репетиція виголошення тексту).

Тема 5. «Стратегія і тактика мовленнєвої поведінки» [2, с. 68] подає визначення *мовленнєвої події*, *ефективності мовлення*, *мовленнєвої поведінки*, *мовленнєвого вчинку*; *стратегії як комунікаційної мети і тактики як засобів її досягнення*, перелічені їх різновиди.

Аналіз можливостей підручника з української мови для 10 класу під час засвоєння відповідних мовно-мовленнєвих *знань*, що сприяють формуванню

публічного мовлення з розділу «Практична риторика» (вивчається три теми у другому семестрі) показало, що:

Тема 6. «Суперечка як вид комунікації. Правила ведення суперечки» [2, с. 184] пропонує визначення: а) *суперечки*, б) *учасників суперечки (пропонент, опонент)*, в) *різновидів суперечки (дискусія, диспут, полеміка)*;

Тема 7. «Теза й аргументи» [2, с. 190] містить визначення: а) *тези*, б) *аргументів*, в) *демонстрації*;

Тема 8. «Полемічні прийоми. Мистецтво відповідати на запитання» [2, с. 194] визначень не має, висвітлено перелік матеріалів про полемічні прийоми як засоби, що підсилюють полемічний тон мовлення (гумор, іронію, сарказм, доведення тези опонента до абсурду тощо) та мистецтво відповідати на запитання.

Закріплення вивченого відбувається за допомогою системи тренувальних завдань, виконання яких передбачається здійснювати «як у класі, так і вдома», що «покликане виробити в учнів уміння і навички високої мовної культури» [98, с. 32].

Для закріплення теоретичного матеріалу з розділу «Практична риторика» у підручнику для 10 класу запропоновано 56 вправ (1 семестр – 35 вправ із 49 завданнями і 2 семестр – 21 вправу із 36 завданнями).

Вправи для формування публічних умінь у підручнику мають *завдання*, що стосуються продукування монологічних або діалогічних (полілогічних) висловлювань:

1) розказати про риторику як мистецтво впливу на людей на основі однієї із запропонованих історій;

2) розіграти одну із запропонованих мовленнєвих ситуацій у формі діалогу (полілогу);

3) скласти текст за запропонованою мовленнєвою ситуацією (не сказано який – монологічний чи діалогічний текст);

4) визначити за поданим малюнком, хто більш активний, а хто пасивний (не вказано, за допомогою якого тексту, монологічного чи діалогічного);

5) розказати про птахів, що живуть біля вашого дому чи школи, використовуючи слова, що затримують увагу співрозмовника (розуміємо, що учні мають побудувати монологічний текст про птахів);

6) підготувати текст виступу на одну з поданих тем;

7) створити діалог у парах на одну з чотирьох запропонованих тем.

Для *закріплення* вивченого теоретичного матеріалу у підручнику розміщено 21 завдання, для *повторення* вивченого з розділу – 3 завдання.

Приділяється увага формуванню умінь продукувати текст публічного виступу. Для цього перелічені етапи підготовки: визначення теми, складання плану, збирання матеріалу, укладання тексту виступу і пробне його продукування.

Відповідно, для продукування *монологів* за *ситуацією* запропоновано 4 завдання, за *теоретичною інформацією* з теми – 1, за *темою* – 1, за *текстом*, почутим чи прочитаним – 3 завдання, за *малюнком* – 2.

Формування умінь продукування *діалогів* відбувається за допомогою: надання *розгорнутих відповідей на запитання* – 1 завдання, за *ситуацією* – 2, за *малюнком* – 2, за *темою* – 6, за *текстом* – 1; *створення діалогічних реплік* – 3.

Продукування *полілогів* (дискусія, полеміка, диспут) пропонується за допомогою 3-х завдань за пропонованими у підручнику темами.

Загальна класифікація завдань запропонованих вправ для формування публічного мовлення десятикласників відображена у таблиці 2.2 «Результати аналізу вправ за підручником для 10 класу» [2].

У підручнику з української мови для 10 класу розміщені (3) завдання вправ з використанням *образотворчих засобів*, що демонструють зміст публічного висловлювання, створеного за картиною, малюнком.

Але цілком відсутні завдання вправ для навчання продукування публічного мовлення з дотриманням культури публічного мовлення, а саме: мовних норм, показників мовленнєвої культури, засобів логіко-емоційної виразності, мовленнєвого етикету. У таблиці 2.3 узагальнено результати аналізу.

Таблиця 2.3.

Результати аналізу завдань вправ для формування публічного мовлення за підручником для 10 класу

Класифікація завдань вправ для формування публічного мовлення				
Закріплення теор. матер. з тем розділу	Повтор. вивчених тем розділу	Продукування монологів	Продукування діалогів, діалог. реплік	Продукування полілогів
21	5	11	14	5

Крім цього, завдання підручника зобов'язані «привчати учнів до самостійної роботи в класі і вдома, давати можливість закріпити здобуті на уроці знання, забезпечувати систематичне повторення», узагальнювати і систематизувати мовний матеріал – але таких завдань у підручнику немає.

У результаті аналізу проблеми формування публічного мовлення, відображеного у підручнику з української мови для 10 класу, констатуємо:

1) найбільше завдань спрямовано на закріплення вивчених знань із риторики та формування усномовленнєвих умінь продукування монологічного мовлення;

2) найменше завдань стосується формування культури публічного діалогічного й полілогічного мовлення, що потребують детального їх опрацювання в експериментальній методиці;

3) пропонується формування публічного мовлення за допомогою окремих ілюстрацій підручника;

4) впроваджуються елементи цифровізації щодо використання матеріалів Інтернету (робота з експрес-уроками);

5) потребує розробки система вправ для гейміфікованого навчання публічного мовлення.

Для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів (згідно з наказом МОН України від 12.04.2019 № 472) рекомендовано такі підручники (рівень стандарту):

- 1) «Українська мова» (рівень стандарту) Авраменка О. М. [3];
- 2) «Українська мова» (рівень стандарту) Глазової О. П. [32];
- 3) «Українська мова» (рівень стандарту) Голуб Н. Б., Новосолової В. І. [35];
- 4) «Українська мова» (рівень стандарту) Заболотного О. В., Заболотного В. В. [62].

Здійснено також аналіз підручника з української мови для **11 класу** [3].

Порівняльний аналіз програмового матеріалу з української мови з вивчення риторики відображено в таблицях 2.4, 2.5.

Таблиця 2.4

**Відповідність програмних вимог для 11 класу матеріалові підручника
у 1 семестрі (6 годин)**

№ з/п	Вимоги програми з вивчення риторики	Реалізація програмного матеріалу в підручнику
1.	Засоби мовного вираження промови.	Засоби мовного вираження промови: тропи, риторичні фігури.
2.	Метафора, метонімія, їхня роль у мовленні.	Троп як засіб мовного вираження.
3.	Риторичні фігури (антитеза, градація, повторення, риторичне запитання, звернення, <i>порівняння</i>).	Риторичні фігури (антитеза, градація, повторення, риторичне запитання, звернення).

Таблиця 2.5

**Відповідність програмних вимог для 11 класу матеріалам підручника
у 2 семестрі (10 годин)**

№ з/п	Вимоги програми з вивчення риторики	Реалізація програмного матеріалу в підручнику
1.	Інформаційні жанри	Інформаційні жанри (пояснення,

	(<i>представлення</i> , пояснення, інструкція, повідомлення)	інструкція, повідомлення, <i>доповідь</i>)
2.	Діалогічні жанри (бесіда, телефонна розмова, <i>листування</i>).	Діалогічні жанри (бесіда, телефонна розмова, <i>листування</i>).
3.	Оцінювальні жанри (похвала, осуд, <i>рецензія, характеристика</i>).	Оцінювальні жанри (похвала, осуд, <i>рецензія, характеристика</i>).
4.	Етикетні жанри (привітання, вибачення).	Етикетні жанри (привітання, вибачення).

Порівняльний аналіз програмних тем із темами підручника з вивчення риторики показали, що матеріал у підручнику для 11 класу відповідає програмі майже повністю. Не входить у підручник лише інформація про *представлення*, а в підручнику з'явилася інформація про *доповідь*, якої немає у програмі. Також, якщо говорити про публічне мовлення, то інформація про *листування, рецензію і характеристику* не спрямована на формування публічного мовлення. Цей матеріал може входити в розділ розвитку писемного мовлення: при вивченні наукового стилю (рецензія), офіційно-ділового стилю (характеристика і листування). Тому інформація про *листування, рецензію і характеристику* в експериментальну програму формування публічного мовлення входити не може.

У підручнику для 11 класу для закріплення теоретичного матеріалу з риторики запропоновано вправи, кожна з яких має декілька завдань. Тому ми зосереджуємо увагу саме на завданнях, спрямованих на формування публічного мовлення. Аналіз цих завдань показав, що усіх вправ на вивчення риторики в 11 класі у двох семестрах є: 21 вправа (з 61 завданням у першому семестрі) і 15 вправ (із 30 завданнями у другому семестрі), всього 36 вправ і 91 завдання. Із них на продукування публічного висловлювання спрямовано лише одне завдання: «Підготуйте повідомлення на одну з поданих тем» (далі запропоновано п'ять тем).

Загалом усі вправи у підручнику для 11 класу [3] спрямовані на закріплення програмового матеріалу за допомогою виконання аналітичних,

трансформаційних, конструктивних вправ. Відповідно класифікувати їх як вправи, спрямовані на формування публічного мовлення за допомогою виконання творчих завдань, неможливо. Тому експериментальний матеріал дослідження має бути *спрямований на формування комунікаційних умінь* під час продукування монологічного, діалогічного і полілогічного мовлення.

Отже, для формування публічного мовлення старшокласників є потреба розробити більш детальну класифікацію вправ, що мала б вигляд системи, що спрямована на вироблення умінь і навичок продукування монологів, діалогів і полілогів відповідно до запропонованих у програмах і підручниках для 10 і 11 класів теоретичних матеріалів із риторики і дотримання культури міжособистісного спілкування.

2.3. Діагностично-констатувальний зріз риторичних знань про публічне мовлення старшокласників і вмінь продукувати різножанрові тексти відповідно до вимог програми

Згідно з *Законом України «Про повну загальну середню освіту»* (16.01.2020 р.), що регулює основні засади нової освітньої системи, 30 вересня 2020 р. Кабінет Міністрів України затвердив новий *Державний стандарт базової середньої освіти*, який більш детально висвітлює зміни, закладені освітньою реформою. Відповідно, службою якості освіти розроблено *Рекомендації до побудови внутрішньої системи забезпечення якості освіти у ЗЗСО*. Підвищення якості формування публічного мовлення учнів старших класів забезпечується учителями-філологами, які створюють умови для вивчення усного мовлення на уроках української мови під час опрацювання розділу «Практична риторика» в 10 й 11 класах ЗЗСО, сприяють ефективності освітніх процесів, що безпосередньо впливають на якість засвоєних знань і сформованих умінь щодо продукування публічного мовлення (монологічного, діалогічного, полілогічного), формування ключових освітніх компетенцій всебічного розвитку старшокласників. Крім цього, учителі-філологи створюють умови партнерства учасників освітнього процесу: різнобічно вдосконалюють

освітнє середовище, розробляють і апробовують систему оцінювання усного мовлення школярів, коригують свою педагогічну діяльність і навчальну діяльність своїх вихованців у закладах загальної середньої освіти, враховуючи при цьому вікові та індивідуальні особливості учнівського колективу.

Для створення експериментальної методики формування публічного мовлення старшокласників проведено *констатувальний зріз*, *мета* якого – здійснити моніторинг риторичних знань про публічне мовлення та вмінь продукування та виголошення публічних текстів, здобутих учнями під час вивчення української мови в 10 й 11 класах ЗЗСО для врахування його результатів у створенні експериментальної методики із проблеми дослідження. Педагогічний моніторинг здійснювався з урахуванням вимог чинної програми до знань і вмінь із риторики, зокрема публічного мовлення як її різновиду, зосереджених у підручниках з української мови для старших класів; проведених спостережень за навчальним процесом на уроках української мови під час вивчення практичної риторики.

Для з'ясування результатів констатувального зрізу є важливим:

1) врахування результатів анкетування вчителів-філологів і проведених бесід із ними про переваги, які отримують старшокласники, вивчаючи теми з риторики, про умови вивчення риторики, позитивні та негативні моменти навчального процесу;

2) проведення бесід зі старшокласниками про зацікавленість проблемою вироблення умінь і навичок створення текстів монологічного мовлення і їх виголошення перед слухачами;

3) визначення шляхів діагностування учнівських знань із риторики і вмінь продукування публічного монологічного мовлення та участі в діалогах і полілогах;

4) розроблення критеріїв оцінювання риторичних знань і вмінь продукування публічних висловлювань із врахуванням тих, що запропоновані у чинній програмі з української мови;

5) проведення контрольних зрізів залишкових риторичних знань одинадцятикласників і відповідних сформованих умінь створення монологічних текстів та діалогічних реплік і діалогічних єдностей участі у діалогах (полілогах), здобутих спонтанно в початковій, основній школі та в десятому-одинадцятому класах;

б) здійснення аналізу риторичних знань учнів 11 класу та якісних і кількісних результатів сформованих умінь продукування й виголошення публічних висловлювань; з'ясування рівня аналізованих знань і вмінь старшокласників як базового (фундаментального) для подальшого створення методики формувального експерименту.

А. Розроблена нами анкета для вчителів-філологів 10–11 класів складається із 12 запитань. Мета анкетування:

1) дізнатися про підготовку вчителів до навчання риторики учнів старших класах ЗЗСО,

2) з'ясувати потреби учителів-словесників у підготовці до уроків навчання риторики,

3) виявити переваги старшокласників у вивченні риторики і зокрема публічного мовлення для їх врахування у створенні відповідної експериментальної методики (Додаток А).

Проведені бесіди з учителями-філологами стосувалися:

1) здійснення психодіагностики щодо врахування психологічних особливостей старшокласників під час опрацювання риторичних тем;

2) переваги засвоєння риторичних знань над формуванням умінь продукування публічних висловлювань чи навпаки;

3) потреби залучання батьківського колективу до проведення актуальних дискусій для з'ясування стосунків між батьками й дітьми;

4) проблем щодо перекосів у вихованні батьками старшокласників;

5) вибору майбутньої професії з урахуванням бажань учнів;

б) взаємин між хлопцями й дівчатами;

7) налаштування учнів на здоровий спосіб життя без набування негативних звичок тощо.

Результати анкетування дали можливість дізнатися, що:

1) лише 40 % вчителів-філологів має досвід навчання учнів старших класів, тому не кожен готовий якісно навчати риторику учнів старших класів ЗЗСО;

2) учителі не мають розробок уроків чи методичних рекомендацій для навчання риторики старшокласників;

3) учителі-словесники потребують підвищення кваліфікації щодо навчання риторичних тем і особливо з формування в учнів умінь публічного мовлення;

4) половина старшокласників у вивченні риторики надає перевагу засвоєнню риторичних знань і менше бажають навчитися виступати перед аудиторією;

5) учні, що володіють організаційними здібностями, надають перевагу підготовці публічних виступів, виголошенню перед аудиторією і проведенню дискусій чи диспутів.

Анкетування вчителів та індивідуальні бесіди з ними сприятимуть створенню експериментальної методики формування публічного мовлення старшокласників, впровадженню її в практику старшої ланки закладів загальної середньої освіти і з'ясуванню ефективності запропонованої методики.

Б. Бесіди зі старшокласниками торкалися таких питань:

1) бажання навчитися гарно виступати перед класом, школою, відомими чи невідомими людьми, щоби слухачам сподобався ваш виступ;

2) засвоєння конкретного риторичного матеріалу, щоби гарно виступати перед аудиторією;

3) мотивація та наполегливість у тому, щоби стати гарним оратором;

4) якості оратора, якого хоче слухати аудиторія;

б) важливість мовних знань для володіння ораторським мистецтвом;

8) почуття страху перед слухачами, і як його позбутися;

9) секрети текстотворення;

10) жанри монологів, діалогів і полілогів.

Результати бесід зі старшокласниками показали, що навчитися гарно виступати перед аудиторією виявилось бажаним приблизно для 30 % одинадцятикласників. Лише після проведення міні-лекції про переваги людини, яка вміє гарно виступати перед слухачами, про її можливості досягнути великих успіхів, зайняти високу посаду, стати успішним підприємцем, прославитися, стати улюбленцем у дружньому колі, серед своїх підлеглих, у родині тощо, учні змінили свою думку і, при повторному опитуванні, 75 % одинадцятикласників захотіли досконало вивчати риторику.

В. Основними шляхами діагностування учнівських знань із риторики і вмінь продукування публічного монологічного мовлення та участі в діалогах і полілогах є:

а) виявлення риторичних знань учнів 11 класу й укладання системи знань для повторення вивченого й ознайомлення з ще невідомим учням матеріалом;

б) перевірка уміння опитуваних продукувати тексти-монологи й уміння брати участь у діалогах і полілогах;

в) з'ясувати якість уміння виголошувати підготовлені тексти перед публікою відповідно до розроблених і запропонованих у чинній програмі критеріїв оцінювання усних висловлювань.

Г. До запропонованих критеріїв оцінювання публічних висловлювань, наявних у чинних програмах з української мови і календарно-тематичних планах з української мови для 5–11 класів (запропонованих методистами відділу методики навчальних предметів та професійного розвитку педагогів Тернопільського ОКІППО), слід додати і враховувати у педагогічному експерименті розроблені дисертанткою критерії оцінювання риторичних знань і вмінь продукування публічних висловлювань;

Д. З'ясування результатів констатувального зрізу відбувається під час:

а) проведення контрольних зрізів залишкових риторичних знань одинадцятикласників і відповідних сформованих вмінь створення

монологічних текстів та діалогічних реплік і діалогічних єдностей під час участі в діалогах (полілогах), здобутих принагідно в початковій, основній та старшій школі; б) здійснення аналізу риторичних знань учнів 11 класу та якісних і кількісних результатів сформованих умінь продукування й виголошення публічних висловлювань старшокласниками для подальшого створення методики формувального експерименту.

Визначення шляхів діагностування учнівських знань і вмінь із публічного мовлення відбувалося за допомогою педагогічного діагностування. У поняття «педагогічне діагностування» вкладається дещо ширший і глибший зміст, аніж у поняття «перевірка знань, умінь і навичок» учнів, що тільки констатує результати, не пояснюючи їхнього походження. Педагогічне діагностування тлумачиться, як «вид діяльності, мета якої полягає у встановленні і вивченні ознак, що характеризують стан і результати процесу навчання, які дають змогу на цій основі прогнозувати можливі відхилення, визначати шляхи їх попередження, а також коригувати процес навчання з метою підвищення якості його результату». Діагностування містить у собі контроль, перевірку, оцінювання, накопичення статистичних кількісних і якісних показників, їхній аналіз, розглядає результати урахування способів їх досягнення, виявляє тенденції, динаміку дидактичного процесу. Діагностична діяльність передбачає дотримання необхідних педагогічних критеріїв якості: спостереження за учнями, проведення анкетування, усних опитувань, оброблення результатів тестування й усних відповідей школярів, їх оцінювання та фіксація якісних та кількісних результатів діагностики, зіставлення й порівняння результатів здобутих знань і сформованих умінь.

Діагностично-констатувальний моніторинг має мету, об'єкт, предмет, сферу застосування, спосіб збору інформації, етапи проведення, типологію та рівні [73, с. 131].

Мета констатувального зрізу:

1) проаналізувати умови навчання риторики у старших класах ЗЗСО;

2) здійснити моніторинг *знань* учнів 11 класу, засвоєних у початковій та основній школах і в 10 класі ЗЗСО, що стосуються мовних норм, використання паралінгвістичних засобів під час усного мовлення, формул мовленнєвого етикету і культури спілкування, дотримання засобів логіко-емоційної виразності;

3) перевірити *уміння* учнів 11 класів продукування публічних виступів перед аудиторією однокласників на уроках української мови;

4) з'ясувати рівень усномовленнєвих *навичок* у:

– дотриманні композиційної пропорційності продукованого тексту;
– аргументації різних поглядів на проблему, що висвітлюється у висловлюванні;

– демонструванні багатого активного лексико-фразеологічного запасу старшокласників, стильової єдності й виразності створеного тексту публічного монологічного, діалогічного й полілогічного мовлення під час уроків, позакласних і позашкільних занять, наукових учнівських конференцій, лінгвістичних вечорів тощо;

5) на основі виконання вище перелічених завдань з'ясувати актуальність і потрібність дослідження формування публічного мовлення старшокласників в українській лінгводидактиці.

Об'єктом діагностування є усномовленнєва діяльність школярів – нормативна, паралінгвістична, культуромовна, логіко-емоційна.

Предметом діагностування виступає прогресивна динаміка змін у публічній усномовленнєвій діяльності одного чи декількох одинадцятикласників у процесі вивчення риторики – поурочно-навчальній, позаурочній та позашкільній.

Сфера застосування діагностування обмежується різновидами жанрів публічного виступу (доповідь – ділова, звітна, наукова, політична; промова – агітаційна, мітингова, судова, ювілейна; бесіда – вступна, евристична, підсумкова; міні-лекція – вступна або настановча, поурочна, підсумкова; виступи – поздоровлення, подяка, інформація, пропозиція тощо), що є

актуальними в сучасній усномовленнєвій підготовці школярів до дорослого самостійного життя. Причому враховуються психологічні особливості, що впливають на розум, почуття, волю та бажання слухачів, як-от: спокійна врівноважена інтонація, приємний мелодійний голос, жвавий тон висловлювання думки, чітке виразне мовлення, що додатково забезпечується використанням логічних фразових наголосів тощо.

Основними способами збору інформації є міжособистісне спілкування з учителями, учнями, анкетування, тестування, усне опитування, завдання для продукування підготовлених і спонтанних усномовленнєвих зв'язних висловлювань (монологів, діалогів, полілогів) за допомогою відповідних засобів діагностики якості риторичної компетентності. Ними виступають формалізовані завдання, призначені для кількісного та якісного оцінювання досягнутого старшокласниками рівня засвоєних знань і сформованих умінь і навичок – нормативних мовних і мовленнєвих, культуромовних, мовленнєвоетикетних.

Для виявлення результатів вивчення риторики проводилося діагностування залишкових знань, що стосуються публічного мовлення, та умінь і навичок продукувати висловлювання, запропоновані навчальною програмою, на етапі завершення навчання, в кінці навчального року в 11 класі.

Збір інформації відбувався на основі характеристики типології засвоєних старшокласниками пропедевтичних риторичних знань і сформованих мовленнєвих умінь і навичок у 10 й 11 класах, що ґрунтуються на пропедевтичній основі, здобутих у початковій та основній ланках загальноосвітньої школи, які успішно використовуються в публічному мовленні відповідно до ситуації (природної чи штучної), характеру завдань, географії дослідження та форм перевірки.

За результатами діагностично-констатувального моніторингу результатів констатувального зрізу визначаємо рівні засвоєння теоретичного матеріалу з риторики і практичної реалізації мовно-мовленнєвих умінь під час продукування усних публічно спрямованих текстів.

Діагностично-констатувальний моніторинг знань із риторики про публічне мовлення та вмінь продукувати різножанрові тексти відповідно до вимог навчальної програми з української мови для 5–11 класів відбувався в кінці 2020/2021 навчального року (11 клас).

До констатувального зрізу було залучено 151 особу одинадцятих класів п'ятох закладів загальної середньої освіти.

Для виявлення якості *риторичних знань* проведено тестування з учнями 11 класів, що складалося із дванадцяти запитань відповідно до вимог програми з української мови (Додаток Б).

Правильна відповідь на одне тестове завдання оцінюється одним балом. Враховуються варіанти оцінювання знань учнів відповідно до рівнів, вказаних у таблиці «Критерії оцінювання знань учнів» (Табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Критерії оцінювання знань учнів

№	Рівні	Варіанти оцінювання тестових завдань
1.	Початковий	1 – 3 правильні відповіді
2.	Середній	4– 6 правильних відповідей
3.	Достатній	7 – 9 правильних відповідей
4.	Високий	10 –12 правильних відповідей

На констатувальному етапі педагогічного експерименту проведено тестування риторичних знань учнів 11 класу, виявлено кількісні та якісні показники засвоєння теоретичного матеріалу, що дали можливість з'ясувати їхній рівень на кінець навчання у випускному класі.

Аналіз результатів анкетування знань одинадцятикласників (151 учень) із риторики під час вивчення публічного мовлення показав такі кількісні результати: початковий рівень знань становить 17 % (26 учнів), середній рівень знань – 46 % (69 учнів), достатній рівень – 31 % (47 учнів), високий рівень – 6 % – (9 учнів) (Табл. 2.7).

Таблиця 2.7

**Кількісні показники засвоєних знань із риторики
учнів 11 класу (у %)**

Рівні	Кількість учнів	Відсотки
Початковий	26	17
Середній	69	46
Достатній	47	31
Високий	9	6
Разом	151	100

Якісні результати констатувального зрізу риторичних знань показали, що учні 11 класу:

а) частково знають показники культури мовлення, паралінгвістичні засоби, формули ввічливості, засоби логіко-емоційної виразності;

б) окремі старшокласники не можуть визначити типові ситуації публічного спілкування, плутають мовні норми з показниками мовленнєвої культури, етапи підготовки публічного виступу з ознаками монологічного публічного тексту тощо;

в) частина респондентів не знає компонентів культури усного публічного мовлення, норм сучасної української літературної мови, що забезпечують культуру публічного усного мовлення, ознак публічного монологічного мовлення, видів слухання, структури і жанрів монологічних виступів тощо.

Кількісні результати засвідчують, що достатній і високий рівні риторичних знань учнів 11 класів становить 37 %, тоді як початковий і середній – 63 %. Результати оцінювання тестування учнів 11 класу вказують на необхідність удосконалення методики навчання риторики: підвищення високого й достатнього рівнів риторичних знань і зниження початкового й середнього рівнів. Одержані середні показники рівня засвоєння риторичних знань випускних класів про публічне мовлення дозволили порівняти результати

моніторингу і зробити висновки: вважаємо, що на підвищення рівня знань із риторики можуть вплинути:

1) бесіди про висвітлення перспектив успішності за умови володіння красномовством;

2) вербальне доведення ролі володіння публічним мовленням, що пов'язано з вибором професії, вступом у навчальний заклад для здобування відповідного фаху,

3) переконання учнів: у розумінні впливу риторичних знань на підвищення результатів навчання, у подальшому здобуванні професії, в міжособистісному спілкуванні, у всіх видах практичної діяльності.

У констатувальному зрізі умінь і навичок продукування й виголошення публічних висловлювань, як і в перевірці залишкових риторичних знань, взяв участь 151 одинадцятикласник. Для перевірки **умінь і навичок** продукування й виголошення публічних висловлювань одинадцятикласників запропоновано такі завдання:

1) створити монологічний текст і виголосити його:

а) опис природи, предмета, явища тощо;

б) розповідь на основі побаченого, почутого, прочитаного тощо;

в) роздум на запропоновані учителем теми, на основі штучних чи природних ситуацій;

2) побудувати діалогічний текст, взяти в ньому участь, створюючи відповідні репліки (за будовою, за обсягом, за значенням):

а) на запропоновану учителем природну чи вербально описану ситуацію;

б) за опрацьованим на уроках літератури твором;

в) на запропоновану учителем тему у вигляді інтерв'ю, бесіди чи обговорення тощо;

3) створити полілогічний текст, взяти в ньому участь, використовуючи репліки-монологи, репліки-еліпси, репліки, що збігаються з реченням:

а) дискусію на запропоновану учителем тему (за програмою), взяти активну участь у ній;

б) диспут за змістом твору, вивченого на уроках літератури, за прочитаною книжкою, побаченим фільмом тощо.

Для оцінювання умінь і навичок самостійного продукування і виголошення змісту та рівня грамотності текстів публічного монологічного, діалогічного і полілогічного мовлення запропоновано відповідні критерії (Додатки В-1, В-2, В-3).

Після проведення моніторингу виокремлено кількісні та якісні результати сформованих умінь і навичок упродовж навчання в початкових класах, основній та старшій школі.

Кількісні показники сформованих умінь і навичок продукування публічного мовлення учнів 11 класу відображено у таблиці (2.8), що висвітлює рівень названих результатів (у відсотках).

Залишкові кількісні показники сформованих умінь і навичок продукування й виголошення публічного мовлення продемонстрували результати, що відповідають: початковому (10 %) і середньому (49 %) рівням, що становить – 59 %. У результаті якості засвоєння риторичних знань відповідає 37 %.

Таблиця 2.8

Рівень кількісних результатів сформованих умінь продукування й виголошення публічних висловлювань учнів 11 класу

Рівні	Кількість учнів	У відсотках
Початковий	14	10
Середній	74	49
Достатній	51	33
Високий	12	8
Разом	151	100

Порівняння названих показників із достатнім (33 %) і високим (8 %), що дорівнює 41 %, вказують, що різниця, яка становить 18 %, переконує у потребі підвищення достатнього і високого рівнів та зниження середнього і

початкового рівнів, тобто значного удосконалення риторичних умінь і навичок продукування й виголошення публічних висловлювань за допомогою розроблення і впровадження в практику старшої школи експериментальної структурно-функційної програми методики формування публічного мовлення.

Якісні показники висловлювання характеризуються такими результатами:

а) виголошення монологічних висловлювань на запропоновану учителем тему звершилося демонструванням текстів за обсягом, близьким до норми;

б) висловлювання композиційно є завершеними, але відзначаються відсутністю суджень, узагальнень, ґрунтовних висновків;

в) продуковані монологічні тексти потребують значно покращеного лексико-фразеологічного забезпечення;

г) не спостерігається детальне увиразнення основної думки, застосування будь-яких аргументів, яскравих мовних засобів.

Найбільш вдалі інтерв'ю виголошені на теми, наближені до життя школярів, які більше їм відомі, і завдяки цьому вони володіють масивнішим словниковим запасом.

Обговорення актуальних проблем відбувалося за допомогою використання реплік-речень, тоді як репліки-монологи учні намагаються обминати.

Якісна характеристика результатів сформованих умінь продукування публічних висловлювань різних жанрів вказує, що:

1) учні 11 класів успішно виголошували монологічні тексти лише після попередньої їх підготовки і з використанням матеріалів інтернету, підручників, допоміжної літератури – газет, журналів тощо;

2) спонтанно створити й виголосити змістовні висловлювання на запропоновану учителем тему учні 11-тих класів не можуть.

3) у проведенні інтерв'ю старшокласники зацікавлені більше, якщо тема інтерв'ю їм цікава, хоча вони й не володіють навичками побудови запитань, а побудовані діалогічні репліки часто бувають недоречними;

4) в діалогічному спілкуванні зазвичай переважають схеми діалогічних єдностей «запитання–відповідь»;

5) досить часто школярі не вміють діалогувати, будувати стимулюючу репліку, не знають, про що запитувати, оскільки не володіють повною інформацією з теми інтерв'ю, що свідчить про невміння підготуватися до інтерв'ю.

Переважає більшість опитаних не вміє організувати бесіду, обговорення, дискусію, диспут і брати в них участь. Під час проведення дискусії і диспуту в учнів спостерігаються фальшиві інтонація, жести й міміка та використання недоречних висловлювань.

Немає оригінальності висвітлених думок у продюкованих текстах, переважно учні не дотримуються композиційної пропорційності, не вміють аналізувати різні думки на предмет мовлення та переконливо аргументувати на користь певної позиції.

У більшості школярів бідний лексико-фразеологічний запас, вони допускають граматичні, стилістичні та культуромовні недоречності. У зв'язку з невмінням фантазувати, уявляти висловлювання старшокласників характеризуються бідністю мовних засобів виразності, часто стилістичною недовершеністю.

Під час побудови діалогічних реплік у діалогічному спілкуванні учні допускають помилки, аналогічні до монологічних висловлювань. У виголошенні діалогів відсутні засоби логіко-емоційної виразності, фальшива інтонація; учні не послуговуються паралінгвістичними засобами, несерйозно ставляться до виконання завдань учителя, що проявляється в недоречному використанні паралінгвістичних засобів (перезирання, гримаси, невідповідна міміка, безпричинний сміх), що не відповідають змістові діалогічного мовлення.

У результаті лише 11% учнів 11-х класів використовували репліки-монологи у дискусіях і диспутах. Причому різниці між дискусією і диспутом

учні не бачать: у диспутах відсутня змагальність, бажання висловити кращі думки, які були б визнані як думки переможця тощо.

У результаті якість сформованих умінь одинадцятикласників відповідає 41 %. Отже, $(37 \% + 41 \% = 78 \% : 2 = 39\%)$ названі результати (39 %) вказують, що 61 % учнів потребує значного підвищення риторичних знань і формування умінь продукування й виголошення публічного мовлення за допомогою створення відповідної методики, в якій враховано педагогічні та лінгводидактичні закономірності, принципи, методи, методичні прийоми, засоби навчання, лінгвістичний риторичний матеріал, який мають засвоїти учні за допомогою виконання практичних завдань, психологічні особливості старшокласників, їхній розвиток, зацікавленість у процесі формування та виголошення публічного мовлення, що потрібно врахувати під час створення експериментальної методики.

Висновки до другого розділу

Аналітично-констатувальне дослідження стану формування публічного мовлення учнів 11 класів у закладах загальної середньої освіти під час вивчення української мови висвітлено за допомогою:

- 1) аналізу вимог програми з української мови для закладів загальної середньої освіти з навчання публічного мовлення старшокласників;
- 2) аналізу програмового матеріалу з формування публічного мовлення у старшокласників, відображених у підручниках з української мови і навчально-методичних посібниках, призначених для вчителів;
- 3) діагностичного зрізу знань про публічне мовлення старшокласників і умінь продукування різножанрових текстів відповідно до вимог програми;
- 4) з'ясування результатів аналізу вимог програми і підручників з української мови для 11 класів та констатувального зрізу риторичних знань і умінь.

Аналіз вимог програми з української мови продемонстрував, що в ній відображено значну кількість теоретичного риторичного матеріалу для ознайомлення старшокласників закладів загальної середньої освіти, подальшого розуміння відповідних риторичних термінів і їхніх значень у процесі навчання публічного мовлення.

У підручниках з української мови, побудованих відповідно до навчальних програм з української мови для старшокласників, запропоновано окремі вправи із завданнями: побудувати одному учневі монологічний текст чи двом учням створити діалогічний текст відповідно до ситуації чи теми.

У проаналізованих навчально-методичних посібниках з української мови для вчителів, спрямованих на допомогу вчителю у проведенні уроків із риторики у старших класах, завдання для навчання продукування монологічних чи діалогічних висловлювань переважно відсутні.

Діагностування залишкових риторичних знань і знань про публічне мовлення старшокласників продемонструвало середній рівень, як і вмінь продукування різножанрових текстів відповідно до вимог програми.

З'ясування результатів аналізу вимог програми, наповнення підручників з української мови для 10–11 класів щодо формування та виголошення публічного мовлення старшокласників та результатів констатувального зрізу риторичних знань і вмінь показало, що: для формування самоідентичної особистості, мовно-мовленнєвої компетентності старшокласників закладів загальної середньої освіти, потрібна розробка експериментальної методики формування публічного мовлення старшокласників на основі засвоєння риторичної теорії та вироблення відповідних умінь із впровадженням її у навчальний процес для досягнення мовно-мовленнєвої активності школярів і підготовки до здобування майбутньої професії.

Матеріали другого розділу дисертації опубліковано в наукових працях автора:

Палихата Е. Я., Штафірна Л. О. Навчання публічного мовлення старшокласників з урахуванням вимог програми і матеріалів підручників з

української мови. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: педагогіка. 2022. №1 С. 142–149.

Штафірна Л. О. Ідея національної консолідації в публічній комунікації учнів старших класів закладів загальної середньої освіти. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез IV Міжнародної науково-практичної конференції (13–14 травня 2022 року, м. Тернопіль)*. Тернопіль: Вектор; ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 300–302.

РОЗДІЛ 3.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ПУБЛІЧНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1. Модель впровадження експериментальної структурно- функційної програми методики формування публічного мовлення старшокласників на уроках української мови

Проблема вивчення публічного мовлення ґрунтується на опрацюванні практичної риторики в десятому й одинадцятому класах закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) відповідно до вимог чинної програми з української мови. Для проведення педагогічного експерименту з формування публічного мовлення старшокласників укладено експериментальну структурно-функційну програму (ЕСФП) на основі результатів діагностично-констатувального зрізу знань про публічне мовлення старшокласників і вмінь продукувати різножанрові тексти, аналізу вимог чинної програми і змістового навантаження підручників з української мови відповідно до чинної програми, актуальних для опрацювання публічного мовлення на уроках практичної риторики.

В експериментальній програмі визначено мету формування публічного мовлення, основні завдання для її досягнення, напрями пізнавальних процесів у тісному взаємозв'язку між собою, а також зміст, обсяг, коло знань, що підлягають засвоєнню старшокласниками, та умінь і навичок, які потребують поступового системного розвитку та вдосконалення відповідно до робочої гіпотези дослідження.

Мета експериментальної структурно-функційної програми: створити й апробувати методику формування публічного мовлення старшокласників на основі повторення відповідного лінгвістичного матеріалу як фундаментального, зосередити увагу на системі роботи над засвоєнням знань про текст і мовленнєву діяльність; формувати свідоме ставлення учнів до організації

власної мовленнєвої діяльності, уміння застосовувати методи і прийоми текстотворення публічного мовлення та його виголошення; з'ясувати ефективність МФПМ.

Досягнення мети ЕСФП полягає у розв'язанні *актуальних завдань*:

1) забезпечення старшокласників *знаннями*, що стосуються:

– удосконалення *мовно-мовленнєвої культури* (дотримання мовних норм, комунікаційних якостей мовлення, мовленнєвого етикету, паралінгвістичних засобів і логіко-емоційної виразності);

– визначення поняттєвої основи шляхом виконання відповідних дій та операцій у процесі текстотворення;

– ознайомлення зі *структурними компонентами*, запланованих для *продукування текстів* різних типів, стилів і жанрів висловлювання;

2) формування в учнів *умінь*, спрямованих на:

– орієнтування в умовах комунікаційних завдань;

– визначення мети і завдань мовленнєвої діяльності та їхній вплив на *продукування висловлювання*;

– *продукування жанрів* монологічних, діалогічних і полілогічних висловлювань, зорієнтованих на досягнення комунікаційної мети;

Стародавньоримський оратор Марк Туллій Цицерон вважав, що основне завдання публічного мовлення (монологічного, діалогічного, полілогічного) – переконувати слухачів за допомогою правильного використання вербальних і паралінгвістичних засобів, дотримуючись логіко-емоційної виразності і мовленнєвого етикету, донести якусь думку, змусити перейнятися почуттями (радості, смутку, захоплення, співчуття тощо). А для цього потрібно навчити учнів правильно будувати тексти висловлювання відповідно до їхньої мети із дотриманням належної структури, влучно й доречно використовувати лексичний і фразеологічний потенціал, володіти орфоепією, акцентуацією, синтаксисом, стилістикою.

Ефективність формування публічного мовлення старшокласників забезпечується такими основними лінгводидактичними *умовами*, що сприяють:

1) узгодженню пріоритетних напрямів навчально-мовленнєвої діяльності і потреб розвитку особистості й суспільства;

2) узагальненню та систематизації мовно-мовленнєвого матеріалу, актуального для продукування публічного мовлення;

3) зосередженню уваги старшокласників на інформації про структурно-комунікаційне забезпечення моно-, діа- і полілогічних текстів;

4) виробленню умінь аргументації, *переконання та впливу на аудиторію*, дотриманні правил і формул мовленнєвої поведінки під час продукування публічного мовлення;

5) використанню прикрашальних мовно-мовленнєвих засобів – тропів, здатних трансформувати основні прямі значення слова у переносні, і фігур думки (риторичні фігури) як серцевини ефективного публічного красномовства, формуванню умінь і навичок говорити гарно, емоційно, впливаючи на слухачів.

ЕСФП формування публічного мовлення ґрунтується на відповідних лінгводидактичних *підходах*: системному, мовно-мовленнєвому, структурно-орієнтованому, комунікаційно-діяльнісному, завершально-результативному.

Системний підхід як спосіб наукового пізнання та практичної діяльності полягає в дослідженні об'єкта як цілісної множини елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як моделі системи» [. Центральним у системному підході є поняття «система», на якому ґрунтується системний комунікаційно-функційний та особистісно-орієнтований розвиток публічного мовлення старшокласників на уроках риторики української мови.

Системність формування публічного мовлення полягає:

– у засвоєнні, повторенні, узагальненні та систематизації мовно-мовленнєвого матеріалу,

– дотриманні послідовності, активності та свідомості під час навчання учнів продукування публічних висловлювань різних жанрів монологічного, діалогічного і полілогічного мовлення.

Мовно-мовленнєвий підхід забезпечує **зміст** експериментально-дослідної програми навчання публічного мовлення:

1) повторення вивченого теоретичного матеріалу, що складає лінгвістичну основу продукування усномовленнєвих публічних висловлювань (мовних нормах, комунікаційних якостях мовлення, формах ввічливості, видах звертання тощо);

2) узагальнення знань про структурні компоненти різних форм усного мовлення та їхні жанри: монологів (промова, доповідь, лекція, пояснення, відповідь учнів), діалогів (інтерв'ю, бесіда, обговорення, суперечка, сварка тощо), полілогів (дискусії, диспути, дебати, полеміка тощо);

3) зосередження уваги на типах монологічного мовлення (опис, розповідь, роздум);

4) загальне ознайомлення з основними риторичними поняттями (логос, етос, пафос, топос) і розділами класичної риторики (інвенція, диспозиція, елокуція, меморія, акція) у їхніх зв'язках і відношеннях згідно з описовим їх опрацюванням, без використання термінів;

5) забезпечення інформацією про засоби переконання та впливу на аудиторію, використанні лексико-фразеологічного матеріалу в прямому й переносному значеннях, риторичних фігур як прикрашальних елементів продукованих текстів;

6) вираження власного ставлення до висловлювання, до співрозмовників чи цілої аудиторії учнів чи дорослих за допомогою засобів логіко-емоційної виразності та мовленнєвого етикету;

7) повторення матеріалу про паралінгвістичні засоби міжособистісного спілкування (погляд, міміка, жести, постава) і використанні їх у процесі публічного мовлення.

Структурно-орієнтований підхід до формування умінь продукувати публічне мовлення спрямований на висвітлення композиційних компонентів кожного висловлювання: монологічного (промови та її жанрів; доповіді та її видів; лекції та її різновидів; тематичний виступ, пояснення вчителя на уроці), діалогічного (інтерв'ю, обговорення, бесіда, суперечка, сварка, телефонна

розмова), полілогічного (дискусія, диспут, полеміка, дебати) зосередження уваги на будові тексту і його продукуванні відповідно до структури кожного.

Комунікаційно-діяльнісний підхід до розвитку публічного мовлення спрямований на досягнення комунікаційної мети під час продукування монологічних текстів різних типів монологічного мовлення (розповіді, опису, роздуму), видів діалогічних і полілогічних текстів для обміну інформацією двох чи більшої кількості осіб.

Завершально-результативний підхід формування публічного мовлення стосується вироблення умінь продукувати усне висловлювання, яке підготоване мовцем заздалегідь, або в непередбачуваній ситуації, коли виступ потрібно укласти спонтанно.

ЕСФП методики формування публічного мовлення старшокласників на уроках української мови під час вивчення практичної риторики опирається на відповідні *закономірності, принципи, методи, прийоми й засоби*.

Розуміючи риторіку як науку про способи переконання та впливу на аудиторію з урахуванням її особливостей, вважаємо, що під час формування публічного мовлення приділяється особлива увага вивченню методики створення публічних текстів, визначенню їх структури (інтенція, диспозиція) найпридатнішої для зрозумілого, аргументованого і прикрашувального викладу думок (елоквенція; елокуція), їх запам'ятовуванню (меморія) та виголошенню (акція).

Для роботи над публічним мовленням опираємося на *закономірності* його формування. Закономірності, пов'язані з методикою навчання української мови, зокрема практичної риторики і детальніше – публічного мовлення, пояснюються як «взаємозв'язок між лінгвістичною теорією і мовленнєвою практикою, залежність наслідків навчання і засвоєння мови від потенціалу мовленнєвого середовища, створюваного у процесі навчання і в повсякденному житті» [100, с. 30].

До *закономірностей* розвитку мовлення, зокрема й публічного, відносять: «1) увага до матерії мови; 2) фізичний розвиток усного мовлення; 3) розуміння

мовних значень і одночасний розвиток лексичних і граматичних навичок;
4) оцінка виразності мовлення (увага до виразових засобів мовлення);
5) розвиток мовного чуття; 6) випереджувальний розвиток усного мовлення;
7) зіставлення писемної форми мовлення з усною» [78, с. 108].

У процесі творчої мовленнєвої діяльності старшокласників на уроках вивчення риторики української мови важливу роль посідає гуманістична психологія, як компонент ЕСФП формування публічного мовлення. Вона спрямована на особистісно орієнтоване навчання риторики та розвиток креативної особистості школяра під час реалізації комунікаційно-діяльнісного підходу. Спираючись на психологічні дослідження (Г. С. Костюк, О. В. Скрипченко, К. Р. Роджерс, Л. В. Долинська, І. С. Булах, І. С. Якиманська та ін.), виділяємо *принципи* експериментального навчання, дотримання яких сприяє засвоєнню структурно-функційної програми для досягнення ефективних результатів. До них належать:

– принцип активізації розумової діяльності старшокласників під час формування публічного мовлення (перехід зовнішньої практичної діяльності у внутрішню, розумову);

– принципи індивідуалізації та диференціації у процесі навчання старшокласників, зумовлені різними рівнями сформованої креативності;

– принцип колективної комунікаційності у процесі навчально-пізнавальної чи розвивально-виховної діяльності;

– принцип толерантності під час суб'єкт-суб'єктної навчальної взаємодії, забезпечення комфортних психологічних умов для творчого самовираження кожного старшокласника;

– принцип єдності вимог та об'єктивності контролю й оцінювання умінь продукування старшокласниками усномовленнєвих текстів під час досягнення комунікаційної мети.

Дотримання загальнодидактичного принципу наступності і перспективності у процесі навчання риторики полягає у попередній роботі над

продукуванням монологічних текстів за темою, картиною, початком, кінцем, за змістом художнього твору, побаченого фільму, природною ситуацією тощо.

У процесі навчального етапу педагогічного експерименту старшокласники удосконалюють певний теоретичний матеріал, що становить коло засвоєних *знань* під час формування публічного мовлення:

1) *лінгвістичних*, що стосуються:

а) норм української літературної мови – орфоепічних, акцентуаційних, лексичних, фразеологічних, морфологічних, синтаксичних, стилістичних тощо;

б) комунікаційних якостей культури мовлення – виразності, багатства, доречності, доцільності, емоційності, логічності, образності, правильності, різноманітності, точності, ясності тощо;

2) *текстотворчих* знань, що торкаються структурної організації висловлювання:

а) монологічного тексту, що складається з типів монологічного викладу фактичного матеріалу – розповіді, опису, роздуму (міркування), кожен із яких має свої структурні компоненти, певну кількість узгоджених між собою речень, що наповнюють складні синтаксичні цілі (ССЦ), які складаються з групи речень, «об'єднаних тісним логічним і синтаксичним зв'язком і являють собою більш повний, порівняно з реченням, розвиток думки» [95, с. 20];

б) діалогічного і полілогічного текстів, що створюються за допомогою діалогічних єдностей:

– *за обсягом*: еліптичних; що збігаються з реченням; що виражаються монологічним міні-текстом;

– *за значенням*: стимулюючі, реагуючі та реакційно-стимулюючі;

– *за метою висловлювання*: вітання, прощання, побажання, запрошення, вибачення, компліменти тощо;

в) структури (будови) кожного жанру *монологічного мовлення* (промови, доповіді, лекції, учнівської відповіді на уроці, пояснення тощо); *діалогічного мовлення* (бесіди, обговорення, інтерв'ю, суперечки, розмови по телефону тощо); *полілогічного мовлення* (дискусії, диспуту, полеміки, дебатів тощо);

3) *паралінгвістичних*, які мають здатність компенсувати «недостатність вербальної структури діалогічного спілкування» [117, с. 162] і стосуються паралінгвістики. Термін «паралінгвістика» тлумачиться, як «розділ мовознавства, що вивчає характерні для кожної мови: 1) «кінесичні засоби – сукупність рухів тіла (жестів, міміки, погляду, постави, пози), що застосовуються в процесі діалогічного спілкування» [117, с. 162] та 2) *засоби логіко-емоційної виразності*.

Кінесичні засоби опрацьовуються під час формування публічного мовлення, коли зосереджується увага на досягненні ефективності публічного мовлення, що визначається коригуванням уміннями *жестикауляції, міміки, погляду* тощо. *Мова жестів* використовується як допоміжний засіб для розуміння висловлюваного в ситуаціях, коли з якоїсь причини неможливо досягнути розуміння за допомогою звукового мовлення. Адже жест тісно пов'язаний зі словом і в мовленні переважно випереджає його. Під час комунікації мовець може послуговуватися жестом перед, під час і після використання слова/слів, а то й взагалі замість нього.

У процесі роботи над публічним мовленням зосереджується увага:

– на *міміці* як виражальних рухах м'язів обличчя, що вказує на почуття, настрої людини, підсилює значення слів, допомагає співрозмовникові глибше зрозуміти зміст висловлюваного;

– на *поставі, позі* мовців, що можуть впливати на результат мовлення, досягнення комунікаційної мети;

– на *засобах логіко-емоційної виразності*, що стосуються вироблення ступеня гучності, діапазону модуляції голосу, специфічного експресивно-емоційного забарвлення тощо, тобто впливають на особливості публічного мовлення, що не входять у систему власне диференційних фонологічних протиставлень, які займаються переважно сферою невербальної комунікації – чинників, які супроводжують мовлення й беруть участь у передачі інформації;

4) *мовленневоетикетних знань*, що стосуються використання окремих формул мовленнєвого етикету, тісно пов'язаних із засобами логіко-емоційної

виразності, – тоном, інтонацією, гучністю, темпом, тембром, а також жестикуляцією, мімікою, поглядом тощо під час висловлювання думки відповідно до мовленнєвої ситуації; дотримання правил ввічливої поведінки. Таблиця 3.1 представляє фундаментальні знання для публічного мовлення старшокласників.

Таблиця 3.1

**Фундаментальні знання
для формування публічного мовлення старшокласників**

№ з/п	Знання	Характерні особливості знань
1.	Лінгвістичні	а) норми української мови, що стосуються усного публічного мовлення; б) комунікаційні якості культури мовлення.
2.	Паралінгвістичні	а) кінесичні засоби, рухи тіла, постава; б) засоби логіко-емоційної виразності (інтонація, паузи, гучність, темп, тембр, висота тощо).
3.	Текстотворчі	а) типи монологічного мовлення – розповіді, опису, роздуму (міркування), ССЦ (над фразова єдність); б) складники діалогічного і полілогічного тексту (діалогічні єдності (за обсягом, за значенням, за метою висловлювання), діалогічні репліки (стимулюючі, реагуючі, реакційно-стимулюючі); в) будови (структурні компоненти) кожного жанру монологічного, діалогічного і полілогічного мовлення.
4.	Мовленнєвоетикетні	а) формули мовленнєвого етикету, пов'язані із засобами логіко-емоційної виразності; б) дотримання правил ввічливої поведінки.

Формування публічного мовлення під час проведення навчального педагогічного експерименту забезпечується відповідними *уміннями й навичками*. Під *умінням* розуміється така форма діяльності учнів, що

ґрунтується на чіткому усвідомленні дії, її складу і структури. Уміння, що пов'язані з навичками, вказують на своєрідну підготовку школярів до виконання складних комплексних мовно-мовленнєвих дій, спрямованих на досягнення комунікаційної мети. На основі багаторазового повторення дій, що набувають автоматизованого характеру, створюються *навички*.

Мовно-мовленнєві вміння і навички розрізняються особливостями усвідомлення навчального матеріалу, що засвоюється, і відповідних дій. Такий підхід до розуміння процесу навчання публічного мовлення вимагає врахування пізнавальних можливостей старшокласників, розвитку їхнього мислення, що здійснюється у формі усного мовлення.

Більш розгорнута характеристика шляхів формування умінь і навичок публічного мовлення полягає:

- у застосуванні засвоєних знань (лінгвістичних, паралінгвістичних, текстотворчих, мовленнєвоетикетних, логіко-емоційної виразності) у практичній діяльності (під час створення цілих текстів і їхніх структурних компонентів);

- у продукуванні складних синтаксичних цілих (надфразових єдностей), діалогічних єдностей відповідно до їхнього структурного навантаження;

- у створенні текстів монологів (промова, доповідь, міні-лекція, відповідь учнів на уроці, виступ на учнівській науковій конференції чи позакласних заходах), діалогів (бесіда, обговорення, інтерв'ю, суперечка) і полілогів (дискусія, диспут, полеміка, дебати);

- у представленні та розкритті предмета висловлювання для досягнення наміру мовця, його комунікаційної мети;

- у використанні положень висловлювання, які не суперечать один одному, переміщуються з однієї частини в іншу, що завершується закономірним висновком;

- у входженні в зону паралогіки, що допускає використання слів і виразів у переносному (фігуральному) значенні для створення ефективності [93, с. 14–15];

– у використанні секретів мнемотехніки – прийомів запам'ятовування, швидкого відтворення текстового матеріалу виступу та його поданні;

– у виголошенні монологічних, діалогічних і полілогічних текстів із метою переконання слухачів, створення емоційного впливу на аудиторію;

– у використанні елементів акторської майстерності під час виголошення («подання») тексту відповідно до «системи», запропонованої творцями системи акторської майстерності, корифеями українського театру Марка Кропивницького, Михайла Старицького, Івана Тобілевича та інших славетних акторів.

Таблиця 3.2.

Уміння і навички формування публічного мовлення

№ з/п	Уміння і навички	Формувальні аспекти умінь і навичок
1.	повторення й закріплення попередньо вивченого лінгвістичного і текстотворчого матеріалу	застосування засвоєних знань у практичній діяльності
2.	продукування текстових компонентів	вироблення умінь продукування єдностей: надфразових і діалогічних
3.	використання тропів і стилістичних фігур	виконання прикрашувальної функції у процесі продукування публічного мовлення
4.	застосування прийомів мнемотехніки	послугування прийомами запам'ятовування і швидкого відтворення побудованих текстів
5.	створення монологів, діалогів, полілогів	продукування жанрів моно-, діа- і полілогічного мовлення
6.	виголошення створених текстів	досягнення мети у переконанні слухачів, створенні емоційного впливу на них
7.	використання елементів	сприяння частковому використанню

	акторської майстерності	«системи» акторської майстерності корифеїв українського театру М. Кропивницького, М. Старицького, І. Тобілевича та інших славетних акторів.
--	-------------------------	---

На етапі ознайомлення з практичними основами риторики відбувається формування відповідних умінь і навичок. Для цього ЕСФП передбачає ознайомлення старшокласників з особливостями риторики, мотивує її значущість. При цьому розглядається зв'язок риторики з лінгвістикою тексту, теорією комунікації, культурою мовлення, граматиною мови, стилістикою, філософією, етикою, психологією, психолінгвістикою, соціолінгвістикою, логікою. Такий широкий обсяг суміжних дисциплін, поєднаних із риторикою, дозволяє обґрунтувати й уточнити зміст і методи роботи з риторики, що сприяють формуванню комунікаційної компетенції учнів.

Завдання риторики – ознайомити учнів із технікою підготовки публічного виступу, особливостями структури риторичного тексту, способами виголошення промови. Зміст вивчення риторики на цьому етапі складають теми, що мають теоретично-практичний характер. Основними формами занять при цьому виступають практикуми з риторики, дискусії, диспути, рольові (ділові) ігри, ситуаційні вправи, виступи із самостійно складеними промовами (повідомленнями, доповідями, рефератами), що сприяють формуванню риторичних умінь і навичок.

Основними прийомами вивчення риторики виступають: виразне читання текстів, спостереження над мовленням фахівців виголошення усного мовлення, самоконтроль під час створення текстів, саморецензування їх, редагування, використання засобів логіко-емоційної виразності та виголошення підготовленого чи спонтанно укладеного тексту.

Упродовж навчання в 10–11 класах учні набувають умінь і навички:

- 1) сприймати й передавати інформацію;
- 2) створювати тексти різних типів, жанрів і стилів;
- 3) переконувати інших у правильності власних міркувань;

4) захищати свої переконання у процесі продукування й виголошення висловлювання;

5) брати участь у всіх видах суперечки з дотриманням мовленнєвого етикету і використанням форм ввічливості;

6) дотримуватися виразності мовлення;

7) вести бесіди, обговорення на різні теми;

8) виступати з доповідями (пропозиціями, порадами, критикою тощо);

9) рецензувати тексти;

10) аналізувати тексти (виступ, доповідь, повідомлення, інформацію);

11) дотримуватися законів і правил послідовно й доказово відстоювати свої погляди тощо.

У результаті цієї роботи є можливість сформувати комунікативно компетентну риторичну особистість, що здатна продукувати публічний виступ як один із видів усного ділового спілкування та виголошувати його перед аудиторією. Залежно від змісту, призначення, способу виголошення та обставин спілкування виділяють жанри монологічних публічних виступів, із якими учні ознайомлюються в старших класах (доповідь, виступ за доповіддю, дебати, промова, лекція, огляд, інформація тощо); діалогічних публічних виступів (бесіда, розмова, інтерв'ю, обговорення, суперечка, сварка, телефонна розмова тощо); полілогічних публічних виступів (бесіда, диспут, дискусія, полеміка, дебати тощо).

Учитель за допомогою методу розповіді подає загальну інформацію про:

– доповідь, як поширену форму публічного викладу інформації з актуальних питань внутрішньої чи зовнішньої політики держави, повідомлення людей про результати роботи колективу чи організації за певний період, формування завдань на майбутнє;

– промову, як агітаційний виступ на мітингах, масових зборах або урочистих зустрічах, який охоплює одну значну тему, що хвилює слухачів;

– лекцію, як аргументований і систематизований виклад матеріалу з певною пізнавальною та ідейно-виховною метою;

– огляд (міжнародний огляд), як публічний виступ інформаційного характеру, в якому висвітлюються й коментуються події, що відбувалися упродовж порівняно невеликого проміжку часу;

– інформацію, як відомості про навколишній світ та перебіг процесів, що відбуваються в різних галузях людського життя;

– повідомлення про стан справ, про ситуацію, яка склалася тощо;

– спростування, як доведення хибності суджень опонента (однієї особи чи групи людей);

– дебати (виступи за доповіддю) як фрагментарні за своїм складом висловлювання, що стосуються питань, висвітлених у доповіді. Характерними рисами виступів під час дебатів є полемічність, критичне спрямування, лаконізм.

Так само учні дізнаються про бесіду (розмову, обмін думками, що відбуваються у формі діалогу, трилогу, полілогу), диспут, дискусію, полеміку.

Для формування техніки підготовки публічного виступу потрібно ознайомити учнів із напрямками формування ораторських умінь і навичок: теоретичними основами риторики і практичною риторикою.

Мета теоретичних основ риторики – ознайомити учнів з історією, законами розвитку риторики як науки, жанровими особливостями риторичних текстів.

Метою практичної риторики є досягнення гармонійного поєднання роботи над змістом висловлювання та його формою. У результаті в старшокласників відбувається:

1) пробудження інтересу до проблем мовлення, спілкування, й до наук, пов'язаних зі спілкуванням, мовленням, текстом;

2) готовність вивчати літературу з риторики та орієнтуватися в ній;

3) засвоювати термінологію, необхідну для вивчення риторичних питань;

4) бажання орієнтуватися на здатність по-новому бачити, усвідомлювати й використовувати здобуті вміння й навички в усному мовленні.

Опрацювання елементів теоретичної і практичної риторики дає можливість засвоювати знання з основ ораторської майстерності, сприятиме формуванню риторичних умінь і навичок з усіх видів мовленнєвої діяльності.

В ЕСФП формування публічного мовлення запропоновано окремі доповнення до чинної програми з української мови для 10 (Табл. 3.3.) й 11 (Табл. 3.4) класів, зумовлені потребою збагачення риторичних знань і формування вмій продукувати публічне мовлення.

Таблиця 3.3

**Впровадження експериментального теоретично-практичного матеріалу
в чинну програму з української мови для 10 класу**

№ з/п	Зміст чинної програми	Інтегрований аспект ЕСФП	Завдання для формування публічного мовлення
1.	Мовленнєва ситуація	Природна і штучна мовленнєва ситуація	Створити монолог (діалог) за вербально описаною ситуацією; за природною ситуацією.
2.	Особистість мовця: чарівність, щирість, артистизм тощо	Ввічливість мовця	Побудувати монолог/діалог на тему: «Ніщо не коштує так дешево і не ціниться так дорого, як ввічливість» (Сервантес)
3.	Комунікаційний стан мовця	Перегляд відео емоційного змісту.	Налаштувати учнів за допомогою відео на продукування текстів.
4.	Види, мета слухання. Моделювання аудиторії.	Мотивація початкової діяльності учнів	Провести аудіювання з відповідною метою. Налаштування аудиторії на продукування усного мовлення
5.	Прийоми налагодження контакту з аудиторією	Зовнішній вигляд учителя, зайві міміка й жести	Налаштування учнів на роботу учнів за допомогою інтонації голосу, темпу, тембру, виразості
6.	Текст. Етапи	Структура текстів:	Продукування різних жанрів

	підготовки тексту до виступу	монологів, діалогів, полілогів.	текстів монологів, діалогів, полілогів.
7.	Естетика тексту. Ефективність мовлення.	Тропи і фігури мовлення.	Використання в текстах тропів і стилістичних фігур.
8.	Стратегія і тактика мовленнєвої поведінки. Комунікативний намір.	Форми мовленнєвого етикету.	Використання в текстах форм мовленнєвого етикету.
9	Мовленнєвий вчинок. Мовленнєва подія	Правила ввічливості.	Дотримання правил ввічливості у монологіях і діалогах.
10.	Суперечка, її різновиди. Правила ведення суперечки	Засоби логіко-емоційної виразності.	Продуктування суперечки за штучною ситуацією. Дотримання правил мовленнєвого етикету
11.	Аргументи й докази.	Засоби аргументації	Використання засобів аргументації, доказів у продуктованому тексті.
12.	Полемічні прийоми.	Засоби спростування	Використання засобів спростування у полемічному тексті.
13.	Мистецтво відповідати на запитання.	Увага під час слухання, чемність.	Використання вербальних і невербальних форм ввічливості.

Таблиця 3.4

**Впровадження експериментального теоретично-практичного матеріалу
в чинну програму з української мови для 11 класу**

№	Зміст чинної	Інтегрований аспект	Завдання для формування
---	--------------	---------------------	-------------------------

з/п	програми	ЕСФП	публічного мовлення
1.	Засоби мовного вираження промови	Повторення про: персоніфікацію, метафору, синекдоху, метонімію, гіперболу, оксюморон.	Слухання тексту. Відшукування тропів і риторичних фігур.
2.	Троп як засіб мовного вираження	Роль тропів в усному мовленні.	Продукування текстів з використанням тропів.
3.	Риторичні фігури	Повторення про: антитезу, градацію, повтор, риторичне запитання, риторичне звернення.	Продукування текстів з використанням риторичних фігур.
4.	Інформаційні жанри	Інформація, учнівська відповідь на уроці, пояснення, повідомлення, інструкція.	Продукування монологічних текстів: інформації, відповідь учня на уроці, пояснення, повідомлення, інструкція до виконання справи.
5.	Діалогічні жанри	Діалогічний текст, єдність, репліка.	Укладання діалогічних реплік, єдностей, текстів.
6.	Оцінювальні жанри	Епідейктичне красномовство: похвала, осуд.	Укладання монологічних текстів з похвалою, осудом.
7.	Етикетні жанри	Формули мовленнєвого етикету: привітання, прощання, вдячність, запрошення, компліменти тощо.	Продукування висловлювань з формами мовленнєвого етикету.

Впровадження ЕСФП формування публічного мовлення здійснюється за допомогою використання класифікації основних методів навчання теоретично-практичного спрямування, що складає відповідну систему.

Компонентами цієї системи є використання:

1) теоретичних методів, спрямованих на засвоєння лінгвістичного матеріалу;

2) теоретично-практичних методів створення жанрів (структурних) компонентів текстів монологічного, діалогічного і полілогічного мовлення;

3) практичні методи для формування умінь продукування публічних висловлювань.

Аналогічну класифікацію методів навчання української мови запропонувала дослідниця О. А. Кучерук [85], окремі з яких успішно використовуються у процесі формування публічного мовлення старшокласників.

Теоретичні методи для повторення лінгвістичного матеріалу, якими послуговуються під час продукування публічних висловлювань, – це пояснення, розповідь, презентація. У процесі дослідження з'ясовано, що оптимальним теоретичним методом у процесі формування публічного мовлення визнано презентацію. Хоча у випадках повідомлення невідомого матеріалу презентація виконує роль прийому, наприклад, під час демонстрування окремих компонентів тексту і їхньої ролі у публічному висловлюванні.

Теоретично-практичні методи: імітація (відтворення за зразком), інтерв'ю (навчальний процес), евристична бесіда, спостереження над мовно-мовленнєвими явищами текстових структурних одиниць (єдностей монологічних і діалогічних).

Практичні методи формування публічного мовлення – метод усних вправ, творчої ініціативи (креативний), конструювання (речень, ССЦ, діалогічних єдностей, діалогічних реплік), діалогування, інтерв'ювання (практично), моделювання усних висловлювань (укладання плану відповідно до поставленої мети), бесіди, дискутування, комунікаційний метод, комунікаційно-ситуаційні тренінги.

Для формування публічного мовлення запропоновано також такі методи вивчення риторики: інформаційний (метод розповіді), комунікаційний

(укладання монологічних, діалогічних і полілогічних текстів), ситуаційний (продукування діалогічних реплік, діалогічних єдностей, діалогічних текстів; продукування монологів), реплікування (побудова реплік залежно від теми висловлювання) тощо [115, с. 90–94].

Під час роботи над публічним мовленням з'явилися нові методи, зумовлені опрацюванням створення текстів монологів, діалогів і полілогів. На сьогодні пріоритетними залишаються інноваційні методи формування текстотворчих умінь (інтерактивні, проєктні, комунікаційно-інформаційні, імітаційні, гейміфікація (рольові і ділові ігри) тощо).

Для укладання монологічного тексту, продукування діалогічних висловлювань, створення їх компонентів (складних синтаксичних єдностей, діалогічних єдностей; діалогічних реплік) успішно використовувалися інтерактивні методи: брейнстормінг, стормінг, сторітелінг.

Сторітелінг – у перекладі з англійської *story* означає «історія», а *telling* – «розповідати»; отже, сторітеллінг – розуміємо як розповідь історій – це «мистецтво захоплюючої розповіді та передачі за її допомогою необхідної інформації з метою впливу на емоційну, мотиваційну, когнітивну сфери слухача. Ця методика була розроблена та успішно випробувана на особистому досвіді Девідом Армстронгом, головою міжнародної компанії *Armstrong International*» [193].

Брейнстормінг – буквально слід розуміти як мозковий штурм. Походить від англійського слова *brain*, що в перекладі на українську означає мозок і англійського слова *storm* – у перекладі шторм, штурм. Брейнстормінг – це метод «мозкового штурму (атаки)», тобто «спосіб організації такої командної роботи, що спрямована на генерацію максимальної кількості ідей за короткий проміжок часу для оперативного (і часто нестандартного) вирішення завдань [218]; це метод пошуку ідей для вирішення будь-якої проблеми, це також «метод організації спільної групової, творчої роботи людей, розрахований на підвищення їх розумової активності й вирішення складних завдань; мозковий штурм» [218].

Цей інтерактивний метод успішно використовується під час формування усного монологічного, діалогічного та полілогічного публічного мовлення.

Стормінг (forming, storming, norming, performing, adjourning) – модель групової динаміки, запропонованої Брюсом Такменом у 1965 році. Її суть під час формування публічного мовлення полягає у проходженні цих п'яти стадій послідовності розвитку публічного мовлення в малих групах для досягнення високої продуктивності мовлення і розв'язання запропонованої учителем проблеми.

На першому етапі – етапі *формування* думки обговорення актуального питання – учитель стежить, щоб: усі співрозмовники зрозуміли мету висловлювання кожного мовця, дотримувалися правил увічливості, самостійно долучилися і висловили свої переконання.

На другому етапі – *конфліктування (storming)* – з'ясовується, що не всі згодні з окремими думками, висловленими співрозмовниками. Починається хвилювання учнів, вони втрачають увагу і забувають про увічливість. Не збігаються інтереси учасників, починаються розбіжності та звинувачення. У цьому випадку втручається учитель, щоби розв'язати проблеми й розбіжності і скеровує висловлювання учнів у позитивно результативний напрям.

На третьому етапі – *унормування (norming)* учні за допомогою вчителя починають помічати окремі сильні сторони виступів товаришів і враховувати їх як позитивні. Учитель при цьому спрямовує процес обговорення на потребу кожного долучитися до розв'язання обговорюваної проблеми.

На четвертому етапі – *виконання (performing)* – учні пропонують свій внесок у розв'язання питання, при цьому долучаються усі учні, без винятку. Учитель, у свою чергу, пропонує учням стати самоорганізованою групою, не заперечує їм перейняти роль лідерів у досягненні результатів обговорюваного питання.

На п'ятому етапі – *завершення (adjourning)* – учитель проводить аналіз стормінгу, вказує на зразкові виступи учнів, прогресивні ідеї розв'язання

проблеми; дякує учням за активність і знаходження шляхів правильного розв'язання проблеми.

Окремо слід назвати метод моделювання мовленнєвого висловлювання за вербально описаною ситуацією, що передбачає імітацію умов природного спілкування. Цей метод реалізується за допомогою окремих прийомів:

1) комунікаційні ситуації, спрямовані на формування поняття про екстралінгвістичну основу міркувань (на основі моделі акту текстового спілкування);

2) проблемно-оцінні ситуації, що розвивають уміння розв'язувати різні проблеми і формують оцінні вміння школярів;

3) дискусійні ситуації, що виробляють уміння толерантно, коректно обстоювати свої думки, дозволяють навчити поважати міркування опонента;

4) ігрові ситуації, що наближають старшокласників до умов реального спілкування, дозволяють не тільки розв'язувати конкретні дидактичні завдання, але й за допомогою рольового перевтілення оволодівати певними моделями поведінки у різних життєвих ситуаціях.

З урахуванням наведених вище міркувань можна надати узагальнену схему методів та прийомів, що складають підґрунтя лінгводидактичного аналізу формування текстотворчих умінь старшокласників ЗЗСО у процесі навчання української мови. Наведені методи та прийоми формування текстотворчих умінь учнів (граматичний розбір, зіставлення граматичних форм, постановка слів у потрібній формі, що належать до різних частин мови, розмежування аналогічних слів, заміна одних форм іншими, спостереження над функціонуванням паралельних граматичних форм, алгоритмізація, складання словосполучень і речень із певними формами слів, використання на уроках мовних ілюстрацій, дидактичного матеріалу, вправ, дослідні методи, інноваційні методи, формулювання проблемних запитань, розв'язання проблемних ситуацій, застосування лінгвістичних ігор з елементами дослідження, текстотворчий експеримент, граматичний аналіз, граматична заміна, комунікативні ситуації, проблемно-оцінні ситуації, дискусійні ситуації

ігрові ситуації), на нашу думку, є доцільними для вироблення умінь впливати на якість формування текстотворчих компетентностей школярів [56, с. 79–80].

Значну роль у навчанні публічного мовлення займають методичні прийоми як елементи методів, які походять із лінгвістики, психології, дидактики й логіки. Важливу нішу в педагогічній моделі формування публічного мовлення займають лінгвістичні, психологічні, дидактичні прийоми.

До прийомів мисленнєвого характеру, якими слід послуговуватися під час проведення формувального експерименту, належать: аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, конкретизація, узагальнення, індукція, дедукція.

Специфічні прийоми, зумовлені змістом теми. Відомі дидактичні прийоми, що мають місце під час проведення педагогічного експерименту, а саме: заміна, поширення, перестановка мовних одиниць; моделювання структури речення, словосполучення; конструювання словосполучень, речень певного типу, реплік; заміна мовних одиниць співвідносними; алгоритмізація як прийом методу програмування тощо.

У процесі роботи над формуванням комунікаційних умінь використовувалися прийоми роботи над текстом, до яких належать: членування тексту; складання плану майбутнього монологічного висловлювання; визначення основної думки тексту; побудова тексту певного стилю; добирання заголовку до продюкованого тексту; композиційне оформлення монологічних, діалогічних і полілогічних текстів тощо. Специфіка формування публічного мовлення виражається передусім за допомогою характерних прийомів, різного їх співвідношення в системі основних методів.

Теоретично-функційний блок		
Мета дослідження: теоретично обґрунтувати, створити й апробувати методику формування публічного мовлення старшокласників на основі узагальнення і систематизації лінгвістичного матеріалу як фундаментального, з'ясувати її ефективність.		
Завдання дослідження:	Лінгводидактичні	
	підходи	умови
1) удосконалення <i>мовно-мовленнєвої культури</i> ; 2) ознайомлення зі <i>структурними компонентами текстів</i> різних типів, стилів і	1) системний, 2) мовно-мовленнєвий, 3) структурно-орієнтований, 4) комунікаційно-діяльнісний, 5) завершально-	1) узгодження навчально-мовленнєвої діяльності особи і потреб суспільства; 2) узагальнення та систематизація мовно-

жанрів; 3) забезпечення <i>уміннями</i> продукування монологічних, діалогічних і полілогічних висловлювань, зорієнтованих на досягнення комунікаційної мети.	результативний.	мовленнєвого матеріалу, для продукування публічного мовлення; 3) зосередження уваги на структурі публічних висловлювань; 4) формування умінь переконання та впливу на аудиторію; використання тропів і риторичних фігур.
---	-----------------	--

Змістовно-діяльнісний блок

Закономірності	Принципи	Методи	Прийоми	Засоби
1) увага до матерії мови; 2) фізичний розвиток усного мовлення; 3) розуміння мовних значень і навичок; 4) оцінка виразності мовлення; 5) розвиток мовного чуття; 6) випереджувальний розвиток усного мовлення	1) активізації розумової діяльності; 2) індивідуалізації та диференціації навчання креативності; 3) колективної комунікаційності у навчальні публічного мовлення; 4) толерантності під час суб'єкт-суб'єктної навчальної взаємодії; 5) єдності вимог до контролю й оцінювання умінь продукування усних висловлювань	теоретичні: пояснення, розповідь, презентація; теоретично-практичні: імітаційний, евристична бесіда, спостереження над мовно-мовленнєвими явищами; практичні: метод вправ, креативний, діалогування, конструювання інтерв'ювання, моделювання, дискусійний, комунікаційний, сторітеллінг, брейнстрмінг, стормінг тощо.	аналіз, синтез, порівняння, зіставлення, абстрагування, класифікація, диференціація індукція, дедукція, заміни, алгоритмізація, тощо	Наочність: таблиці, схеми, малюнки, картини, сюжетні ілюстрації; ТЗН: мобільні пристрої, комп'ютери, магнітофон, планшети, ноутбуки, телевізори тощо

Фундаментально-теоретичне змістове навантаження

Повторення: лінгвістичні, паралінгвістичні, логіко-емоційні, етикетні особливості публічного мовлення.

Вивчення: структурні компоненти монологічних, діалогічних, полілогічних жанрів; типи монологічного мовлення (опис, розповідь, роздум); загальне ознайомлення з основними риторичними поняттями і розділами; засоби переконання та впливу на аудиторію; тропи та риторичні фігури в усному публічному мовленні тощо.

Формування умінь

Визначення інтенції, диспозиції, елокуції, елоквенції, меморії, акції (без вживання термінів) планованих текстів	Продукування текстових одиниць: складної синтаксичної єдності, підтеми, мікротеми; діалогічної єдності (діалогічних реплік)	Продукування текстів різних жанрів монологічного, діалогічного, полілогічного мовлення
--	---	--

Форми навчання: аспектні уроки і РЗМ, т. зв. уроки публічного красномовства.

Система вправ

Мовно-мовленнєві – повторення мовного матеріалу для продукування публічного мовлення	Умовно-мовленнєві – формування умінь продукування ССЦ, ДР, ДЄ	Власне мовленнєві – продукування текстів різних жанрів і стилів: монологів, діалогів, полілогів
--	---	---

Результативний блок

Критерії	↔ Показники ↔	Рівні
гностичний, мотиваційний, праксеологічний		початковий, середній, достатній, високий

Результати: позитивна динаміка сформованості умінь публічного мовлення старшокласників.

Рис. 1. Експериментальна структурно-функційна модель формування публічного мовлення старшокласників

Запропоновано також прийоми, спрямовані на вивчення риторики, до яких належать: повідомлення інформації, складання текстів висловлювань, розігрування ситуацій, оцінка висловлювань, робота зі словниками, лексична, фразеологічна і лексикографічна робота тощо [115, с. 90–94].

Формуванню публічного мовлення сприяє використання технічних засобів навчання, зокрема: мобільних пристроїв, планшетів, ноутбуків, телевізорів, що допомагають учителеві в роботі зі старшокласниками над продукуванням текстів-монологів та реплік публічних діалогів і полілогів.

Процес створення методики формування публічного мовлення старшокласників відображено у моделі проєктувальної творчої педагогічної діяльності учителя-філолога. У структурі цієї композиційно-функційної моделі технологічний компонент передбачає вибір оптимальних методів, прийомів, засобів, що опираються на лінгводидактичні підходи, умови, закономірності, принципи формування комунікаційних умінь і навичок. Методична система як результат проєктування методики формування публічного мовлення містить взаємопов'язані компоненти:

- зміст навчального матеріалу (лінгвістичний і структурно-жанровий);
- форми організації навчання публічного мовлення (аспектні уроки і РЗМ як уроки публічного красномовства);
- традиційні та інноваційні методи і прийоми формування публічного мовлення;
- система вправ: мовно-мовленнєвих, умовно-мовленнєвих і власне мовленнєвих, або комунікаційних [.

Отже, увесь процес формувального експерименту зосереджений в експериментальній структурно-функційній програмі формування публічного мовлення старшокласників, що стисло відображена у відповідній експериментальній структурно-функційній моделі.

3.2. Формування у старшокласників умінь і навичок продукування різножанрових текстів публічного мовлення та їх виголошення

Визначальною умовою мовно-мовленнєвого розвитку старшокласників у сфері формування публічного мовлення є їхня мовленнєва діяльність як активний, цілеспрямований процес створення та сприймання висловлювань, що здійснюється за допомогою мовних засобів. Поняття *діяльність у психології тлумачиться як «процес взаємодії людини зі світом»* [23] для досягнення відповідної мети. У визначенні йдеться про взаємні дії. У психології дії визначаються як засоби діяльності, які у МФПМ пояснюються як вправи, спрямовані на продукування й виголошення публічного мовлення.

Для засвоєння знань і формування умінь і навичок продукування публічного мовлення використовуються мовно-мовленнєві вправи. Під вправою розуміють лінгводидактичне тлумачення: «спеціальне завдання, що виконується для набуття певних навичок або закріплення наявних знань [188, с. 530]. Вправи є різновидом тренувальних завдань, що мають за мету «закріплення й удосконалення окремих знань, умінь, навичок шляхом повторного виконання відповідних дій» [85, с. 269].

Поняття «завдання» пояснюється як «визначений, запланований для виконання обсяг роботи» [189, с. 46]. Завдання з методики навчання української мови – це інструкція до виконання мовної чи мовленнєвої роботи. За О. Кучерук, «завдання, призначене для учнів, є структурною одиницею (компонентом) змісту і процесу навчання мови [85, с. 268]. У такому випадку завдання відображає мету виконуваних навчальних дій. Навчальне завдання, на думку О. Кучерук, – це «вказівка, настанова стосовно виконання роботи, спрямованої на формування й розвиток навчальних досягнень» [85, с. 268].

У дослідженні запропоновано тлумачення вправи і завдання, які частково ототожнюються. Вправи вважаємо діяльністю, процесом взаємодії, у якому дії виконуються за допомогою відповідних завдань. Із лінгводидактичною метою

ми умовно диференціюємо вправи і завдання, хоча сутність у них одна і та ж. Завдання – це «те, що призначено для виконання» [110, с. 88–94] в будь-якій вправі. Звідси – у вправі може бути одне або декілька завдань, що і спостерігаємо у шкільних підручниках з української мови.

Знання теоретичних лінгвістичних і текстотворчих основ створюють умови для розвитку мовленнєвих умінь. Основними видами мовленнєвої діяльності, спрямованими на формування публічного мовлення є слухання (аудіювання) і говоріння, навчання яких забезпечується виконанням відповідних навчальних вправ і їхніх завдань.

Мовно-мовленнєві вправи складаються з лінгвістичних, текстотворчих та комунікаційних завдань, які мають свою мету і є допоміжним матеріалом для продукування публічних висловлювань.

Лінгвістичні завдання передбачають: а) повторення мовних норм, що стосуються продукування усного мовлення і б) дотримання комунікаційних якостей мовлення.

Текстотворчі завдання спрямовані на:

а) створення надфразових і діалогічних єдностей як одиниць моно-, діалогічного та полілогічного мовлення;

б) навчальне продукування текстів різних жанрів монологів, діалогів, полілогів.

Комунікаційні завдання стосуються спрямування мовлення на досягнення комунікаційної мети під час виголошення підготовленого монологічного тексту перед аудиторією або діалогічних висловлювань під час реплікування.

Відповідно до виконуваних завдань можна виділити класифікацію вправ. Вправи для формування публічного мовлення мають мовно-мовленнєві, умовно-мовленнєві і власне мовленнєві завдання, тому й називаються мовно-мовленнєвими, умовно-мовленнєвими і власне мовленнєвими вправами [109, с. 28]. Вони спрямовані на вправляння у продукуванні текстів, виконання одного або декількох відповідних завдань, які за своєю природою є одиничні. Ці вправи можуть мати декілька одиничних завдань і бути різновекторними.

Мовно-мовленнєві вправи можна назвати пропедевтичними у системі навчання публічного мовлення, вони спрямовані на вдосконалення мовних норм (орфоепічних, акцентуаційних, лексико-фразеологічних, морфологічних, синтаксичних, стилістичних тощо) для вироблення культури усного мовлення під час виголошення висловлювань за допомогою відповідних завдань, наприклад:

1. Дотримуйтеся милозвучності у використанні сполучників (і/й) та прийменників під час виголошення усномовленнєвих текстів або їхніх складників (у/в).

2. Запам'ятайте правильний варіант слововживання:

домашня адреса але вітальний адрес,

наступна зупинка але розглядаємо такі питання,

кашу мішають, а сказати заважають, перешкоджають.

3. Правильно наголошуйте слова: *каталóг, йогурт, ідемó, вíпадок, булі́.*

Умовно-мовленнєві вправи спрямовані на формування умінь і навичок продукування компонентів публічного мовлення: складних синтаксичних єдностей як одиниць монологічного мовлення; діалогічних єдностей, діалогічних реплік як одиниць діа- та полілогічного мовлення.

Завдання *умовно-мовленнєвих вправ*:

1. Побудуйте речення зі звертаннями (до ровесника, вчителя, незнайомої особи, групи людей), використовуючи формули мовленнєвого етикету.

2. Створіть надфразову єдність для тексту-відповіді на уроці української мови з відповідної мовно-мовленнєвої теми.

3. Запропонуйте діалогічні репліки для вираження вдячності, привітання, побажання.

Власне мовленнєві вправи спрямовані на продукування текстів: монологів, діалогів, полілогів. До власне мовленнєвих вправ належать: 1) ситуаційні; 2) ілюстраційні; 3) текстові; 4) тематичні [111, с. 145–146].

Завдання *ситуаційних* власне мовленнєвих вправ стосуються продукування моно-, діа- чи полілогічних текстів, які опираються на природну

або штучну (вербально описану) ситуацію. Для виконання вправ за *природною ситуацією* учням потрібно:

- 1) почути завдання для побудови тексту (монологу, діалогу, полілогу);
- 2) правильно побудувати діалогічні репліки (для діалогу) чи складні синтаксичні єдності (для монологу) відповідно до природної ситуації, яка відома учням і вразила їх;
- 3) дотримуватися мовних норм і правил мовленнєвого етикету під час продукування учнями висловлювання.

Штучні ситуації створюються учителем за допомогою вербального їх опису. У такому випадку штучні ситуації називаємо ще й вербально описаними ситуаціями. Для їх виконання учні мають завдання:

- 1) почути і запам'ятати вербально описану ситуацію для продукування запропонованого учителем тексту;
- 2) дотримуватися структурних компонентів відповідного жанру монологу, діалогу чи полілогу;
- 3) дотримуватися мовних норм, культури мовлення, використовувати форми мовленнєвого етикету та засоби логіко-емоційної виразності під час виголошення складеного тексту.

До *ілюстраційних* вправ належать завдання для побудови текстів за картинами, малюнками, сюжетними ілюстраціями, за побаченим під час екскурсій тощо як допоміжних опор для спонукання розвитку думки учнів для продукування усного висловлювання:

- монологів – описів, розповідей, роздумів; відповіді на уроці; виступу на учнівській науковій конференції; міні-промови про ситуацію, що стосується навчання учнів класу; доповідь про поведінку учнів класу, школи; інформацію про омріяну майбутню професію тощо;
- діалогічних висловлювань – за сюжетними малюнками; за картиною відомого художника; за матеріалами екскурсії в картинну галерею, за ситуацією (природною чи штучною) тощо;

– полілогічних висловлювань – за портретом відомого письменника чи поета; за побаченим фільмом після культпоходу в кінотеатр; за побаченим після екскурсії (на кролеферму, свиноферму, птахофабрику, м'ясокомбінат, молокозавод, іподром, конеферму тощо).

Текстові вправи мають завдання:

1. Створити монологічний текст:

- за початком, тобто продовжити розпочатий текст;
- за поданою кінцівкою, тобто побудувати початок тексту;
- з використанням запропонованих ССЦ;
- дати характеристику головного героя вивченого художнього твору на уроках літератури;
- побудувати роздум про долю героя у випадку, якби він не допустив помилки у своєму житті, вчинив по-іншому (допоміг чи не допоміг іншому героєві; не допустив до трагедії, відволік чийсь трагічний вчинок тощо);

2. Створити *діалог/полілог* на основі:

- змісту художніх творів або їх уривків (початку чи кінця передбаченого діалогу);
- наявних лише стимулювальних або реагуювальних реплік із художніх творів або дібраних викладачем;
- змісту художніх, наукових чи документальних фільмів.

Тематичні вправи містять завдання побудувати монологічні, діалогічні й полілогічні висловлювання за темою, запропонованою учителем, наприклад: «Новий рік», «Різдвяні свята», «Великдень», «Іменини», «У музеї», «День народження» тощо.

Усі вище перелічені вправи, спрямовані на формування умінь і навичок продукування публічного мовлення у формах монологу, діалогу чи полілогу (лінгвістичні, текстотворчі), є *власне-мовленнєвими*. Різновидом їх виступають (ситуаційні, ілюстраційні, текстові, тематичні тощо), які називаються *комунікаційними*. Назва цих вправ походить від поняття «комунікація», що з латинської мови перекладається як «спілкуюся з кимось» і означає

«спілкування, передача інформації». Комунікація, що в нашому випадку вербалізована, побудована за допомогою передусім мови, отже вправи для формування публічного мовлення називаються *мовнокомунікаційними*.

Досягнути мету дослідження можна за допомогою виконання таких завдань: 1) висвітлити методологію формуванню публічного мовлення на уроках української мови (підготовки і виголошення створених текстів публічного мовлення), спрямовану на вироблення комунікаційно-мовленнєвих умінь і навичок продукування моно-, діа- і полілогічних висловлювань, що складають сутність риторичної компетенції (лінгводидактичні методи, методичні прийоми, допоміжні засоби); 2) створити систему завдань для тренування у продукуванні текстів і виголошення публічного мовлення під час навчання практичної риторики української мови старшокласників у ЗЗСО.

Робота над продукуванням публічного мовлення, зокрема – текстів: монологів, діалогів і полілогів у старших класах ЗЗСО опирається на велику попередню роботу, виконану вчителями-філологами упродовж вивчення української мови в початковій та основній школах ЗЗСО під час засвоєння мовного і мовленнєвого матеріалу на аспектних уроках і уроках РЗМ.

Для полегшення формування умінь продукування старшокласниками текстів у всіх класах ЗЗСО використовуються допоміжні опори, що вважаються засобами, які сприяють створенню учнями тексту (підказують зміст, частково забезпечують лексику, налаштовують на роздуми, що спонукають до продовження процесу мовлення тощо).

Допоміжними опорами для продукування моно-, діа- і полілогічних текстів можуть бути:

- 1) ситуація, вербально описана (штучна) або природна;
- 2) зміст художнього твору, почутого чи прочитаного тексту казки, оповідання, роману чи їхнього уривка;
- 3) образотворчі засоби: а) картина, малюнок, серія малюнків, портрет; б) монумент, пам'ятник, стела, обеліск тощо;

- 4) запропонована учителем тема, яку вчитель або учні вибирають із декількох можливих;
- 5) почута інформація, джерелом якої можуть бути новини радіо, телебачення або чутка, плітка тощо;
- 6) спостереження й емоційний стан мовця в результаті побаченого в будь-яких джерелах;
- 7) зразок тексту, запропонований у підручнику чи учителем відповідно до якого будується і виголошується публічне мовлення;
- 8) початок чи за кінець тексту;
- 9) слова, словосполучення, речення, діалогічні єдності або діалогічні репліки тощо.

Для навчання публічного мовлення учитель використовує методи формування публічного мовлення теоретично-практичного і практичного спрямування. Основними методами теоретично-практичного спрямування як візуального, а частково й вербального компонентів навчання продукування зв'язних текстів є: метод евристичної бесіди, робота з підручником, метод наочності, метод презентації тощо – усі вони спрямовані на відтворення вивченого риторичного матеріалу з метою подальшого його використання для продукування висловлювань.

Для формування публічного діалогічного й монологічного мовлення на уроках української мови під час вивчення риторики використовується практичний метод навчання – метод вправ, що має творчі завдання: бесіду, інтерв'ю, розмову, обговорення, дискусію, диспут, полеміку, дебати. Практичні методи забезпечують структуру тексту, вказують на потрібність кожного компонента для логічної побудови змісту висловлювання.

На аспектних уроках української мови процес формування публічного мовлення відбувається під час закріплення вивченого мовно-мовленнєвого матеріалу як риторичного компонента. На уроках розвитку зв'язного мовлення, спеціальних уроках, спрямованих на формування красномовства, здійснюється навчання продукування усного мовлення. Якщо для формування діалогічного

мовлення запропоновано уроки розвитку зв'язного мовлення, що називаються *уроками діалогування* [118, с. 4], то для формування умінь публічного мовлення проводяться *уроки публічного красномовства*, що охоплюють процес текстотворення моно-, діа- і полілогічного мовлення та виголошення підготовленого чи спонтанного тексту.

Для формування публічного мовлення використовують класифікацію вправ (О. П. Орлова), які полягають: а) у продукуванні діалогічних реплік (умовно-мовленнєві вправи) як компонентів діалогічного тексту; б) для продукування монологічних текстів і компонентів діа- і полілогічних текстів (комунікаційні вправи), розв'язання яких полягає у досягненні комунікаційної мети.

Низка науковців (Н. Б. Голуб, О. А. Кучерук та інші) демонструють різні типології текстів, над якими можна працювати під час укладання публічних висловлювань:

1) монологічний текст у вигляді лінгвістичної казки (сторітелінг), у якому обігрується тематична мовно-мовленнєва інформація, часом поєднана з фантастикою чи історичною правдою;

2) монологічний чи діалогічний текст на матеріалі фактичних політичних чи історичних подій;

3) монологічний текст у вигляді доповіді, промови, виступу за промовою тощо;

4) текст-комунікаційна ситуація (природна чи вербально описана), що передбачає подальше виконання комунікаційного завдання з продукування висловлювання на морально-етичну чи будь-яку іншу тему та виголошення його;

5) монологічний текст-алгоритм (інформація, схема, опис) послідовних дій, які має виконати учень під час створення і виголошення висловлювання;

б) діалогічний текст: інтерв'ю, обговорення проблеми, події, ситуації, інформації, суперечки (з дотриманням мовленнєвого етикету);

7) полілогічний текст: дискусія на запропоновану тему; диспут за переглянутим фільмом; дебати за прослуханою доповіддю; полеміка як суперечка при обговорення актуальної проблеми, що потребує розв'язання.

Усі тексти, що опрацьовуються під час формування умінь і навичок публічного мовлення, зумовлені потребами життя, спілкування і досягнення комунікаційної мети за допомогою усно мовленнєвих текстів (монологів, діалогів чи полілогів).

У 10 класі сприятливими темами аспектних уроків із розділу «Практична риторика» для формування публічного мовлення є:

- 1) мовленнєва ситуація,
- 2) вимоги до оратора,
- 3) підготовка тексту до виступу.
- 4) суперечка як вид комунікації,
- 5) мистецтво відповідати на запитання [2, с. 46–63].

Для ознайомлення учнів з мовленнєвою ситуацією учитель подає теоретичну інформацію: визначення ситуації, відомості про види ситуації, структурні елементи ситуації. Після ознайомлення з теоретичним матеріалом учитель може практикувати формування умінь діалогічного чи монологічного мовлення. Для продукування діалогічного мовлення за темою «*Мовленнєва ситуація*» пропонуються усномовленнєві творчі завдання:

а) побудуйте текст (діалог чи полілог) за вербально описаною ситуацією (запропонована ситуація);

б) поставте запитання до уривка художнього тексту, запропонованого учителем (або прочитаного перед аудиторією);

в) поясніть значення слів (*гумор, іронія, сарказм, бумеранг, апеляція, авторитет, коректний, некоректний, нейтральні, провокаційні*), використовуючи словники – тлумачний та іншомовних слів; побудуйте з ними речення;

г) вислухайте публічну інформацію і скажіть: які запитання співрозмовників були некоректними? провокаційними?

Так, в 11 класі, услід за практичною діяльністю ораторів Стародавньої Греції, приділяємо увагу продукуванню усних висловлювань, у яких про будь-яку річ чи подію потрібно «красно» говорити. Згідно з комунікаційним завданням виділяємо інформаційні висловлювання (відповідь учнів на уроці, наукова доповідь, вітальна промова, а також тексти, пов'язані з потребою їх використання в життєвих умовах), дають настанову на розв'язання морально-етичних завдань. Основними навчально-виховними завданнями є мовленнєві жанри, спрямовані на:

а) вироблення культури мовленнєвої поведінки (етикетні жанри: прохання, ввічлива відмова, комплімент тощо);

б) підготовка старшокласників до майбутньої діяльності в різних сферах, до спілкування в офіційній та неофіційній ситуації (виступ на конференціях, на зборах, участь у диспутах, дискусіях тощо);

в) розвиток уяви, імпровізації, гумору (казка, анекдот, розповідь (весела, сумна, обурлива, похвальна) тощо).

Для формування публічного мовлення учнів 11 класів у підручниках з української мови запропоновані програмні теми, що володіють риторичною спрямованістю для продукування монологічних текстів або участі в діалогічних текстах. Розділ «Практична риторика» для формування публічного мовлення в 11 класі висвітлюється у темах:

1) засоби мовного вираження публічного мовлення [3, с. 10] та

2) інформаційні, діалогічні, оцінювальні, етикетні жанри риторики [3, с. 189–201].

Пропонуємо розроблені завдання для продукування публічних висловлювань до теми «Засоби мовного вираження публічного мовлення»:

1) побудуйте розповідь про своїх рідних, використовуючи такі засоби мовного вираження, як: епітети, порівняння, гіперболу, персоніфікацію;

2) створіть усний опис запропонованої картини (малюнок, серії малюнків, ілюстрації тощо), використовуючи метафору, метонімію, оксиморон, епітети, синекдоху, порівняння тощо;

3) прочитайте вголос теоретичний матеріал про риторичні фігури й наведіть приклад тексту з риторичними запитаннями та риторичними звертаннями;

4) побудуйте роздум (7–9 речень) на тему, запропоновану вчителем. Використайте в тексті тропи та риторичні фігури.

Розроблені завдання комунікаційних вправ для продукування публічного мовлення до теми «Інформаційні, діалогічні, оцінювальні, етикетні жанри риторики» можуть бути такі:

1) повідомте однокласникам інформацію про нові вимоги Міністерства освіти України до вступу у вищі навчальні заклади, дотримуючись відповідних вимог: новизни, актуальності, повноти, конкретних фактів, лаконічності, чіткості;

2) виголосіть доповідь на тему, запропоновану вчителем. Обговоріть її;

3) побудуйте й виголосіть пояснення мовної теми окремим учням, які не добре її зрозуміли. Використайте презентацію;

4) послухайте інформацію, що вас зацікавила. Побудуйте свою інформацію, використовуючи почуте. Виголосіть створений текст;

5) побудуйте репліки-монологи з мотивацією висловленого як компоненти полілогу на одну із запропонованих вчителем тем: «Яка гра найкраща?», «Для чого треба добре вчитися?», «Найкраща професія – бути поліцейським. Чи так?», «Що я люблю?», «Чого я не люблю?» тощо.

Зразок репліки до першої теми:

– Я вважаю, що найкраща гра – це «Біг наввипередки». Працюють ноги, тренується вся моторика людини, міцнішає серце, міцнішають легені, збуджується весь організм.

6) відтворіть теоретичний матеріал про функції бесіди, її етапи, дотримання мовленнєвого етикету;

7) спроектуйте і проведіть інтерв'ю з однокласниками про режим дня і час, який виділено для підготовки домашніх завдань;

8) створіть текст-опис портрета Т. Шевченка, використайте тропи та риторичні фігури як засоби мовного вираження публічного мовлення, виголосіть його.

Формування публічного мовлення відбувається як на аспектних уроках, так і на уроках розвитку зв'язного мовлення, так званих *уроках красномовства*. Їхня мета – навчити старшокласників продукувати публічні висловлювання з урахуванням запропонованого теоретичного матеріалу і теми чи ситуації для виконання практичних завдань і закріплення вивченого напередодні.

На уроках красномовства в 10 класі пропонується детальна робота над структурою публічних діалогічних, полі- і монологічних текстів для *продукування усних висловлювань*. Для цього слід проводити по три уроки красномовства, з яких перші два навчальні.

Урок красномовства 1. Тема: Структура публічних текстів діалогічного (полілогічного) мовлення, їх продукування і виголошення (робота в парах або в групах).

Урок красномовства 2. Тема: Структура текстів монологічного мовлення, їх продукування і виголошення.

Урок красномовства 3 – контрольньо-демонстраційний. Його проводимо на зразок традицій вітчизняної риторики минувшини: виголошення діалогічно спрямованих полілогічних текстів (дискусії, диспуту, полеміки, дебатів) перед слухачами.

Критерії оцінювання:

а) цікавий актуальний зміст, складений самостійно групою людей, що будуть брати участь у виголошенні змісту дискусійної проблеми тощо;

б) дотримання мовних норм (орфоепічних, акцентних, лексичних, фразеологічних, граматичних, стилістичних тощо);

в) дотримання комунікаційних якостей мовлення і мовленнєвого етикету;

г) врахування відгуків слухачів та відповідних доведень, аргументів старшокласників під час оцінювання їхніх висловлювань.

У Києво-Могилянській колегії XVII століття рівень засвоєння матеріалу визначався в диспутах. На диспути запрошували мешканців Києва, які з великою увагою стежили за розгортанням промов. Це були свого роду іспити для спудеїв і одночасно звіти викладачів за витрачені ними кошти громади на навчання спудеїв.

Таку ж роботу пропонуємо запозичити для використання в сучасній старшій школі: після вивчення програмового матеріалу з практичної риторики проводити дискусію на запропоновану учителем тему для демонстрування умінь учнів виступати публічно. До оцінювання виступів долучаються шкільні учителі-філологи.

Уроки красномовства в 11 класі характеризуються «використанням мовних засобів, що здатні трансформувати основні значення слова у переносні (тропи), і мовні засоби, здатні трансформувати значення синтаксичних структур та елементів думки (синтаксичні фігури)» [93, с. 15].

На уроках красномовства в 11 класі пропонується детальна робота над риторичним матеріалом, що стосується класифікації публічних висловлювань (монологічних і діалогічних), їхньої структури, етапів підготовки, а також – видів красномовства та їхніх жанрів.

Перший урок красномовства в 11 класі. Тема: «Публічний виступ. Класифікація публічних виступів (монологічних і діалогічних) підготовлених і спонтанних. Структура діалогічних і монологічних публічних виступів. Підготовка до публічного виступу».

Урок красномовства 2. Тема: Види красномовства та їхні жанри.

Урок красномовства 3-ій – контрольнo-демонстраційний.

Тема: Виголошення підготовленого вдома монологічного тексту на цікаву тематику (на 5–6 хвилин).

Критерії оцінювання:

- а) цікавий актуальний зміст, складений учнем самостійно;
- б) дотримання мовних норм (орфоепічних, акцентних, лексико-фразеологічних, граматичних, стилістичних);

в) дотримання комунікаційних якостей мовлення, мовленнєвого етикету та логіко-емоційної виразності.

Щоб підготуватися до виступу, учень повинен визначитися з темою, дібрати назву свого виступу, сформулювати мету, завдання, вивчити дібрану літературу, осмислити прочитане, провести роботу над змістом тексту виступу, а саме: скласти план, дібрати матеріал, вивчити матеріал виступу, виголосити промову перед дзеркалом, підготувати можливі відповіді на передбачувані запитання із виголошеної проблеми, проаналізувати й удосконалити виступ.

Етапи підготовки виступу:

1) визначення цільової настанови виступу (1. Конкретизація теми та мети. 2. Визначення питань, що потребують висвітлення. 3. Поєднання освітнього, інформаційного та виховного спрямування. 4. З'ясування й урахування підготовки аудиторії до сприймання змісту. 5. Підготовка орієнтовних відповідей на можливі запитання);

2) збирання матеріалу (1. Збирання ґрунтового матеріалу (фактів, цифр, імен, прикладів, цитат). 2. Використання ілюстрацій (документів, технічних засобів, наочності);

3) продумування логічної послідовності (композиція виступу);

4) підготовча робота (1. Визначення структури композиції. 2. Добір доказів, коментарів, що розкривають тему. 3. Складання плану-конспекту або повного тексту виступу. 4. Розподіл часу на висвітлення кожного питання. 5. Шліфування кожної думки. 6. Вироблення уміння працювати з книжкою, технічними засобами. 7. Складання бібліографії. 8. Робота над формою виступу);

5) удосконалення культури мовлення (Редагування виступу);

6) психологічна підготовка до виступу (Налаштування оратора на виступ (перегляд конспекту, зібраного матеріалу, зосередження уваги на думках щодо виступу тощо);

7) добір технічних засобів (Використання комп'ютера, грамзапису, мобільного телефону, наочності, іншого обладнання тощо).

Учитель ознайомлює учнів зі структурою виступу, зокрема композиційними частинами:

1) *вступ* (Завдання вступу: 1. Викликати інтерес до теми майбутньої розмови. 2. Встановити контакт зі слухачами. 3. Підготувати слухачів до сприйняття виступу. 4. Обґрунтувати постановку питання);

2) *основна частина* (Завдання основної частини: 1. Послідовно пояснити висунуті положення. 2. Довести їхню правильність. Підвести слухачів до потрібних висновків);

3) *висновки* (Завдання висновків: 1. Підсумувати сказане. 2. Пожвавити інтерес до предмета виступу. 3. Підкреслити значення сказаного. 4. Поставити завдання. 5. Закликати до безпосередніх дій. 6. Цікаво завершити виступ).

Учні ознайомлюються із вимогами до оратора, що стосуються:

1) *мовлення*: дотримання мовних норм, показників мовленнєвої культури, мовленнєвого етикету;

2) коректне використання *паралінгвістичних засобів і засобів логіко-емоційної виразності*;

3) дотримання *мовленнєвого етикету і культури спілкування* тощо.

Учні ознайомлюються з різними видами промов:

політичною (має програмний характер, розкриває внутрішні й зовнішньополітичні проблеми;

мітинговою (присвячена важливій суспільно-політичній проблемі, наснажена високою емоційністю, мобілізує аудиторію на розв'язання поставлених завдань);

інформаційною (планомірна інформація про широке коло проблем політичного, економічного, культурного життя країни і міжнародного становища);

агітаційною (лаконічне, емоційне пояснення важливого питання і мобілізація аудиторії на виконання завдань);

судовою (прокурорська, захисна, самозахисна, громадського обвинувача, громадського захисника), що спрямована на звинувачення, захист, самозахист

із використанням тез, доказів, аргументів, демонстрації фактичного матеріалу, цитувань документів, посилань на авторитетні джерела тощо);

офіційною (євхаристійна, епідейктична, гомілетична).

Здійснюється ознайомлення з різними видами доповідей та їхньою характеристикою:

політичною (має елементи агітації, пропаганди, злободенну тематику, що ґрунтується на науковій теоретичній основі),

звітною (в якій повідомлення про виконану роботу, її аналіз, оцінювання, результативність; за цими матеріалами приймаються рішення);

діловою (до якої належить документ із викладом певних питань, висновків та узагальнень, призначений для читання);

науковою (яка присвячується окремому питанню, відзначається аргументованістю, доказовістю, узагальнює наукові відомості, інформує про досягнення).

Учні під керівництвом учителя працюють над засвоєнням теорії та її практичним використанням з урахуванням композиційних компонентів (вступ, основна частина, підсумок).

Отже, методика формування публічного мовлення старшокласників полягає у правильному проектуванні та застосуванні лінгводидактичних методів навчання, зокрема практичних, у різноманітності завдань, спрямованих на продукування моно-, діа- і полілогічних висловлювань, що виконуються за допомогою вище висвітлених допоміжних опор.

3.3. Впровадження експериментальної методики формування умінь продукування й виголошення публічних текстів різних жанрів у навчальний процес старшокласників

Формування умінь продукування й виголошення публічних текстів різних монологічних, діалогічних і полілогічних жанрів розпочинається з розмежування двох понять – мова і мовлення. Із перших уроків учитель

доводить старшокласникам, що мова (орфоепія, лексикологія, фразеологія, морфеміка, словотвір, граматики, стилістика) має здатність відтворювати, а мовлення – створювати, продукувати текст.

Мовлення має зовнішню та внутрішню структуру, воно тісно пов'язане з мисленням, тому під час підготовки до текстотворення учні вчать бачити внутрішній зміст тексту, що фактично виражається в умінні будувати текст будь-якого жанру відповідно до визначеної структури згідно з навчальною програмою з української мови.

Реалізація формування умінь продукування текстів здійснюється за допомогою відповідних завдань. В експериментальній програмі зафіксовано потребу виконання різних типів завдань для школярів старших класів, спрямованих на формування:

- мовленнєвих умінь продукування речень і діалогічних реплік як будівельного матеріалу (компонентів) складних синтаксичних цілих (ССЦ) і діалогічних єдностей (ДЄ);

- одиниць монологічного і діалогічного (полілогічного) мовлення – ССЦ і ДЄ;

- різних жанрів монологічного (промова, доповідь, лекція, інформація, інструкція, розгорнута відповідь на уроці тощо), діалогічного (бесіда, інтерв'ю, обговорення, телефонна розмова тощо), полілогічного (дискусія, диспут, полеміка, дебати) мовлення.

Завдання для повторення теоретичних основ дослідження пов'язані з уміннями дотримуватися передусім мовних норм в усному мовленні, використовувати мовні засоби міжфразного зв'язку. Характеризувати ці засоби можна за двома найголовнішими ознаками: 1) *за сферою застосування* і 2) *за функцією у тексті*.

Мовні засоби *за сферою застосування* поділяються на дві групи:

- а) засоби зв'язку, що застосовуються для з'єднання частин складного речення і для міжфразового зв'язку (сполучники, частки, займенники; заміни

слів, співвідносність видо-часових форм дієслова, деякі вставні слова, неповні речення, порядок розташування компонентів);

б) власне міжфразові засоби зв'язку (лексичний повтор; члени речення та частини складного речення, що стосуються наступних синтаксичних одиниць; окремі типи простого речення).

За функцією у тексті засоби міжфразового зв'язку поділяються на два різновиди:

1) ті, що забезпечують семантичну єдність тексту (лексичний повтор, різні засоби повторної номінації, відповідність дієслівних форм, риторичні питальні речення, називні речення, сукупність слів певної семантичної групи, члени речення і предикативні частини, зміст яких поширюється на наступні речення, сукупність певного виду обставин);

2) ті, що передають тільки логічні відношення між частинами тексту (сполучники, частки, вставні слова) [94, с. 42–43].

Опрацювання засобів повторної номінації предметів полягає в дослідженні учнями можливостей багаторазового згадування того об'єкта, що є предметом уваги мовця. Учні зосереджують увагу на питанні, як назвати цю ж особу чи цей предмет удруге, втретє і т. д. Найпростішим засобом повторного називання, який забезпечує змістовий зв'язок між реченнями, є лексичний повтор – кількаразове вживання одного й того ж слова. Цей засіб міжфразового зв'язку вимагає до себе значної уваги вчителя, бо часто повторення одних і тих самих слів свідчить про бідність лексичного запасу учнів і кваліфікується як мовний недолік. Учитель наголошує на тому, що іноді лексичний повтор необхідний. Для цього аналізуються усні висловлювання учнів класу, в яких лексичний повтор доречний і в яких недоречний.

Робота над засобами створення предметно-логічного висловлювання, що охоплюють широке коло предметів, явищ чи подій, значну організаційну роль у структурі тексту займають слова одного семантичного ряду, тематично близькі групи слів. До них належать родо-видові назви (*птахи – синиці, горобці, ластівки*), слова протилежної семантики (*високо – низько, далеко – близько*),

часо-видові форми дієслів, що мають здатність створювати ефект наочності описуваного.

Опрацювання мовних засобів впорядкування висловлювання полягає в аналізі застосування специфічних груп слів, за допомогою яких мовець (адресант) полегшує слухачеві (адресатові) сприймати логіку викладу послідовності розгортання змісту. До цих груп належать слова:

- 1) із темпоральним (часовим) значенням слів (*одного разу, раптом, незабаром, пізніше, за деякий час* та ін.);
- 2) із просторовим значенням (*справа, зліва, попереду, поблизу, трохи далі* тощо);
- 3) що вказують на послідовність певних аргументів, на характер якоїсь частини висловлювання (*по-перше, по-друге, з одного боку, отже, як бачимо, навпаки* та ін.).

Організаційну роль у створюваних учнями текстах виконують окремі типи речень:

а) двоскладні речення непоширені або поширені одним-двома другорядними членами (Початок: *Була вже пізня осінь.* [Текст про осінь]. Кінцівка опису осені: *Хмари мчали і мчали в невидиму далечінь.*);

б) називні речення, що вказують тему ССЦ: *Україна ... Моя рідна земля...*);

в) питальні речення, що вказують на перспективу розгортання теми висловлювання (*І хто, ви думаєте, це був? ...*);

г) риторичні питання (*Чи ж покарають його за вбивство?*), на яке відповісти ніхто не зможе, крім феміди (слово, що має походження зі Стародавньої Греції. Феміда – друга законна дружина Зевса, богиня права й законного порядку);

г) речення узагальненого змісту, які вимагають переліку однотипних фактів у продовженні викладу змісту (*Не всі учні зразу появились. Спочатку прийшли першокласники, які ступали несміливо, потім – учні інших молодших класів. На кінець зайшли старшокласники.*)

У процесі роботи над *текстотворенням* на уроках української мови старшокласники здійснюють спостереження над синтаксичним механізмом зв'язку між реченнями тексту, на якому зосереджується увага під час текстотворення:

1) темо-ремний зв'язок, у якому тема виступає як дане, предмет повідомлення, а рема – як нове, основний зміст повідомлення, що служить комунікаційним центром висловлювання. Ті елементи у структурі речень, що вже відомі із попередніх частин висловлювання і служать для забезпечення смислового зв'язку, тобто дане, розташовується на початку, ті ж, що забезпечують далі розгортання змісту, тобто нове – у кінці) [94, с. 56];

2) порядок слів у реченнях виконує важливу функцію і при паралельному зв'язку: у всіх паралельно зв'язаних реченнях розташування членів схоже. При збереженні єдиного предмета розповіді вказівка на нього є темою і розташовується на початку кожного з речень (*Учні* готувалися до екзаменів і багато працювали над повторенням вивченого упродовж року. Використовувалися підручники з усіх років навчання. Перше місце займала робота над конспектами);

3) засіб неповноти між реченнями у складі ССЦ – «синтаксична неповнота, за допомогою якої одне або кілька наступних речень прив'язується до попереднього. У монологічному тексті, в якому йдеться про події, виконувани одним і тим же суб'єктом, пропускається підмет, що міг би бути виражений за допомогою лексичного повтору або семантичного еквівалента, вжитого у попередньому реченні слова [94, с. 57].

Опрацювання зі старшокласниками компонентів діалогічного мовлення здійснюється за допомогою короткого аналізу неповних речень, якими виражаються діалогічні репліки в діалогічних єдностях діалогічних текстів. Кількість відсутніх членів може бути різною. У цьому випадку для заповнення відсутніх компонентів речення (чи репліки) в усному мовленні виступають паралінгвістичні засоби, які учні мають навчитися доречно застосовувати для кращого розуміння змісту продукованого ними тексту.

У процесі текстотворення важливими є засоби логічних відношень між частинами монологічного тексту, якими виступають переважно сурядні сполучники, що з'єднують синтаксичні елементи різних рівнів: словосполучення, речення, складні ССЦ. Для вираження логічних відношень між компонентами тексту використовуються сполучники підрядності, частки, вставні слова тощо.

Забезпечення старшокласників уміннями й навичками продукування публічних висловлювань здійснюється за допомогою навчання укладання плану передбачуваних виступів. Над укладанням плану учні основної школи працювали під час проведення уроків написання переказів і творів. У старших класах на уроках практичної риторики учні усвідомлюють потребу дотримання певного плану для побудови відповідної структури монологічного тексту. Тому перед продукуванням висловлювання учні працюють над створенням плану, дотримуючись якого зможуть створити зміст бажаного тексту.

Для текстотворення як усномовленнєвої діяльності пропонуємо старшокласникам дотримуватися таких дій та операційного наповнення: орієнтування, планування, реалізації дії, контролю та корекції.

1. Орієнтування включає операції з'ясування мети та мотивів створення навчального тексту, визначення джерел, якими послуговуються учні під час підготовки до продукування власного висловлювання, жанру майбутнього висловлювання.

2. Планування розглядається як стратегічний крок, що відповідає за розробку програми висловлювання, складання плану тематичних композиційних елементів. Тематичний план відображає послідовність розгортання змісту висловлювання, а композиційний план ілюструє послідовність функційно-змістових типів мовлення, які беруть участь у презентації цих частин плану. На етапі планування відбувається програмування темо-ремаічної структури створюваного тексту, прогноуються відповідно до стилю та жанру висловлювання засоби міжфразового зв'язку.

3. Реалізація дії – сам процес публічного текстотворення – відбувається в усній формі.

4. Контроль та корекція – самоаналіз створеного усного тексту, його оцінка за визначеними параметрами:

- а) відповідність теми та мети висловлювання його змістові;
- б) повнота викладу змісту для досягнення комунікаційної мети;
- в) ясність і точність вираження думки як показники комунікаційних якостей культури мовлення;
- г) відповідність використаних мовних засобів стилю й типу мовлення;
- г) виклад фактичної інформації з дотриманням мовних норм тощо.

Для прикладу розглянемо порядок *підготовки відповіді учнів* на уроці, що має таку структуру:

- орієнтування – усвідомлення завдання, яке потрібно виконати; визначення кількості джерел, які слід опрацювати, щоби дати повну розгорнуту відповідь; прогнозування обсягу майбутньої відповіді на уроці;

- планування – визначення змістовно-композиційних фрагментів відповіді учня на уроці; з'ясування послідовності цих компонентів; вибір відповідних типів мовлення для вербального втілення цих змістових частин; підготовка плану відповіді із зазначенням цих процедур, які потрібно виконати, викладаючи цю інформацію; визначення стилю мовлення;

- реалізація дії – пробне виголошення учнем відповіді вдома, спочатку за підготовленими тезами чи планом; повторний раз – без цих допоміжних опор;

- контроль та корекція – оцінка відповіді за названими вище критеріями; при потребі повернення до попередніх етапів для виправлення чи вдосконалення висловлювання [173].

Підготовка тексту промови складається з таких кроків:

- орієнтування – визначення мети висловлювання, мотивів, завдань; з'ясування потреби використання потрібних для опрацювання джерел інформації; передбачення майбутньої аудиторії;

– планування – запис ключових слів, формулювання тез, конспектування джерел, складання плану розгортання теми та прогнозування композиційно-змістових частин тексту (актуалізація аргументів, їхня градація);

– реалізація дії – записування тексту промови, добір текстових засобів активації аудиторії (елементи діалогу, риторичні запитання, емоційні звертання, гумористичні відступи тощо);

– контроль та корекція – аналіз тексту промови з погляду таких критеріїв: а) повнота розкриття теми; б) точність викладу інформації; в) відповідність нормам літературної мови; г) досягнення мети та реалізація концепції виступу; д) доречність використання мовних засобів (основного тексту та емоційних відступів); е) доступність та цікавість виступу для прогнозованої аудиторії.

Успіх виконання комунікаційних завдань залежить від того, наскільки учень володіє умінням організовувати свою мовленнєву діяльність, наскільки свідомо діє при цьому, як аналізує, контролює та оцінює власне мовлення.

Згідно з програмою з української мови, що враховується й ЕСФП, упродовж навчання в старших класах учні здобувають відповідні уміння: організаційно-контрольні, загальнопізнавальні та творчі.

Узагальнивши вимоги чинної та експериментальної програм з української мови, робимо висновок, що *організаційно-контрольні вміння* старшокласників стосуються:

– усвідомлення й визначення мотиву, мети власної пізнавальної та творчої діяльності,

– планування мовленнєвої діяльності для досягнення комунікаційної мети і розподілення її на етапи,

– здійснення визначеного плану висловлювання за допомогою дібраних методів і прийомів,

– оцінювання проміжних і кінцевих результатів пізнавальної діяльності, здійснення відповідних корективів;

загальнопізнавальні вміння спрямовані на:

– аналіз мовних і позамовних понять, явищ, закономірностей,

- порівняння, систематизацію, узагальнення, конкретизацію цих понять,
 - здійснення висновків на основі спостережень,
 - виділення головного з-поміж другорядного,
 - моделювання мовно-мовленнєвих понять, явищ, закономірностей;
- творчі вміння* старшокласників торкаються:
- уявлення вербально описаних предметів і явищ, фантазування на основі сприйнятого,
 - прогнозування подальшого розвитку певних явищ,
 - перенесення раніше засвоєних знань і вмінь у нову ситуацію,
 - формулювання проблеми у процесі навчання і творення,
 - усвідомлення предмета вивчення,
 - добирання аргументів для доведення думки, переконання,
 - спростування хибних припущень і тверджень,
 - вираження припущення розв'язання певної проблеми [173].

Завдання для формування умінь і навичок продукування висловлювання полягають у здатності застосовувати на практиці знання про систему мови і мовлення. До такого типу завдань на уроках риторики належать:

- 1) побудувати репліку чи речення, діалогічну єдність чи ССЦ;
- 2) створити зміст тексту монологу на запропоновану тему;
- 3) виголосити монолог;
- 4) провести роботу в парах: продумати сюжет діалогу за вербально описаною або природною ситуацією;
- 5) виголосити текст діалогу, що передбачає досягнення мети одного зі співрозмовників;
- 6) провести роботу в групах класу: виголосити вимоги до продукування монологічних чи діалогічних текстів щодо дотримання мовленнєвого етикету і засобів логіко-емоційної виразності.

Для впровадження ЕСФП формування публічного мовлення у навчальний процес на уроках вивчення риторики учитель використовує *вправи*, що мають

мовленнєве спрямування і поділяються на види відповідно до характеру висловлювання для засвоєння:

- публічної комунікації, що відображають комплекс ознак ораторського мовлення – варіаційність, підготовку чи спонтанність, вплив (емотивність);
- індивідуального монологічного мовлення з погляду риторики;
- міжособистісного діалогічного мовлення з погляду риторики;
- мовної системи з погляду створення змісту тексту для риторичного використання мовної і мовленнєвої стилістики. Цей процес завжди пов'язаний з мовленнєвою потребою і їхньою аксіологією (цінністю).

Стилістика мови передбачає структурування мовних одиниць з урахуванням їхніх аксіологічних характеристик; *стилістика мовлення визначає* аксіологічні характеристики тексту. Аксіологія тексту створюється сполученням різних мовних стилів і пластів лексики (реєстрів) в одному типі тексту. Мовленнєві стилі розрізняються ступенем однорідності складників їхніх пластів, а також їхніми кількісними характеристиками. В усіх пластах використовується нейтральна лексика. Тексти ділового стилю здебільшого складаються з термінів і мовних кліше, що належать до високого стилю. Нейтральна лексика у цих текстах використовується вкрай обмежено. У публіцистичних текстах також домінують слова високого стилю, але емотивність цих текстів забезпечується за рахунок несподіваного змішування мовних стилів – від високого до низького.

Важливим для побудови курсу риторики є питання вживання засобів мовної виразності, образності за допомогою тропів і стилістичних фігур. Тренування формування публічного мовлення старшокласників стосується використанням тропів (образного змісту, прийомів виразності), що вживаються «в переносному значенні для характеристики будь-якого явища за допомогою вторинних смислових значень» за допомогою алегорії, метафори, метонімії, синекдохи, оксиморону, епітета, гіперболи, літоти, уособлення та інших засобів поетичного мовлення і що розкривають багатство асоціаційних відтінків, посилюють та увиразнюють його емоційне й оцінне забарвлення. Приділяється

увага старшокласників на використання риторичних фігур (порівняння, порівняльний зворот, повтор (анафора, епіфора, хіазм тощо), фігура додавання і зменшення (еліпсис) та інші, за допомогою яких виражається зміст текстів.

Робота на уроках риторики не зводиться лише до збагачення мови або засвоєння знань, формування умінь та навичок із мовознавства. Основною метою уроку є формування розумових здібностей кожного школяра. Робота над інтелектом реалізується з урахуванням наявних тренувальних завдань різних видів вправ.

Отже, впровадження МФПМ сприяє успішному оволодінню старшокласниками майстерністю публічного красномовства, що ґрунтуються на адаптованих психологічних та дидактичних теоріях вітчизняних учених для: встановлення співвідношення обсягу матеріалу і побудови системи завдань; взаємозв'язку засобів навчальної інформації (вербальної, наочної, практичної), спрямованої для навчання викладу змісту тексту з урахуванням опорних схем та предметних і дидактичних завдань; розвитку внутрішнього мовлення за допомогою виконання вправ, спрямованих на формування умінь і навичок варіаційного викладу змісту тексту, пов'язаних із розвитком інтелекту старшокласників.

3.4. Результати педагогічного експерименту з формування публічного мовлення старшокласників

Експериментальне навчання за розробленою ЕСФП проводилося упродовж трьох навчальних років (2020/2021, 2021/2022, 2022/2023).

У педагогічному експерименті з формування публічного мовлення взяли участь 172 учні експериментальних класів (ЕК). Упродовж двох навчальних років (2021–2022 та 2022–2023) вони працювали за експериментальною програмою (ЕСФП) у десятому й одинадцятому класах із дотриманням чинної програми з вивчення практичної риторики української мови.

У *контрольному зрізі* взяли участь старшокласники п'яти КК ЗЗСО у кількості 147 респондентів.

Формувальний етап експериментального навчання, що складався з опрацювання риторики на теоретично-практичному рівні в 10–11 класах, був спрямований на засвоєння риторичних знань і формування умінь і навичок подукування й виголошення публічного мовлення.

Мета формувального етапу педагогічного експерименту – підтвердити ефективність розробленої ЕСФП засвоєння риторичних знань і формування комунікаційних умінь і навичок у процесі роботи над продукуванням монологічних, діалогічних (полілогічних) одиниць (ССЦ, діалогічних єдностей) і відповідних комунікаційно спрямованих текстів різних жанрів (монологів, діалогів, полілогів).

Відповідно до розробленої ЕСФП в межах формувального експерименту зосереджувалася увага на трьох етапах: підготовчому, теоретично-практичному й контрольному-корекційному.

На *підготовчому етапі* проводилися такі види робіт:

1) виконання аналітичних мовно-мовленнєвих завдань, актуальних для продукування публічного мовлення з дотриманням мовних норм, використанням паралінгвістичних засобів, логіко-емоційної виразності та правил мовленнєвого етикету;

2) визначення мотиву та мети роботи з текстом, формулювання мети та комунікаційного завдання майбутнього висловлювання;

3) застосування комплексно-аналітичних вправ із метою засвоєння текстознавчих і текстотворчих понять (типи мовлення, дане й нове у реченнях монологічного тексту, ознаки текст тощо), без яких неможливе продукування текстів публічного мовлення (відповіді на уроці або наукового виступу перед аудиторією на учнівській конференції);

На *теоретично-практичному етапі* здійснювалося засвоєння процесів *текстотворення* з метою досягнення результативності:

1) продукування структурних компонентів текстів: монологів, діалогів, полілогів: речень, ССЦ, діалогічних єдностей, діалогічних реплік;

2) продукування монологічних діалогічних і полілогічних текстів на основі:

- а) ситуації (природної чи штучної);
- б) малюнка або ілюстрації;
- в) серії сюжетних малюнків;
- г) теми майбутнього висловлювання перед аудиторією;
- г) змісту художніх творів, вивчених на уроках української чи зарубіжної літератури;
- д) початку чи кінця монологічного або діалогічного тексту;
- е) побаченого фільму (характеристика героїв, їхньої поведінки).

На *контрольно-корекційному етапі* передбачалася *перевірка та корекція* *набутих учнями знань, умінь і навичок* у результаті впроваджені ЕСФП. Основна увага при цьому приділялася перевірці:

- риторичних знань, актуальних для продукування старшокласниками публічного мовлення;
- умінь і навичок продукування складників монологічного мовлення (речень, складних синтаксичних єдностей, абзаців) та діалогічного мовлення (діалогічних єдностей і діалогічних реплік);
- умінь і навичок продукування монологічних текстів та їх виголошення: типів монологічного мовлення (опису, розповіді, роздуму (міркування); святкової чи іншої промови, наукової доповіді на учнівській конференції, міні-лекції з української мови чи літератури, виступу з приводу виголошення привітання, вдячності, побажання, відповіді на уроці (іспиті), висловлення заперечення тощо;
- уміння старшокласників самостійно формулювати та використовувати комунікаційні напрями текстотворення у процесі здобування навчальних досягнень і виконання практичних завдань.

Оцінювання рівня сформованості в учнів умінь і навичок продукування компонентів монологічних і діалогічних (полілогічних) висловлювань і цілих текстів ґрунтувалося на передбачених чинною програмою нормах оцінювання

відповідних видів мовленнєвої діяльності (Додатки В-1, В-2, В-3), доповнених відповідними критеріями оцінювання ЕСФП, що стосуються умінь продукування й виголошення публічного мовлення (Додаток Д).

Аналіз результатів експериментально-дослідного формування публічного мовлення старшокласників проводився на основі моніторингу сформованості комунікаційно-спрямованих умінь старшокласників на кожному етапі текстосприймання і текстотворення.

Рівень ефективності узагальнення і систематизації *риторичних знань* старшокласників відповідно до впровадженої ЕСФП для продукування публічного мовлення з'ясувався за допомогою відповідей учнів експериментальних і контрольних класів на запропоновані запитання (Додаток Е).

Критерії оцінювання риторичних знань про публічне мовлення: один бал за одну правильну відповідь.

Кількісні показники результатів засвоєння риторичних знань **172 учнів** експериментальних класів відповідно до ЕСФП висвітлені в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

**Кількісні показники засвоєння риторичних знань
учнів ЕК відповідно до ЕСФП**

Рівні засвоєних знань	Кількість учнів	У відсотках
Початковий	22	13
Середній	53	31
Достатній	62	36
Високий	35	20
Разом	172	100

Якісні результати засвоєних знань під час формувального експерименту показали, що 20 % старшокласників ЕК не зуміли дати відповіді на запитання, що вивчає риторика; 21 % – не знають визначення публічного мовлення; 28 % – не знають жанрів публічного мовлення; 31 % опитаних неправильно назвали

учасників діалогування; 33 % респондентів не знали, яка ситуація є штучною; 34 % – не дали визначення тексту; 35 % – не розуміють значення «моделювання аудиторії»; 36 % старшокласників не змогли перелічити компоненти культури мовлення; не повністю перелічили норми сучасної української літературної мови і паралінгвістичні засоби усного мовлення 37 % опитаних.

Отримані результати засвоєних знань учнями експериментальних класів переконливо свідчать про те, що теоретичний матеріал, запропонований ЕСФП формування публічного мовлення, вони в переважній більшості засвоїли.

У результаті успішність засвоєння риторичних знань респондентів ЕК становить 87 %, якість засвоєних знань відповідає 56 %.

Для виявлення **рівня ефективності сформованих умінь і навичок** продукування публічного мовлення запропоновано такі завдання:

1. Створити і виголосити діалогічні репліки на будь-яку тему (стимулюючу, реагуючу і реакційно-стимулюючу), дотримуючись мовних норм (2 бали).

2. Побудувати ССЦ початку розповіді (або розгортання дії чи завершення – за бажанням) про опис природи і виголосити його, дотримуючись норм української мови (2 бали).

3. Укласти й виголосити відповідь на уроці з української мови або з будь-якого іншого навчального предмета, дотримуючись мовних норм (2 бали).

4. Провести інтерв'ю з відмінником школи (чи скрипалем, піаністом, комп'ютерником, дизайнером тощо) на тему «Як ви досягли успіхів у своїй діяльності?», дотримуючись норм української літературної мови (2 бали).

5. Взяти участь у публічній дискусії на актуальну тему, запропоновану учнями або учителем («Які риби водяться в нашому ставку (озері, річці?»), «Моя улюблена пісня (мелодія)», «Творчість якого письменника (поета) мені подобається?», «Як можна розв'язувати суперечливі питання, словом чи діями і якими?», «Чи ти поважаєш людей, що вживають ненормативну лексику (лайливі слова)?», дотримуючись мовних норм (4 бали). Разом – 12 балів.

Таблиця 3.6

**Кількісні показники сформованих умінь продукування
публічного мовлення учнів ЕК згідно з ЕСФП**

Рівні сформованих умінь	Кількість учнів	У відсотках
Початковий	15	9
Середній	45	26
Достатній	71	41
Високий	41	24
Разом	172	100

Із 172 одинадцятикласників ЕК 91 % випускників ЗЗСО справилися із практичними завданнями із продукування публічного мовлення, вони зуміли побудувати ССЦ, діалогічні єдності, діалогічні репліки, провести інтерв'ю, взяти участь у дискусії; дотримувалися норм української літературної мови, правил ввічливості, інтонації, використовували паралінгвістичні засоби; самостійно послідовно викладали думку, лексика досить багата, спостерігається дотримання стильової єдності і виразності тексту, учні уміють створювати оригінальне висловлювання, добирають переконливі аргументи тощо.

Але учні, що знаходилися на початковому рівні продукування усного мовлення, – це 9 % старшокласників, переважно мовчали.

До середнього рівня (26 %) належали учні, які уміють будувати текст, що за критерієм обсягу, повноти відтворення інформації і зв'язності значною мірою задовольняє норму, але за іншими критеріями (порушена послідовність викладу, не завжди вдалий добір слів, відсутня самостійність суджень, їх аргументованість тощо) результати істотно нижчі.

Достатній рівень продукування публічного мовлення старшокласників (41 %) характеризувався самостійністю створення текстів, зокрема суджень, використовуються засоби логіко-емоційної виразності, наявні вміння розвитку теми, учень вдало добирає лексичні засоби тощо, але відсутня особиста позиція,

не аргументована основна думка, допускаються окремі помилки в дотриманні мовних норм, відчувається неприродність, непереконливість доведень тощо. Отже, успішність сформованих умінь продукування публічних висловлювань респондентів ЕК становить 91 %, якість засвоєних знань відповідає 56 %.

У контрольному зрізі взяли участь старшокласники п'яти ЗЗСО у кількості 147 респондентів. Завдання контрольного зрізу знань із риторики і публічного мовлення учнів КК були однаковими із завданнями, використаними для контрольного зрізу в ЕК.

Таблиця 3.7

**Кількісні показники засвоєння риторичних знань
учнів КК відповідно до ЕСФП**

Рівні засвоєних знань	Кількість учнів	У відсотках
Початковий	26	18
Середній	53	36
Достатній	46	31
Високий	22	15
Разом	147	100

Учні КК працювали за чинними програмами з української мови і відповідно до їх вимог засвоювали риторичний матеріал, запропонований у підручнику, виконували різні вправи відповідно до етапів навчання. Ці учні виконували значно менше завдань на продукування публічного мовлення відповідно до завдань, запропонованих у підручнику з української мови, порівняно з ЕК. Початковому рівню знань відповідає 18 % респондентів, які не змогли відповісти на дев'ять запитань із запропонованих дванадцяти для отримання позитивної оцінки. Майже всі учні в тій чи іншій мірі допускали помилки, що стосувалися мовних норм, показників мовленнєвої культури, правил ввічливості, мовленнєвого етикету; не дотримувалися структури монологів, компонентів діалогічних єдностей, ССЦ, правил правильного текстотворення тощо, але в допустимих межах, що не впливало на якість

засвоєного. У результаті успішно засвоїли риторичні знання 85 % респондентів КК, якісно засвоїли риторичні знання 46 % опитаних.

Таблиця 3.8

Кількісні показники сформованих умінь і навичок продукування публічного мовлення учнів КК згідно з ЕСФП

Рівні сформованих умінь	Кількість учнів	У відсотках
Початковий	29	20
Середній	51	35
Достатній	43	29
Високий	24	16
Разом	147	100

Якісні показники сформованих умінь учнів КК і ЕК відрізняються. Перші (КК) більше працювали за підручником, де немає завдань на продукування публічного мовлення, одиничним було тренування у створенні одиниць монологічного, діалогічного (полілогічного) мовлення), робота в парах, групах, продукуванні текстів діалогів, монологів і полілогів (дискусій, диспутів).

Під час виконання практичних завдань учні КК не завжди стежили за впорядкуванням матеріалу для висловлювання, забували враховувати мету висловлювання, адресатів мовлення; деколи викладали зміст нелогічно, втрачали думку мовленнєвого викладу, не знали структурних елементів текстів, які продукували тощо.

Незважаючи на окремі недоопрацювання, учні КК (80 %) зуміли успішно продукувати публічні висловлювання, якість сформованих умінь текстотворення відповідає 45 %.

Для з'ясування ефективності ЕСФП формування публічного мовлення учнів старших класів здійснено порівняльну характеристику кількісних і якісних показників засвоєних риторичних знань із теми дослідження і

сформованих *умінь* продукування монологічних, діалогічних (полілогічних) висловлювань учнів експериментальних і контрольних класів (Табл. 3.9).

Таблиця 3.9

**Порівняльна характеристика показників ефективності ЕСФП засвоєння
риторичних знань і формування публічних висловлювань
старшокласників**

Рівні	Показники засвоєних знань		Різниця показників знань	Показники сформованих умінь		Різниця показників умінь
	ЕК	КК		ЕК	КК	
Початковий	13	18	5	9	20	11
Середній	31	36	5	26	35	9
Достатній	36	31	5	41	29	12
Високий	20	15	5	24	16	8

У результаті педагогічного експерименту:

- удосконалено знання мовних норм у процесі їх повторення під час продукування публічного мовлення;
- визначено продуктивність комплексного засвоєння практичних основ (умінь і навичок) текстотворення і текстосприймання учасників монологічного, діалогічного (полілогічного) мовлення;
- з'ясовано ефективність запропонованої методики продукування публічного мовлення – створення й виголошення монологічних, діалогічних (полілогічних) текстів за допомогою виконання творчих завдань і послідовності їх виконання.

Спостерігаємо, що після проведення педагогічного експерименту ЕК і КК мають статистично доведені відмінності. Порівняльні показники засвоєних *риторичних знань* і сформованих *умінь* продукування й виголошення публічного мовлення учнів ЕК продемонстрували відповідні результати:

на початковому рівні зменшилася кількість учнів ЕК, порівняно з КК в середньому на $(5+11=16:2)$ 8%;

на середньому рівні зменшилася – приблизно на $(5+9=14:2)$ 7%;

на достатньому рівні збільшилася кількість учнів ЕК на $(5+12=17:2)$ 8,5%;

на високому рівні збільшена кількість учнів ЕК на $(5+8=13:2)$ 6,5%.

Визначені результати порівняння експериментальних статистичних показників впроваджені у навчальний процес ЕСФП $(8+7+8,5+6,5=30:4=7,5\%)$ формування публічного мовлення учнів ЕК, що працювали за чинною програмою з української мови і ЕСФП формування публічного мовлення, порівняно з КК, які працювали лише за чинною програмою з української мови, виявилася на 7,5 % вищими. Це переконливо вказує на ефективність експериментального навчання, ефективність МФПМ старшокласників.

Результати експериментальної методики формування публічного мовлення (засвоєння риторичних знань і формування умінь і навичок продукування і виголошення публічного мовлення), впроваджені у навчальний процес старшокласників п'яти шкіл, відображено на рисунках (3.1, 3.2).

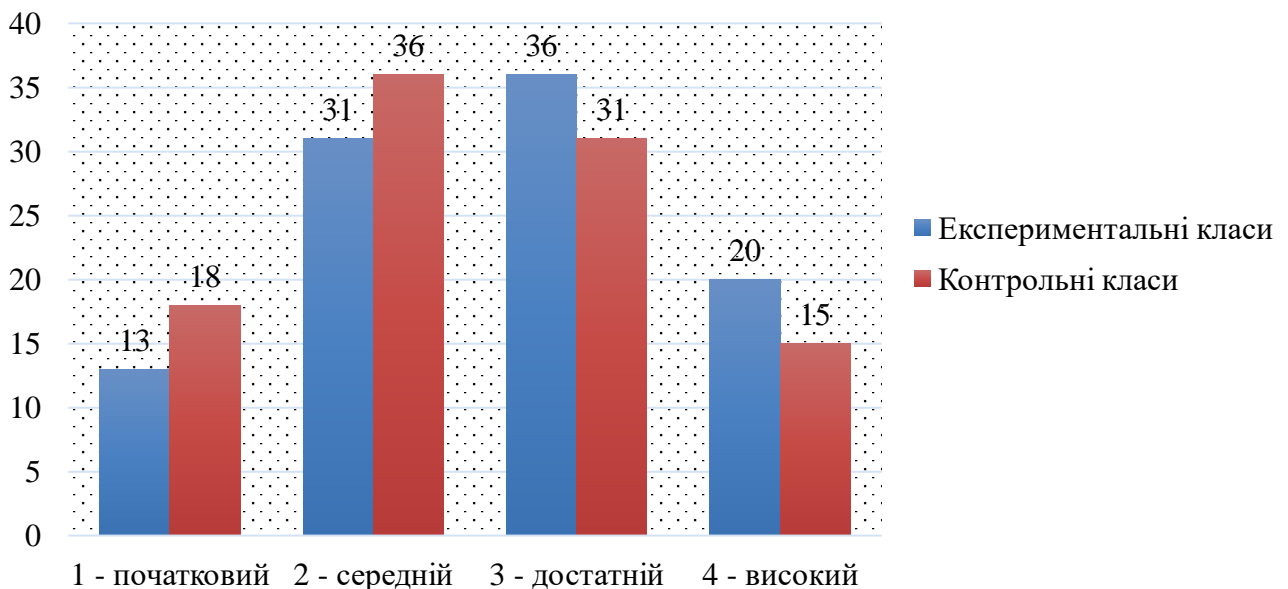

Рис. 3.1. Середні показники результатів засвоєних риторичних знань учнів експериментальних і контрольних класів

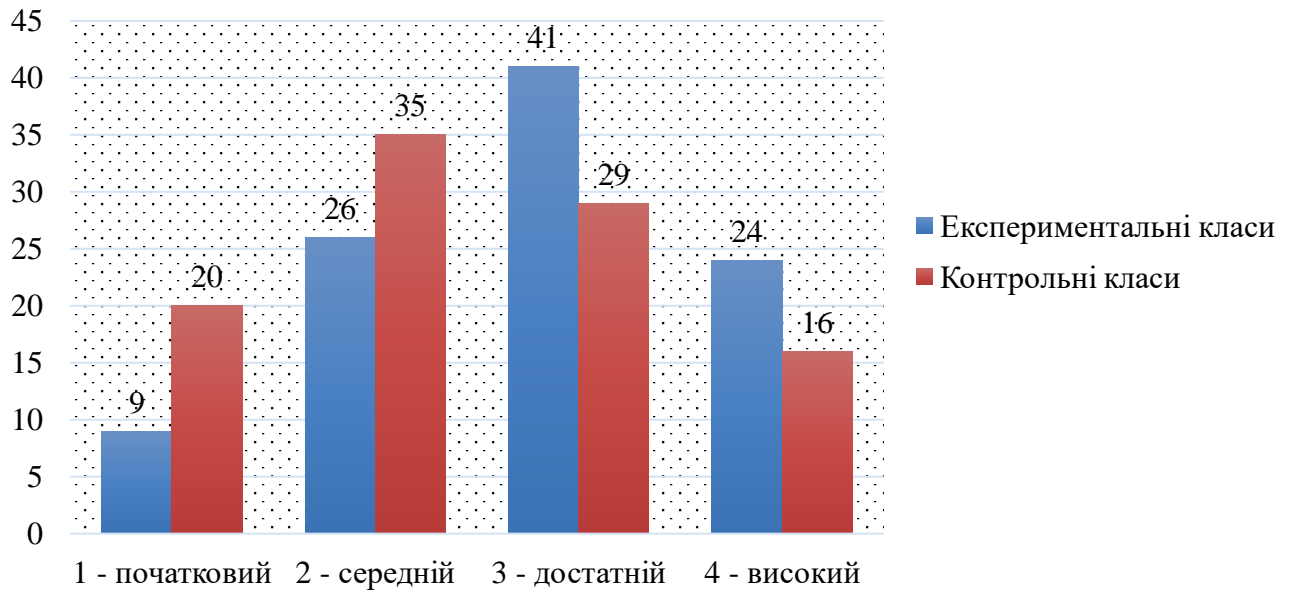

Рис. 3.2. Середні показники результатів сформованих умінь продукування і виголошення публічного мовлення

Прогресивна динаміка засвоєних риторичних знань і вмінь продукування публічного мовлення експериментальних і контрольних класів відображена на рисунку 3.3.

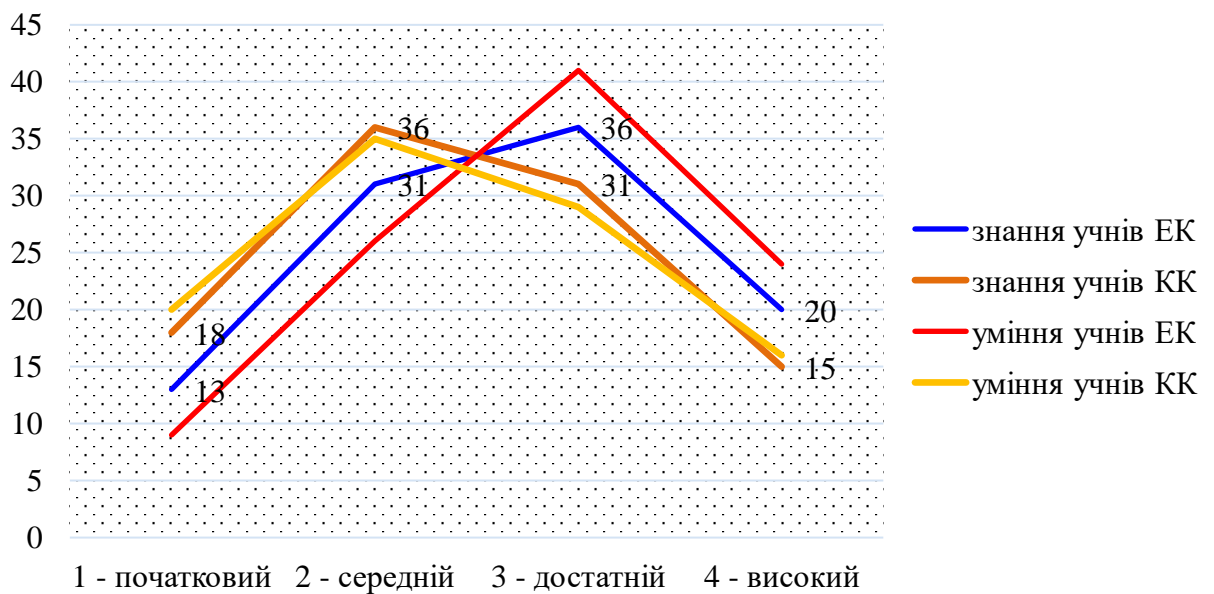

Рис. 3.3. Прогресивна динаміка засвоєних риторичних знань і вмінь продукування публічного мовлення експериментальних і контрольних класів

Результати педагогічного експерименту засвоєння риторичних знань і формування умінь і навичок продукування й виголошення текстів різних жанрів публічного мовлення, відображені на рисунках (3.1, 3.2, 3.3),

підтверджують робочу гіпотезу дослідження: сформовані уміння продукування публічного мовлення старшокласників ЕК відповідно до ЕСФП, порівняно з КК відповідно до вимог чинної програми з української мови, виявилися вищими у зв'язку із забезпеченням дотримання педагогічних умов, що стосувалися:

– узгодження пріоритетних напрямів навчально-мовленнєвої діяльності і потреб розвитку особистості й суспільства;

– узагальнення і систематизації мовно-мовленнєвого матеріалу, актуального для продукування публічного мовлення;

– зосередження уваги старшокласників на інформації про структурно-комунікаційне забезпечення монологічних, діалогічних (полілогічних) текстів засобами аргументації, переконання, правилами і формулами мовленнєвої поведінки;

– використання мовних засобів старшокласників, здатних трансформувати основні значення слова у переносні (тропи) і фігури думки (риторичні фігури) як серцевини красномовства.

Висновки до третього розділу

Визначені результати аналітично-констатувального дослідження стану формування публічного мовлення учнів 10–11 класів у закладах загальної середньої освіти під час вивчення української мови дали підставу визнати потребу розробки методики формування публічного мовлення старшокласників.

ЕСФП формування публічного мовлення складається із теоретично-функційного блоку, що містить мету дослідження, завдання, лінгводидактичні умови та підходи для опрацювання теоретично-практичного матеріалу.

Формування публічного мовлення старшокласників відбувалося за умов дотримання створеної ЕСФП, спрямованої на повторення мовних норм, знань про текст і мовленнєву діяльність; продукування одиниць монологічного і діалогічного мовлення, зосередженні уваги на формуванні умінь орієнтуватися

в умовах комунікаційних завдань, виконання вправ для продукування монологічних, діалогічних (полілогічних) текстів.

Змістовно-діяльний блок забезпечує лінгводидактичні закономірності, принципи, методи, прийоми і засоби формування публічного мовлення, спрямований на визначення фундаментально-теоретичного змістовного навантаження (повторення вивченого у попередніх класах, опрацювання нового, необхідного для текстотворення матеріалу – одиниць монологічного і діалогічного мовлення та самих текстів – монологів і діалогів).

Формування умінь продукування публічного мовлення спрямоване на: визначення інвенції, диспозиції, елокуції (елоквенції), меморії, акції (без вживання термінів) запланованих текстів; продукування текстових одиниць: складної синтаксичної єдності, підтеми, мікротеми; діалогічної єдності (діалогічних реплік); продукування текстів різних жанрів монологічного, діалогічного мовлення.

Діяльність процесу продукування монологів, діалогів (полілогів) опирається на засвоєння відповідних риторичних знань і виконання низки текстотворчих вправ на аспектних уроках практичної риторики і розвитку зв'язного мовлення – уроках красномовства.

Для формування публічного мовлення використовуються мовно-мовленнєві вправи на повторення мовного матеріалу для продукування публічного мовлення; умовно-мовленнєві спрямовані на формування умінь продукування ССЦ, ДР, ДЄ; власне мовленнєві вправи, що використовуються для продукування текстів різних жанрів і стилів: монологів, діалогів, полілогів.

Результативний блок характеризується оцінюванням продукованих текстів відповідно до вимог чинної та експериментальної програм (початковий, середній, достатній, високий рівні). Аналіз статистичних показників засвоєних риторичних знань і сформованих умінь продукування публічного мовлення засвідчив позитивну динаміку, відображену в трьох рисунках, що засвідчило: учні ЕК підвищили рівень продукування публічного мовлення на 7,5 %, порівняно КК. Отримані результати продемонстрували такі уміння учнів ЕК:

самостійно формулювати мету продукування усних висловлювань, виконувати завдання над побудовою текстів різних видів і жанрів, використовувати у продукованих текстах тропи й риторичні фігури, чого майже не зуміли показати учні КК.

Результати педагогічного експерименту, підтверджені методами статистичної перевірки, доводять ефективність розробленої і впровадженої в навчальний процес методики формування публічного мовлення учнів старших класів, що вказує на досягнення мети дослідження за допомогою реалізації основних положень роботи, відображених у робочій гіпотезі дослідження.

Матеріали третього розділу дисертації опубліковано в наукових працях автора:

Палихата Е. Я., Штафірна Л. О. Методика формування публічного мовлення старшокласників. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Педагогіка. 2023. №2. С. 58–63.

Штафірна Л. О., Палихата Е. Я. Формування комунікативної компетентності старшокласників у процесі навчання публічного мовлення. *Актуальні проблеми мовознавства та лінгвометодики в умовах війни в Україні*. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (з міжнародною участю) 21 лютого 2023 року. За заг. ред. К. Я. Климової. Житомир: Поліський національний університет, 2023. С. 264–268.

Штафірна Л. О. Формування умінь продукування і виголошення публічних висловлювань старшокласників. *Перспективи розвитку сучасної філології та лінгвометодики у дослідженнях молодих науковців*. Збірник матеріалів міжрегіонального науково-практичного online-семінару викладачів та здобувачів вищої освіти 22 січня 2024 року. За заг. ред. К. Я. Климової. Житомир: Поліський національний університет, 2024. С. 96–100.

ВИСНОВКИ

У дисертації, присвяченій дослідженню формування умінь і навичок усного публічного мовлення старшокласників закладів загальної середньої освіти, здійснено обґрунтування теоретичних і практичних засад порушеної проблеми, створено методичку засвоєння риторичних знань, формування умінь і навичок продукування різножанрових монологічних, діалогічних (полілогічних) текстів учнями десятого-одинадцятого класів, що дозволило сформулювати такі висновки:

1. Ретроспективний аналіз актуальних наукових праць учених у галузі лінгвістики, паралінгвістики, психології, лінгводидактики, педагогіки дозволив уточнити можливості застосування студійованого ними матеріалу у процесі формування публічного мовлення старшокласників на аспектних уроках української мови і уроках красномовства під час вивчення практичної риторики. Науковий пошук спрямовано на узагальнення і систематизацію знань мовних норм старшокласників, що стосуються усного мовлення, показників мовленнєвої культури, структурної організації текстів публічного мовлення наукового й навчально-виховного змісту, формул мовленнєвого етикету і культури спілкування та засобів логіко-емоційної виразності.

Визначено вплив психологічних (пам'яті, мислення, уваги, сприймання) і вікових (особистісна ідентифікація, ціннісні орієнтири) чинників на процес формування публічного мовлення старшокласників та лінгводидактичні основи (закономірності, підходи, принципи, методи, прийоми, засоби) опрацювання шляхів продукування різножанрових текстів-монологів, діалогів (полілогів) на аспектних уроках української мови й уроках розвитку зв'язного мовлення, так званих уроках красномовства.

2. Аналітично-констатувальне дослідження стану формування публічного мовлення учнів 10–11 класів у закладах загальної середньої освіти під час вивчення практичної риторики спрямовано на аналіз вимог чинної програми з української мови закладів загальної середньої освіти з навчання публічного

мовлення старшокласників і відповідність змісту підручників матеріалам програми. З'ясовано, що: наповнення шкільних підручників з української мови теоретичними і практичними матеріалами з риторики відповідає вимогам чинних програм з української мови; аналіз чинних програм та підручників з української мови та результати спостереження за процесом навчання риторики доводять, що визначені в чинній програмі види робіт з продукування і виголошення публічного мовлення проводяться безсистемно, тому вимоги до знань та умінь учнів, передбачені програмою, виконуються не ретельно, на недостатньому рівні. Чинні підручники для 10–11 класів також не містять зразків виконання комунікаційних завдань та вправ, структурних елементів публічних текстів для їх продукування і виголошення, на основі чого у старшокласників формувалися б цілісні уявлення про процеси сприймання почутого, текстотворення і виголошення висловлювань.

3. Діагностично-констатувальний зріз риторичних знань старшокласників і вмінь продукувати різножанрові тексти відповідно до вимог програми продемонстрував результати:

– залишкові риторичні знання старшокласників відповідали середньому рівню, що зумовлено недотриманням відповідної методики у зв'язку з її відсутністю в українській лінгводидактиці;

– уміння продукувати різножанрові монологічні, діалогічні (полілогічні) тексти знаходяться на низькому рівні – спостерігається повна відсутність навичок у старшокласників продукування текстів (за темою, ситуацією (природною чи штучною), ілюстраціями, їх серіями, змістом тексту тощо) та їх виголошення, що зумовлено прогалинами методики навчання української мови – нерозробленістю системи комунікаційних риторичних вправ, а відповідно й неможливістю тренування старшокласників у їх продукуванні й виголошенні.

Результати аналізу констатувального зрізу риторичних знань і вмінь продукування й виголошення публічного мовлення показали, що для формування самоідентичної особистості старшокласника, мовно-мовленнєвої його компетентності потрібна розробка експериментальної науково-функційної

програми методики засвоєння риторичної теорії та формування умінь і навичок продукування й виголошення публічного мовлення учнів 10–11 класів, впровадження її у навчальний процес з української мови старшокласників для досягнення мовно-мовленнєвої активності школярів у підготовці до майбутньої професійної діяльності.

4. Створення експериментальної методики формування публічного мовлення учнів старших класів передбачало:

- укладання експериментальної структурно-функційної програми для формування публічного мовлення старшокласників на уроках української мови;
- розроблення методики формування у старшокласників умінь і навичок продукування різножанрових текстів публічного мовлення та їх виголошення;
- впровадження експериментальної методики формування умінь і навичок продукування й виголошення публічних монологічних, діалогічних, полілогічних текстів різних жанрів у навчальний процес старшокласників.

Стрижнем експериментальної структурно-функційної програми формування публічного мовлення старшокласників на уроках практичної риторики української мови є лінгводидактична модель, що складається з теоретично-функційного, змістовно-діяльнісного і результативного блоків, кожний з яких має свої завдання. Теоретично-функційний блок структурно-функційної програми визначає мету (теоретичне обґрунтування, створення й апробацію методики формування публічного мовлення старшокласників) і завдання дослідження (удосконалення мовно-мовленнєвої культури; ознайомлення зі структурними компонентами текстів різних жанрів; забезпеченні уміннями продукування публічних висловлювань, зорієнтованих на досягнення комунікаційної мети), лінгводидактичні підходи (системний, мовно-мовленнєвий, структурно-орієнтований, комунікаційно-діяльнісний, завершально-результативний) і умови (узгодження навчально-мовленнєвої діяльності особи і потреб суспільства; узагальнення та систематизація мовно-мовленнєвого матеріалу, для продукування публічного мовлення; зосередження уваги на структурі публічних висловлювань; формування умінь переконання та

впливу на аудиторію; використання тропів і риторичних фігур), що спрямовують дослідження на створення й апробацію методики формування публічного мовлення.

5. Розроблення методики формування у старшокласників умінь і навичок продукування різножанрових текстів публічного мовлення та їх виголошення забезпечується змістовно-діяльнісним блоком, що висвітлює закономірності, принципи, методи, прийоми і засоби засвоєння риторичних знань (фундаментально-теоретичне змістове навантаження) і формування умінь продукування й виголошення усномовленнєвих текстів (визначення інтенції, диспозиції, елокуції (елоквенції), меморії, акції запланованих текстів), продукування текстових одиниць і текстів різних жанрів під час проведення аспектних уроків і розвитку зв'язного мовлення, так званих уроків публічного красномовства.

В експериментальній програмі вказано на роль системи комунікаційних вправ (*мовно-мовленнєві* – повторення мовного матеріалу для продукування публічного мовлення; *умовно-мовленнєві* – формування умінь продукування (відповідно до теми тексту) речень, складних синтаксичних цілих, діалогічних реплік і діалогічних єдностей; *власне мовленнєві* – продукування текстів монологів, діалогів, полілогів і їхніх жанрів), що сприяють формуванню умінь продукування публічного мовлення та їх виголошення. Результативний блок вказує на критерії, рівні та результати динаміки сформованості умінь і навичок публічного мовлення.

6. Впровадження експериментальної методики формування умінь і навичок продукування одиниць монологічного, діалогічного й полілогічного мовлення та виголошення жанрів публічних монологічних, діалогічних, полілогічних текстів забезпечується виконанням завдань для формування: мовленнєвих умінь продукування речень для ССЦ і ДР – для ДЄ; одиниць монологічного і діалогічного (полілогічного) мовлення – ССЦ і ДЄ; різних жанрів монологічного (промова, доповідь, лекція, інформація, інструкція, розгорнута відповідь на уроці тощо), діалогічного (бесіда, інтерв'ю,

обговорення, телефонна розмова тощо), полілогічного (дискусія, диспут, полеміка, дебати) мовлення.

Зосереджено увагу на:

– повторенні мовних норм, показників мовленнєвої культури, засобів мовленнєвого етикету і логіко-емоційної виразності під час продукування усного мовлення; на використанні мовних засобів міжфразного зв'язку;

– роботі над засобами створення предметно-логічних висловлювань, що охоплюють широке коло предметів, явищ чи подій, де значну організаційну роль у структурі тексту займають слова одного семантичного ряду, тематично близькі групи слів (родо-видові назви, слова протилежної семантики, часо-видові форми дієслів, що мають здатність створювати ефект наочності описуваного);

– на темо-ремному зв'язку, порядку слів у реченнях, засобі неповноти між реченнями у складі ССЦ.

Опрацьовано компоненти діалогічного мовлення, що здійснюється за допомогою короткого аналізу неповних речень, якими виражаються діалогічні репліки в ДС діалогічних текстів. Уточнено можливості заповнення відсутніх компонентів ДР паралінгвістичними засобами для кращого розуміння змісту продукованого мовцем тексту.

Проведено навчання монологічного текстотворення за допомогою дотримання дій операційного наповнення: орієнтування, планування, реалізації дії, контролю та корекції для підготовки відповіді учнів на уроці, тексту доповіді, промови тощо.

Згідно з ЕСФП проводилося формування відповідних умінь:

– організаційно-контрольних умінь (усвідомлення й визначення мотиву, мети власної пізнавальної та творчої діяльності; планування мовленнєвої діяльності для досягнення комунікаційної мети і розподілення її на етапи; дотримання визначеного плану висловлювання за допомогою дібраних методів і прийомів; оцінювання проміжних і кінцевих результатів пізнавальної діяльності; здійснення відповідних корективів);

– загальнопізнавальних (аналіз мовних і позамовних понять, явищ, закономірностей; порівняння, систематизацію, узагальнення, конкретизацію цих понять; здійснення висновків на основі спостережень;

– виділення головного з-поміж другорядного (моделювання мовно-мовленнєвих понять, явищ, закономірностей) та творчих (уявлення вербально описаних предметів і явищ, фантазування на основі сприйнятого; прогнозування подальшого розвитку певних явищ; перенесення раніше засвоєних знань і вмінь у нову ситуацію; формулювання проблеми у процесі навчання текстотворення; усвідомлення предмета вивчення; добирання аргументів для доведення думки, переконання; спростування хибних припущень і тверджень; вираження припущення у розв'язанні певної проблеми).

Впроваджено у навчальну практику завдання для формування умінь і навичок продукування висловлювання за допомогою виконання:

– вправ на застосування *знань* про систему мови і мовлення, усномовленнєве спрямування, на засвоєння компонентів публічної комунікації, що відображає комплекс ознак ораторського мистецтва; індивідуального монологічного мовлення; міжособистісного діалогічного спілкування; мовної системи для створення змісту тексту відповідно до вимог мовної і мовленнєвої стилістики;

– завдань для використання засобів мовленнєвої виразності, образності за допомогою тропів (переносне значення, алегорія, метафора, метонімія, синекдоха, оксиморон, епітет, гіпербола, літота, уособлення) і стилістичних фігур (порівняння, повтор, анафора, епіфора, хіазм тощо), за допомогою яких продукується зміст текстів.

Впровадження методики формування публічного мовлення сприяє: успішному оволодінню старшокласниками майстерністю публічного красномовства; встановленню співвідношення обсягу матеріалу і побудови системи завдань; взаємозв'язку засобів навчальної інформації (вербальної, наочної, практичної), спрямованої для навчання викладу змісту тексту з

урахуванням опорних схем та предметних і дидактичних завдань; розвитку внутрішнього мовлення за допомогою виконання вправ, спрямованих на формування умінь і навичок варіаційного викладу змісту тексту, пов'язаних із розвитком інтелекту старшокласників.

7. У межах формувального експерименту зосереджено увагу на трьох етапах: підготовчому, теоретично-практичному й контрольньо-корекційному.

На *підготовчому етапі* проводилося: виконання аналітичних мовно-мовленнєвих завдань із дотриманням мовних норм, використанням паралінгвістичних засобів, логіко-емоційної виразності та правил мовленнєвого етикету; визначення мотиву та мети роботи з текстом, формулювання комунікаційного завдання майбутнього висловлювання; застосування комплексно-аналітичних вправ із метою засвоєння текстознавчих і текстотворчих понять (типи мовлення, дане й нове у реченнях монологічного тексту, ознаки тексту), без яких неможливе продукування публічного мовлення (відповіді на уроці або публічного виступу перед аудиторією);

На *теоретично-практичному етапі* здійснювалося *засвоєння процесів текстотворення* з метою досягнення результативності: продукування структурних компонентів текстів: монологів, діалогів, полілогів: речень, ССЦ, діалогічних єдностей, діалогічних реплік; продукування монологічних діалогічних і полілогічних текстів на основі: а) ситуації (природної чи штучної); б) ілюстрації; в) серії сюжетних малюнків; г) теми; г) змісту художніх творів, вивчених на уроках української чи зарубіжної літератури; д) початку тексту, е) кінця тексту; є) побаченого фільму тощо.

На *контрольно-корекційному етапі* передбачалася *перевірка та корекція* *набутих учнями знань, умінь і навичок* у результаті впроваджені ЕСФП. Основна увага при цьому приділялася перевірці: риторичних знань, актуальних для продукування старшокласниками публічного мовлення; умінь і навичок продукування складників монологічного мовлення (речень, складних синтаксичних єдностей, абзаців) та діалогічного мовлення (діалогічних єдностей і діалогічних реплік); умінь і навичок продукування монологічних

текстів та їх виголошення: типів монологічного мовлення (опису, розповіді, роздуму (міркування); святкової чи іншої промови, наукової доповіді на учнівській конференції, лекції з української мови чи літератури, виступу з приводу висловлення привітання, вдячності, побажання, відповіді на уроці (іспиті), висловлення заперечення тощо; уміння старшокласників самостійно формулювати та використовувати комунікаційні напрями текстотворення у процесі здобування навчальних досягнень і виконання практичних завдань.

Аналіз результатів експериментально-дослідного формування публічного мовлення старшокласників проводився на основі моніторингу сформованості комунікаційно-спрямованих умінь старшокласників на кожному етапі текстосприймання і текстотворення.

Визначені результати порівняння експериментальних статистичних показників впровадженої у навчальний процес ЕСФП формування публічного мовлення учнів ЕК, порівняно з КК, які працювали за чинною програмою з української мови, виявилася на 7,5 % вищими, що переконливо вказує на ефективність впровадженої у навчальний процес методики формування публічного мовлення. Результати педагогічного експерименту підтверджують робочу гіпотезу й мету дослідження у зв'язку із забезпеченням дотримання педагогічних умов: узгодження пріоритетних напрямів навчально-мовленнєвої діяльності і потреб розвитку особистості в умовах суспільства; узагальнення і систематизації мовно-мовленнєвого матеріалу, актуального для продукування публічного мовлення; зосередження уваги старшокласників на інформації про структурно-комунікаційне забезпечення монологічних, діалогічних (полілогічних) текстів засобами аргументації, переконання, правилами і формулами мовленнєвої поведінки; використання старшокласниками мовних засобів, здатних трансформувати основні значення слів у переносні (тропи) і фігури думки (риторичні фігури) як серцевини красномовства.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у студіюванні проблеми формування шкільного усного публічного мовлення учнів основної школи на аспектих уроках української мови та уроках розвитку зв'язного мовлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович С. Д., Чікарькова М. Ю. Риторика: навч. посіб. Львів: Світ, 2001. 240 с.
2. Авраменко О. М. Українська мова (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Грамота, 2019. 208 с.
3. Авраменко О. М. Українська мова (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Грамота, 2019. 208 с.
4. Авраменко О. М., Тищенко О. М. Українська мова. Правопис у таблицях, тестові завдання. Київ: Книголав, 2018, 176 с.
5. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / за загальною редакцією Олександри Сербенської: посібник. Львів: Світ, 1994. 152 с.
6. Артюхова А. А. Комунікативні стратегії в мітинговому дискурсі. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2014. Випуск 3. С. 25–32.
7. Атватер І. Я Вас слухаю: Поради керівнику, як правильно слухати співрозмовника. Київ: Кондор, 2013. 110 с.
8. Бабич Н. Д. Лінгво-психологічні основи навчання і вивчення мови. Чернівці: Рута, 2000. 176 с.
9. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення. Львів: Світ, 1990. 446 с.
10. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики: підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2004. 344 с.
11. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. URL: <http://terminy-mizhkult-komunikacii.wikidot.com/s> (дата звернення: 20.04.2022).
12. Бацевич Ф. С. Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень: підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2008. 240 с.
13. Бех І. Д. Психологічні умови ефективності виховної дії. *Рідна школа*. 1992. № 1. С. 41–46.
14. Бех І. Д. Теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу в педагогіці. *Педагогіка і психологія*. 2009. №2. С. 26–31.

15. Белова А. Д. Комунікативні стратегії і тактики: проблеми систематики. *Мовні і концептуальні картини світу* : збірник наук. праць. Київ: Логос, 2004. Вип.10. С. 11–16.
16. Біляєв О. М. Лінгводидактика рідної мови: навчально-методичний посібник. Київ: Генеза, 2005. 180 с.
17. Біляєв О. М. Інтегровані уроки рідної мови. *Дивослово*. 2003. № 5. С. 36–40.
18. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. Київ: Рідна мова, 1998. 475 с.
19. Богдан С. К. Методи й методика лінгвістичних досліджень : метод. рек. для слухачів секції укр. мови МАН. Луцьк, 2001. 28 с.
20. Божок Н. О., Власенко Л. В. Етапи формування мовленнєвої компетенції у читанні. Стан і шляхи підвищення якості вищої освіти в Україні: зміст, новітні технології, моніторинг: збірник матеріалів «Нові технології навчання» НУХТ Всеукраїнської науково-методичної конференції. Київ, 2009. С. 146–147.
21. Вандишев В. М. Риторика: екскурс в історію вчень і понять: навч. посібник. Київ: Кондор, 2003. 264 с.
22. Варзацька Л. О. Навчання мови та мовлення на основі аналізу тексту. Київ: Рад. школа, 1986. 105 с.
23. Варій М. Й. Загальна психологія: навч. посіб. 2-ге видан., випр. і доп. Київ: «Центр учбової літератури». 2007. 968 с.
24. Вашуленко М. С. Інтегрування різних видів мовленнєвої діяльності у процесі вивчення рідної мови. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2005. № 21. С. 3–5.
25. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ–Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
26. Вернадський В. І. Вибрані праці. Київ: Наукова думка, 2005. 300 с.
27. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / І. С. Булах та ін. Київ: Просвіта, 2014. 413 с.

28. Вороніна Г. Р. Формування комунікативної компетенції професійного спрямування у вищій школі. URL: <http://confesp.fl.kpi.ua/ru/node/1067> (дата звернення: 15.05.2022).

29. Гайович Г. В., Приходько О. Ю. Публічний виступ як різновид комунікації (на матеріалі курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)») *Рідна мова*. 2014. № 21. С. 76–82.

30. Гамова Г. І. Ораторське мистецтво: навчальний посібник. СПб.: Харків, 2009. 70 с.

31. Глазова О. П. Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2018. 224 с.

32. Глазова О. П. Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2019. 224 с.

33. Голуб Н. Б. Викладання елементів практичної риторики в 10–11 класах. *Українська мова і література в школі*. 2002. № 4. С. 4–9.

34. Голуб Н. Б., Новосьолова В. І. Українська мова (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Педагогічна думка, 2018. 200 с.

35. Голуб Н. Б., Новосьолова В. І. Українська мова (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Педагогічна думка, 2019. 232 с.

36. Голуб Н. Б. Теоретико-методичні засади навчання риторики у вищих педагогічних навчальних закладах: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2009. 505 с.

37. Голуб Н. Б. Самостійна робота студентів з риторики: навчально-методичний посібник. Черкаси: Брама-Україна, 2008. 232 с.

38. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям. 47-ме вид. Київ, 1995.

39. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 375 с.

40. Гончарова О. М. Античне красномовство як феномен європейської культури: монографія. Київ. нац. ун-т культури і мистец. Київ: НАКККіМ, 2013. 415 с.

41. Гордєєв А. Й. Вплив вікових особливостей старшокласників на навчання обговорення актуальних для них проблем на уроках англійської мови. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Педагогіка та психологія*. 2005. № 9. С. 82–89.

42. Гордієнко-Митрофанова І. В. Психолого-педагогічні основи застосування дидактичних ігор-маніпулятивів у загальноосвітній школі: монографія. Харків: Цифрова друкарня, 2012. №1. 403 с.

43. Горошкіна О. Зміст і структура сучасного шкільного підручника української мови в компетентнісному вимірі української освіти. Проблеми сучасного підручника. 2019. Вип. 22. С. 57–66.

44. Горслі К. Пам'ять без обмежень. Потужні стратегії запам'ятовування. 2 вид. Київ: Наш формат. 2020. 128 с.

45. Грицак Н. Р., Сторителінг як інструмент формування професійно-мовленнєвої компетентності здобувачів вищої освіти. *Молодь і ринок*. № 8, 2023. С. 48–52.

46. Гриценко Т. Б. Етика ділового спілкування: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007, 344 с.

47. Гуревич С. С., Погорілко В. Ф., Герман М. А. Основи риторики. Київ: Вища школа, 1988. 146 с.

48. Дацків О. П. Принципи та критерії відбору мовленнєвого матеріалу для формування вмінь говоріння у майбутніх учителів англійської мови засобами драматизації. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія: Педагогіка та психологія. 2010. Вип. 18. С. 75–83.

49. Дащенко Н. Л., Кушнір О. В. Підготовка до публічного мовлення студентів-журналістів: фонаційний аспект / *Вісник науки та освіти*. Серія: Педагогіка, 2023. № 12(18) С. 370–386.

50. Дишлюк Ю. М. Формування ораторських умінь в учнів 5–8 класів у процесі вивчення зарубіжної літератури: дис. ... канд. філософ. наук: 13.00.02 / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2002. 236 с.
51. Дроздова І. П. Стратегії оволодіння мовою як запорука успішного навчання професійного мовлення. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2009. № 1. С 186–193.
52. Дунець Л. М. Професійне спілкування у підготовці особистості до життєвого успіху. *Рідна школа: науково-педагогічний журнал* / гол. ред. І. Щербатенко. Київ, 2000. № 3. С. 40–41.
53. Енциклопедія освіти / ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
54. Етика ділового спілкування: навчальний посібник / за ред. Т. Б. Гриценко. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 344 с.
55. Єжова О. Класифікація моделей в педагогічних дослідженнях. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/53035871.pdf> (дата звернення: 25.10.2022).
56. Єрмак Н. В. Формування текстотворчих умінь учнів 5–8 класів на основі лінгводидактичного аналізу. *Молодий вчений*. № 7 (59). 2018. С. 76–82.
57. Єрмакова З. І. Емпатійна складова комунікативної компетентності. *Вісник Запорізького національного університету*. 2010. № 2 (13). С. 155–159.
58. Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С. Я. Єрмоленко. Київ: Либідь, 2001. 224 с.
59. Єрмоленко С. В. Напрями досліджень мовної особистості у сучасній лінгвістиці. *Записки з романо-германської філології*. 2014. Вип. 2(33). С. 33–38.
60. Жеребкін В. Є. Логіка: підручник. Київ: Знання, 2008, 255 с.
61. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Генеза, 2018. 192 с.

62. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Генеза, 2019. 240 с.

63. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / наук. ред. укр. вид. С. Ніколаєва. Київ: Ленвіт, 2003. 273 с.

64. Задорожна І. П. Використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчанні іноземних мов: можливості, проблеми та шляхи їх вирішення. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2021. № 2. С. 232–244.

65. Задорожна І. П. Теоретико-методичні засади організації самостійної роботи майбутніх учителів з оволодіння англomовною комунікативною компетенцією: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02 / Київський національний лінгвістичний університет. Київ, 2012. 770 с.

66. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»[URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19> (дата звернення: 23.04. 2021)].

67. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії : наук. метод. посібник. Міжрегіональна академія управління персоналом. Київ, 2000. 312 с.

68. Зязюн І. А. Педагогічна майстерність – мистецтво навчальної і виховної дії. Гуманітарні науки: науково-педагогічний журнал / гол. ред. О. Глузмяк. Київ: Педагогічна преса, 2002. № 1. С. 6–14.

69. Календарно-тематичні плани з української мови. 5–11 класи. Тернопіль: СМП «Тайп», 2021. 196 с.

70. Калмикова Л. О., Калмиков Г. В., Лапшина І. М., Харченко Н. В. Психологія мовлення і психолінгвістика: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. Л. О. Калмикової. Київ: Переяслав Хмельницький педагогічний інститут, в-во «Фенікс», 2008. 245 с.

71. Караман С. О. Технологія створення підручників і посібників для поглибленого вивчення української мови в гімназії. *Дивослово*. 2001, № 4. С. 36–38.

72. Карнегі Д. Як виробити у собі впевненість і впливати на людей, виступаючи публічно. Київ: Знання, 2016. 416 с.

73. Климова К. Я. Теорія і практика формування мовно-комунікативної професійної компетенції студентів нефілологічних спеціальностей педагогічних університетів. Монографія. Житомир: ПП «Рута», 2010. 560 с.

74. Коваль О. Є. Тематичний словник-довідник з психології та педагогіки: навч. посіб. 2-ге вид., доп. та перероб. Тернопіль: ТНЕУ, 2013. 137 с.

75. Козир М. В. Публічне мовлення як різновид аргументаційного тексту. *Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С Сковороди*. 2014. Вип. 37. 233 с.

76. Колотілова Н. А. Риторика: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 232 с.

77. Концепція Нової Української школи. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/pova-ukrainska-shkola> (дата звернення: 15.03.2022).

78. Кочан І. М., Захлюпана Н. М. Словник-довідник з методики викладання української мови. Друге видання, виправлене й доповнене. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. 306 с.

79. Кочерган М. П. Увага – лексична сполучуваність! URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine14-17.pdf> (дата звернення: 10.10.2022).

80. Климова К. Я., Голубовська І. В., Охріменко Н. Д., Левківська О. А. Культура професійного спілкування. *Навчально-методичний посібник*. Житомир, 2014. 63 с.

81. Костів О., Сколоздра-Шепітко О. Методика викладання української мови: Навчально-методичний посібник. Для студентів українського відділення філологічного факультету. Львів, 2018. 202 с.

82. Кульчицька М. Збірник тестових завдань з риторики. Львів: ЛДУБКД, 2011. 130 с.
83. Куньч З. Й. Риторичний словник. Київ: Рідна мова, 1997. 342 с.
84. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій): навч. посіб. Київ: Центр учб. літ., 2010. 128 с.
85. Кучерук О. А. Система методів навчання української мови в основній школі: теорія і практика: Монографія. Житомир: вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2011. 420 с.
86. Кучерук О. А. Сучасні тенденції вдосконалення змісту і методів україномовної освіти / Наука і освіта : наук.-практич. журнал Південного наукового Центру НАПН України. Серія: Психологія і педагогіка. 2013. № 5. С. 58–62.
87. Лінгвістичний енциклопедичний словник / Гол. ред. В. Н. Ярцева. Київ: Радянська енциклопедія, 1990. 685 с.
88. Лінгводидактика. URL: <https://udnz15.org/lingvodidaktika-ponyattya> (дата звернення: 23.07.2021).
89. Макович Х. Я., Вербицька Л. О., Капітан Н. О. Словник термінів і понять з риторики. Львів, 2016. 140 с.
90. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія: навч. посіб. Київ: МАУП, 2000. 256 с.
91. Мала філологічна енциклопедія / уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ: Довіра, 2007. 478 с.
92. Мамчур Л. І. Основні форми міжособистісної комунікації. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/15/visnuk_11.pdf (дата звернення: 30.11.2022).
93. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика: навч. посіб. 2-ге вид., стер. Київ: Вища школа, 2006. 311 с.
94. Мельничайко В. Я. Лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови: посібник для вчителів. Київ: Рад. школа, 1986. 168 с.

95. Мельничайко В. Я. Лінгвістичні основи викладання української мови в школі. Мовознавство і школа / відп. ред. М. А. Жовтобрюх. Київ : Наукова думка, 1981. С. 22-123.

96. Методика викладання української мови: навч. посібник. С. І. Дорошенко, М. С. Вашуленко, О. І. Мельничайко та ін. Київ: Вища школа, 1992. 396 с.

97. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах / Колектив авторів за редакцією М. І. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2000. 264 с.

98. Методика викладання української мови в школі / за ред. І.С. Олійника. Київ: Вища школа, 1999. 439 с.

99. Методика навчання української мови в початковій школі: навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за наук. ред. М. С. Вашуленка. Київ: Літера ЛТД, 2011. 364 с.

100. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах. Підручник для студентів філологічних факультетів університетів / за ред. проф. М. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2009. 400 с.

101. Методика формування міжкультурної іншомовної комунікативної компетенції: Курс лекцій: навч.-метод. посібник для студ. мовних спец. осв.-кваліф. рівня «магістр» / Бігич О. Б., Бориско Н. Ф. та ін. / за ред. С. Ю. Ніколаєвої. Київ: Ленвіт, 2011. 344 с.

102. Мова наша – українська: навчально-методичний посібник для вчителя / за ред. Л. І. Мацько. Київ: Богданова А. М., 2011. 512 с.

103. МОН України. (05.02.2016). Лист № 1/9-62 «Щодо організації навчального процесу». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v9-62729-16#Text> (дата звернення: 27.10.2022).

104. Навчальні програми для 10–11 класів URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення: 25.05.2022).

105. Наумчук М. М., Лушпинська Л. П. Словник-довідник основних термінів і понять з методики української мови: навчально-методичний посібник. Тернопіль: Астон, 2003. 132 с.

106. Нищета В. А. Методика формування риторичної компетентності учнів основної школи в процесі навчання української мови: дис. докт. пед. наук: 13.00.02 / Бердянський державний педагогічний університет, Херсонський державний університет, Херсон, 2018. 730 с.

107. Олійник О. Б. Риторика: навчальний посібник. Київ: Кондор, 2009. 170 с.

108. Основи загальної психології: Навчальний посібник. У 2-х т. / укл.: Полозенко О. В., Омельченко Л. М., Яшник С. В., Свистун В. І., Стахневич В. І., Мартинюк І. А., Жуковська Л. М. Київ: НУБіП, 2009. Т. 1. 322 с.

109. Орлова О. П. Культура діалогічного мовлення: лекції, практичні заняття: Методичні рекомендації для студентів нефілологічних спеціальностей. Тернопіль: ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2014. 68 с.

110. Орлова О. П. Система вправ і завдань для формування вмінь і навичок із культури діалогічного мовлення. *Рідна мова* (Польща). 2014. № 21. С. 88–94.

111. Орлова О. П. Формування культури українського діалогічного мовлення студентів нефілологічних спеціальностей: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2016, 227 с.

112. Павлютенков Є. М. Моделювання в системі освіти (у схемах і таблицях). Харків: Вид. група «Основа», 2008. 128 с.

113. Палихата Е. Я. Дидактичний текст у методиці навчання української мови: навчально-методичний посібник. Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В., 2018. 207 с.

114. Палихата Е. Я. Короткий словник із риторики: терміни, поняття, персоналії, античні герої. Тернопіль: Вектор, 2016. 80 с.

115. Палихата Е. Я. Методика навчання української мови. Практикум: навчально-методичний посібник. Тернопіль: ФОП Осадца Ю.В., 2019. 300 с.

116. Палихата Е. Я. Методика навчання українського усного діалогічного мовлення учнів основної школи: монографія. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2002. 271 с.

117. Палихата Е. Я. Основи діалогічного спілкування: навчально-методичний посібник. Тернопіль: ФОП Осадца Ю.В., 2021. 168 с. С. 62.

118. Палихата Е. Я. Рідна мова: Уроки діалогічного спілкування. 5–9 класи. Матеріали факультативних занять з діалогічного мовлення. 8–9 класи. Книга для вчителя. Тернопіль: ТДПУ імені Володимира Гнатюка, 2002. 143 с.

119. Палихата Е. Я. Поурочна риторизація навчального процесу з української мови в умовах зазальноосвітньої школи. Стратегічні напрями розвитку сучасної української лінгводидактики: монографія / за ред. Е. Палихати, О. Петришиної. Тернопіль: Підручники і посібники, 2021. 352 с.

120. Палихата Е. Я. Система навчання українського усного діалогічного мовлення учнів основної школи: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02 / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Київ, 2004. 574 с.

121. Палихата Е. Я. Риторика: підручник для студентів філологічних факультетів педагогічних університетів. Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В., 2023. 304 с.

122. Палихата Е. Я. Теоретичні основи навчання слухання як одного з видів діалогічномовленневої діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». 2013. № 29. С. 132–135.

123. Палихата Е. Я. Уроки української мови: класифікація, типи, структура: навчально-методичний посібник. Тернопіль: Вектор, 2017. 100 с.

124. Палихата Е. Я., Штафірна Л. О. Методика формування публічного мовлення старшокласників. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Педагогіка. 2023. № 2. С. 58–63.

125. Палихата Е. Я., Штафірна Л. О. Навчання публічного мовлення старшокласників з урахуванням вимог програми і матеріалів підручників з української мови. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Педагогіка. 2022. №1 С. 142–149.

126. Палихата Е. Я. Основи естетичної культури діалогічного спілкування: Монографія. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2021. 184 с.

127. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій / ред.: І. А. Зязюна, О. М. Пехота. Київ: А.С.К., 2003. 240 с.

128. Програми для 10–11 класів. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58800/> (дата звернення: 10.08.2022).

129. Плиско К. М. Теорія і методика навчання української мови в середній школі. Харків: ХДПУ, 2001. 115 с.

130. Плотницька І. М. Ділова українська мова: навч. пос. 2-ге видання, перероблене та доповнене. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 256 с.

131. Плотницька І. М., Левченко О. П. Ораторське мистецтво: навч. посібник. Київ: НАДУ, 2011. 128 с.

132. Плохенко Д. В. Класифікація основних видів моделювання в процесі навчальної діяльності. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. № 6. С. 115–119.

133. Пометун О. І., Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: наук.-метод. посіб. Київ: Видавництво А.С.К., 2004. 192 с.

134. Практикум з методики навчання української мови / колектив авторів за редакцією М. І. Пентиліук. Київ: Ленвіт, 2003. 302 с.

135. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо організації освітнього простору Нової української школи: Наказ МОН України від 23.03.2018 р. № 283. URL: <https://cutt.ly/fVobddg> (дата звернення: 15.08.2022).

136. «Про освіту»: Закон України від 19.01.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 15.08.2022).

137. Равен Дж. Компетентність у сучасному суспільстві: виявлення, розвиток, реалізація / переклад з англ. Київ: Центр учб. л-ри, 2002. 396 с.
138. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2008. 291 с.
139. Ракітянська Л. М. Наукові підходи як теоретико-методологічне підґрунтя педагогічних досліджень. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Сер.: Педагогічні науки.* 2018. Вип. 163. С. 124–129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2018_163_28
140. Редько В. Г. Засоби формування комунікативної компетентності у змісті шкільних підручників з іноземних мов: монографія. Київ: Генеза, 2012. 224 с.
141. Редько В. Г. Інтерактивні технології навчання іноземної мови. *Рідна школа.* 2011. № 8–9. С. 28–36.
142. Риторика: загальне поняття, зв'язок з іншими науками. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/rhetoric/30538/> (дата звернення: 23.07.2021).
143. Риторика – наука переконувати / Черніг. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, місцевого самоврядування, держ. п-в, установ і орг. / уклад. Зіневич Л. В. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2016. 28 с.
144. Романюк Н. Змістова структура мовних клішованих одиниць англійської та української мов. *Науковий журнал «Молодий вчений».* Чернівці, 2017. № 9 (49). С. 268–271.
145. Савенкова Л. О. Педагогічна риторика: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2009. 298 с.
146. Савченко О. Я. Навчити учнів учитися: психолого-дидактичний аспект. *Директор школи, ліцею, гімназії.* 2005. № 1. С. 29–32.
147. Савченко О. Я. Уміння вчитися як ключова компетентність загальної середньої освіти. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики. Київ: 2004. С. 34– 46.

148. Сагач Г. М. Риторика: навч. посібник для студентів педаг. і вищ. навч. закладів. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. 568 с.
149. Сагач Г. М. Похвальне красномовство. Київ, 1996. 154 с.
150. Саранді Н. Риторика як наука і мистецтво слова. Система уроків. 10 клас. Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. 2002. № 4. С. 81–92.
151. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля, 2010. 844 с.
152. Семенюк О. А. Основи теорії мовної комунікації: підручник. Київ: ІнЮре, 2009. 276 с.
153. Серета Н. В. Основи риторики для бізнес-лідерів: ефективний публічний виступ: навч. посібник. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2016. 40 с.
154. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Загальна психологія. Навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
155. Сисоева С. О., Кристопчук Т. Є. Педагогічний експеримент у наукових дослідженнях неперервної професійної освіти: навч.-метод. посібник. Львів: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 460 с.
156. Скрипченко О. В. Психолого-педагогічні основи навчання. Київ: Укр. Центр духов. культури, 2003. 328 с.
157. Словник-довідник з української лінгводидактики: навч. посіб./ кол. авторів за ред. М. І. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2015. 320 с.
158. Словник української мови у 20 томах: тлумач. слов. Київ: Наук. думка, 2010.
159. Солощук Л. В. Вербальні і невербальні компоненти комунікації в англomовному дискурсі. Харків : Константа, 2006. 300 с.
160. Стельмахович М. Г. Український мовленнєвий етикет. *Дивослово*. 1998. №3. С. 20–21.

161. Струганець Л. В. Культура мови. Словник термінів. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. 88 с.
162. Струганець Л. В. Мовнокомунікативна компетентність учителя-лідера: навчальний посібник. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2016. 40 с.
163. Струганець Л. В. Теоретичні основи культури мови: навчальний посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 1997. 96 с.
164. Сучасна українська літературна мова за ред. С. О. Карамана. Київ: Літера, 2011. 560 с.
165. Сухомлинський В. О. Сто порад учителеві. Київ, 1988. 302 с.
166. Татаревич Г. Етикет і ментальність *Дивослово*. 1998. №3. С. 18–20.
167. Терещук Г. В. Основи педагогічних досліджень. Ольштин: WSiE NWP, 2010. 328 с.
168. Термінологічний словник. URL: https://pidru4niki.com/16790422/pedagogika/terminologichniy_slovnik_osnovi_didaktiki (дата звернення: 23.07.2021).
169. Ткаченко Л. П. Зміст і технологія навчання риторики майбутніх учителів початкових класів: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2002. 186 с.
170. Ткачова Н. О. Аксіологічний підхід до організації педагогічного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі: моногр. Луганськ: ЛНПУ імені Тараса Шевченка; Харків: Каравела, 2006. 300 с.
171. Токарева Н. М. Основи педагогічної психології. Кривий Ріг : Тов ВВП «Інтерсервіс», 2013. 223 с. URL: <https://doi.org/10.31812/0564/1758> (дата звернення: 08.11.2021).
172. Турчинова Г. В. Система вправ для навчання професійно орієнтованого монологічного та діалогічного мовлення методика навчання іноземних мов. *Наукові записки: збірник статей: НПУ імені М.П.Драгоманова*. 2012. Випуск CVIII (108). С. 193–203.
173. Українська мова. 5–11 класи: навчальні програми, методичні рекомендації про викладання навчального предмета у закладах загальної

середньої освіти у 2019/2020 навчальному році, вимоги до оцінювання / укладач О. Ю. Котусенко. Харків: Вид-во «Ранок», 2019. 192 с.

174. Українська мова. Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. 3-є вид., зі змінами і доп. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.

175. Українська мова: Словник-довідник / А. П. Загнітко, В. Д. Познанська, З. П. Омельченко та ін. Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998. 144 с. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=2908> (дата звернення: 23.07.2021).

176. Українська радянська енциклопедія / гол. ред. М. П. Бажан. Видання 2-е, Т. 7. Київ: Головна редакція УРЕ, 1982. 530 с.

177. Ушинський К. Д. Теоретичні проблеми виховання і освіти: Вибр. пед. твори. Київ, 1989. Т. 1.

178. Філософський енциклопедичний словник / ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.

179. Харченко Ю. В. Політична риторика в діалозі «Схід-Захід»: соціально-філософський аналіз: дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Національний авіаційний університет. Київ, 2008. 210 с.

180. Царик О. М. Комунікативна компетентність як основа успішної реалізації міжнародних проєктів. *Гірська школа Українських Карпат*. 2022. № 26. С. 41–45.

181. Шевчук С. В., Клименко І. В. Українська мова за професійним спрямуванням: підручник. 2-ге вид., випр. і доповн. Київ: Алерта, 2011. 696 с.

182. Штафірна Л. О. Ідея національної консолідації в публічній комунікації учнів старших класів закладів загальної середньої освіти. Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез IV Міжнародної науково-практичної конференції (13–14 травня 2022 року, м. Тернопіль). Тернопіль: Вектор; ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. 270 с.

183. Штафірна Л. О. Роль пам'яті у процесі продукування і виголошення публічного мовлення. Лінгводидактика в контексті особистісної парадигми:

матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю (Тернопіль, 3–4 черв. 2021 р.) / Терноп. нац. мед. ун-т імені І. Я. Горбачевського МОЗ України. Тернопіль: ТНМУ, 2021. 104 с. С. 60–62.

184. Штафірна Л. О. Теоретичні мовно-мовленнєві особливості формування публічного мовлення майбутніх учителів української мови. Стратегічні напрями розвитку сучасної української лінгводидактики: монографія / за ред. Е. Палихати, О. Петришиної. Тернопіль: Підручники і посібники, 2021. С. 266–275.

185. Штафірна Л. О., Палихата Е. Я. Формування комунікативної компетентності старшокласників у процесі навчання публічного мовлення. Актуальні проблеми мовознавства та лінгвометодики в умовах війни в Україні. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (з міжнародною участю) 21 лютого 2023 року. С. 264–268. За заг. ред. К. Я. Климової. Житомир: Поліський національний університет, 2023. 288с.

186. Щербан Т. Д. Психологія навчального спілкування: дис... д-ра психол. наук: 19.00.07. Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2005. 445 с.

187. Янкович О. І. Освітні технології сучасних навчальних закладів. Репозитарій Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/9075> (дата звернення: 11.11.2022).

188. Яременко В., Сліпушко О. Новий тлумачний словник української мови у 4-х томах. Т. 1. Київ: Аконт, 2001. 910 с.

189. Яременко В., Сліпушко О. Новий тлумачний словник української мови у 4-х томах. Т. 2. Київ: Аконт, 2001. 911 с.

190. Яхонтова Т. В. Жанри первинної наукової комунікації: сучасні тенденції розвитку. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія: Філологічні науки (мовознавство). 2014. № 2. С. 135–140.

191. Ahlsen E. Introduction to Neurolinguistics. Amsterdam, 2006. 205 p.

192. Arvanitis A., Karampatzos A. Negotiation and Aristotle's Rhetoric: Truth over interests? *Philosophical Psychology*. 2011, Vol. 24, P. 845–860.
193. Armstrong D. and Wilcox Sh. The gestural origin of language. *Oxford University Press*, 2007. 168 p.
194. Bachman L. F., Palmer A. S. The construct validation of some components of communicative proficiency. *TESOL Quarterly*, 16 (4). 1982. P. 449–465.
195. Barber C., 2015. What's your message?: Public speaking with twice the impact, using half the effort. Vivid Learning. 254 p.
196. Besley J., Dudo A., Sh. Yuan, 2018. Scientists' views about communication objectives. public understanding of science. Vol. 27(6) P. 708–730. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0963662517728478> (Accessed: 07.08.2021).
197. Brown G., Yule G. Teaching the spoken language. An approach based on the analysis of conversational English. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 162 p.
198. Burgoon J. K. Nonverbal communication in 1970s: An overview. In: *Communication year book 4*. New Brunswick, 1980. P. 179–197.
199. Burke K. A Rhetoric of Motives. University of California Press, 1969. 340 p.
200. Cain K. Making sense of text: skills that support text comprehension and its development. *Perspectives on Language and Literacy*. 2009. № 35 (2). P. 11–14.
201. Canale M. From communicative competence to communicative language pedagogy. *Language and Communication* / Ed. M. Canale, J. C. Richards, R. W. Schmidt. London: Longman, 1983. P. 2–27.
202. Canary D. Interpersonal communication. A goals based approach. NY: St. Martin's Press. 4th ed. 2008. 560 p.
203. Caplan D. Neurolinguistics and linguistic aphasiology: an Introduction. Cambridge Univ. Press, 1985. 51 p.

204. Della Giusta M., Jaworska S., Vukadinovic Greetham, D., 2021. Expert communication on Twitter: Comparing economists' and scientists' social networks, topics and communicative styles. *Public Understanding of Science*. Vol. 30(1) pp.75. URL:<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0963662520957252> (Accessed: 12.08.2021).
205. Docan-Morgan T. And Nelson L. L., 2015. The benefits and necessity of public speaking education. In: Vaidya, K. (ed.), Burns, J., Docan-Morgan, T., Owens, K., Leonard, D., and Rosental, R. *Public speaking for the curious: Why study public speaking*. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin. P. 1–16.
206. Douglas W. *Criteria of Rationality for evaluating democratic public rhetoric*. State University Press, 2004. P. 295–330.
207. Enos T. *Encyclopedia of rhetoric and composition: communication from ancient times to the information age* (Garland Reference Library of the Humanities). Taylor & Francis, 2010. 803 p.
208. Foss S. K., Foss K. A. *Inviting transformation: presentational speaking for a changing world*. Waveland Press, 2012. 223 p.
209. Grieve R., Woodley J., Hunt S.E., McKay A.: Student fears of oral presentations and public speaking in higher education: A qualitative survey, *Journal of Further and Higher Education*, 2021. 14 p. URL: <https://doi.org/10.1080/0309877X.2021.1948509> (Accessed: 22.08.2021).
210. Haken Hermann. *An approach to self-organization. Self-organizing systems: The emergence of order*. New York. 1987. p. 417–437.
211. Harley T. A. *The psychology of language: from data to theory*. New York : Psychology Press, 2008. 602 p.
212. Herrick J. A. *The history and theory of rhetoric: An introduction*. Boston: Allyn and Bacon, 2001. 30 p.
213. Johnson E. B. *Contextual teaching and learning*. CorwinPress, INC. A Sage Publications Company. Thousand Oaks, California. 2002. 196 p.
214. Kapur R., 2020. *Public Speaking skills: Crucial in developing into Productive human beings*. Research Gate. P. 1–12. URL:

https://www.researchgate.net/publication/343690720_Public_Speaking_Skills_Crucial_in_Developing_into_Productive_Human_Beings (Accessed:18.08.2021).

215. Konivitska T. Ya. Trainings in the context of future psychologists' rhetorical competence formation. *Science and Education: a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2019. VII (86), Issue: 209, Nov. P. 27–29.

216. MacDonald M. J., *The Oxford handbook of rhetorical studies*. New York: Oxford UP, 2017. 819 p.

217. Macnamara J. Public relations and post-communication: Addressing a paradox in public communication. *Public Relations Journal*. 2018. 21 p. URL: [//prjournal.instituteforpr.org/wp-content/uploads/.-public-relations-and-post-communication-ad-dressing-a-paradox-in-public-communication-1.pdf+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua](http://prjournal.instituteforpr.org/wp-content/uploads/.-public-relations-and-post-communication-ad-dressing-a-paradox-in-public-communication-1.pdf+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua) (Accessed: 17.08.2021).

218. Osborn A. F. *Applied imagination: principles and procedures of creative problem solving*. New York : *Scribner Publisher*, 1953. 317 p.

219. Rapp D. N., Van Den Broek P. Dynamic text comprehension: an integrative view of reading. *Current directions in psychological science*. 2005. № 14 (5). P. 276–279.

220. Rapp Ch., Wagner T. On some Aristotelian sources of modern argumentation theory. *Argumentation. an international Journal on Reasoning*. 2012. URL: https://www.academia.edu/8216639/Aristotle_and_Modern_Argumentation_Theory?email_work_card=view-paper.

221. Ricci-Bitti P. E., Poggi I. Symbolic nonverbal behavior: talking through gestures. *Journal of nonverbal behavior*. 1991. № 5. P. 172–183.

222. Richards J. C., Rodgers T. S. *Approaches and methods in language teaching*. Cambridge: *Cambridge University Press*, 2001. 270 p.

223. Rosling H. TED ideas worth spreading. URL: https://www.ted.com/talks/hans_rosling_the_best_stats_you_ve_ever_seen?language=russian (Accessed:15.07.2021).

224. Rossette-Crake, F. (2020) «The new oratory’: Public speaking practice in the digital, neoliberal age». *Discourse studying*. Vol. 22. URL: <https://doi.org/10.1177/1461445620916363> (Accessed: 22.08.2021).

225. Savignon S. J. *Communicative Competence: Theory and Classroom Practice*. McGraw-Hill, 1997. 288 p.

226. Sloane T. O. *Encyclopedia of Rhetoric*. New York: Oxford University Press, 2001.

227. Sokol M., Petryshyna O., Misko V., Mykolenko T., Palykhata E., Shtafirna L. Written network communication: Communicative needs and ambiguity of interpretations. *International Journal of Higher Education*. 2021. Vol 10. No 5. P. 10–17.

228. Soper P. *Basic public speaking*. Publisher. *Oxford University Press*, 1963. 388 p.

229. Webster-Deakin T. Learning through teaching languages: the role of the teaching placement for undergraduate students. *Professional Competencies in Language Learning and Teaching*./ Ed. Cecilia Gorla, Lea Guetta, Neil Hughes, Sandra Reisenleutner, and Oranna Speicher. Research-publishing.net. Voillans, 2019. xii+147 p. P. 9–18.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Анкета для вчителів-філологів

1. Прізвище, ім'я, по батькові
- (за бажанням).
2. Стаж роботи вчителем української мови
 3. Кількість років роботи у старших класах за програмою вивчення практичної риторики.
 4. Чи забезпечені ви методичною літературою з навчання риторики?
(Так. Ні). (Вибір підкреслити).
 5. Якщо «так», то назвіть хоча б одного автора чи посібник.
.....
 6. Що чи хто допомагає Вам підготувати конспект уроку з вивчення риторики? (Досвід, допоміжна література, учні класу, хтось інший).
 7. Які види публічного мовлення старшокласники засвоюють із більшим бажанням? (Монологічний, діалогічний, полілогічний). (Вибір підкреслити).
 8. Які жанри монологічного мовлення учні засвоюють із задоволенням?
(Усну відповідь на уроці (з мови, з літератури – вибір підкреслити), повідомлення на позакласному заході, доповідь, промову, виступ на конференції, виступ на запропоновану учителем тему). (Вибір підкреслити).
 9. Які жанри діалогічного мовлення учні засвоюють з бажанням (Бесіду, інтерв'ю, обговорення). (Вибір підкреслити).
 10. Чи люблять учні брати участі у проведенні дискусії? (Так. Ні). (Вибір підкреслити).
 11. На кінець 11-го року навчання чи зуміють ваші учні провести дискусію у своєму класі? (Так. Ні). (Вибір підкреслити).
 12. Якої допомоги Ви хотіли б від науковців сьогодення? (Конспектів уроків із риторики, конспектів із вивчення публічного мовлення, зразків проведення інтерв'ю, дискусії, диспуту тощо). (Вибір підкреслити).

ДОДАТОК Б

Тестування якості риторичних знань учнів 11 класу на етапі констатувального зрізу

1. Риторика – це:

- а) мистецтво мовлення;
- б) наука;
- в) навчальна дисципліна;
- г) налагодження контакту з аудиторією.

(а, б, в)

2. Учасники публічного мовлення – це;

- а) адресант і адресат;
- б) мовець і слухач;
- в) мовець (адресант) і слухачі (аудиторія);
- г) школярі, що розмовляють між собою.

(а, б, в)

3. Мовленнєва ситуація – це:

- а) штучне мовне середовище;
- б) дійсність, що стимулює мовленнєву реакцію;
- в) сукупність мовленнєвих і немовленнєвих умов та обставин;
- г) фон для мовленнєвих дій.

(б, в, г)

4. Адресант у публічному мовленні – це:

- а) слухач, що одержує мовленнєву інформацію;
- б) відправник, що виголошує мовленнєву інформацію;
- в) читач;
- г) мовець.

(б, г)

5. Адресат – це:

- а) слухач, що одержує мовленнєву інформацію;
- б) відправник, що виголошує мовленнєву інформацію;

в) читач;

г) мовець.

(а)

6. Публічне мовлення – це:

а) ораторське мовлення;

б) виступ перед публікою;

в) усномовленнєва діяльність, спрямована на слухачів;

г) різновид тексту, орієнтований на переконання аудиторії;

(а, б, в, г)

7. Авдиторія у публічному мовленні – це:

а) група людей, якій доводять певну інформацію;

б) публіка;

в) соціальна спільність людей;

г) слухачі.

(а, б, в, г)

8. Текст – це:

а) речення або група речень, пов'язаних одним змістом;

б) усні висловлювання людей;

в) зв'язна і послідовна сукупність речень;

г) герменевтика.

(а, б, в)

9. Моделювання аудиторії – це :

а) налагодження контакту з аудиторією;

б) вплив на слухачів за допомогою майстерності мовлення;

в) налаштування ритора на готовність слухачів сприймати інформацію;

г) індивідуально-особистісні ознаки слухачів.

(а, б, в, г)

10. Жанри монологічного публічного мовлення:

а) промова, доповідь, лекція, виступ, повідомлення;

б) агітація, звіт, інформація;

в) ритор, оратор, красномовець;

г) бесіда, розмова, обговорення.

(а)

11. Жанри діалогічного публічного мовлення:

а) обговорення, бесіда, розмова, суперечка, сварка;

б) дискусія, диспут, полеміка, дебати;

в) еристика, красномовство, теза, аргумент;

г) ораторія, оратор, ритор, аргументація.

(а)

12. Жанри полілогічного публічного мовлення:

а) обговорення, бесіда, розмова, суперечка, сварка;

б) дискусія, диспут, полеміка, дебати;

в) еристика, красномовство, теза, аргумент;

г) ораторія, оратор, ритор, аргументація.

(б)

ДОДАТОК В-1

Критерії оцінювання монологічних публічних висловлювань учнів

Таблиця подається за таким джерелом: Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Рідна мова. 5–11 класи / Підготували В. Новосьолова, Л. Скуратівський, Г. Шелехова. Київ, 2001. С. 81–83.

Рівень	Бали	Характеристика змісту усного монологічного висловлювання	Грамотність
Початковий (Бали цього рівня одержують учні, в яких виникають значні труднощі у складанні усних монологічних висловлювань)	1	Учень будує лише окремі, не пов'язані між собою речення; лексика висловлювання дуже бідна.	17–18
	2	Учень будує лише окремі фрагменти висловлювання; лексика і граматична будова мовлення бідна й одноманітна	15–16
	3	За обсягом робота становить менше половини норми; висловлювання не є завершеним текстом, хибує на непослідовність викладу, пропуск фрагментів, важливих для розуміння думки; лексика і граматична будова збіднені.	13–14
Середній (Бали цього рівня заслуговують учні, які будують текст, що за критерієм обсягу, повноти відтворення інформації і зв'язності значною мірою задовольняє норму, але за іншими	4	Усне висловлювання за обсягом становить дещо більше половини норми і характеризується уже певною завершеністю, зв'язністю, проте є недоліки за низкою показників (до семи), наприклад: характеризуються неповнотою і поверховістю в розкритті теми; порушенням послідовності викладу; не розрізняється основна та другорядна інформація; добір слів не завжди вдалий.	11–12
	5	За обсягом робота наближається до норми, в цілому є завершеною;	

критеріями результати істотно нижчі)		тема значною мірою розкрита, але трапляються недоліки за низкою показників (до шести): роботі власника поверховість у висвітленні теми, основна думка не проглядається, бракує єдності стилю та ін.	9–10
	6	За обсягом висловлювання сягає норми, його тема розкривається, виклад загалом зв'язний, але робота характеризується недоліками за кількома показниками (до п'яти): помітний її репродуктивний характер, відсутня самостійність суджень, їх аргументованість, добір слів не завжди вдалий тощо.	7–8
Достатній (Бали цього рівня заслуговують учні, які досить вправно будують текст за більшістю критеріїв, але за деякими з них ще проявляють недоліки.	7	Учні самостійно створюють достатньо повний, зв'язний, з елементами самостійних суджень текст, вдало добирають лексичні засоби, але у висловлюванні є недоліки (від чотирьох), наприклад: відхилення від теми, порушення послідовності її викладу, головна думка не аргументується тощо.	5–6
	8	Учень самостійно будує достатньо повне, осмислене, самостійно і в цілому складене висловлювання, проте трапляюся ще недоліки за певними показниками (до трьох).	3–4
	9	Учень самостійно будує послідовний, повний, логічно викладений текст, висловлює головну думку; вдало добирає лексичні засоби, однак припускається окремих недоліків (за трьома показниками): здебільшого це відсутність виразної особистісної позиції чи належної її аргументації тощо	
Високий (Бали цього рівня		Учень самостійно будує послідовний, повний текст,	

<p>заслуговують учні, які вправно за змістом і формою будують текст; висловлюють і аргументують свою думку; вміють зіставляти різні погляди на той самий предмет, оцінити аргументи на їх доказ, обрати один із них, окрім того, пристосовують висловлювання до особливостей певної мовленнєвої ситуації, комунікаційного завдання.</p>	10	<p>враховує комунікаційне завдання, висловлює власну думку, певним чином аргументує різні погляди на проблему, висловлювання відзначається багатством словника, граматичною правильністю, дотриманням стильової єдності і виразності тексту, але за одним із критеріїв допущений недолік.</p>	
	11	<p>Учень самостійно будує послідовний, повний текст, враховує комунікаційне завдання, висловлює власну думку, зіставляє її з думками своїх однокласників, вміє пов'язати обговорюваний предмет із власним життєвим досвідом, добирає переконливі докази для обґрунтування тієї чи іншої позиції з огляду на необхідність розв'язувати певні життєві проблеми; висловлювання в цілому відзначається багатством словника, точністю слововживання, стилістичною єдністю, граматичною різноманітністю.</p>	

ДОДАТОК В-2
Критерії оцінювання діалогічних (полілогічних)
публічних висловлювань школярів

Для оцінювання умінь і навичок самостійного продукування і виголошення змісту та рівня грамотності текстів діалогічного і полілогічного мовлення запропоновано відповідні критерії у Додатку із наказу МОН України від 21.08.2013 № 1222 «Про затвердження орієнтовних вимог оцінювання навчальних досягнень учнів із базових дисциплін у системі загальної середньої освіти», використані у дослідженні.

Рівні	Бали	Характеристика змісту виконаної роботи	Грамотність
			лексико-фраз., грамат., стиліст.
Початковий	1	Учень (учениця) буде лише окремі не пов'язані між собою речення; володіє бідним лексичним і граматичним оформленням висловлювання.	9 – 10
	2	Створений учнем (ученицею) текст характеризується фрагментарністю, думки викладаються на елементарному рівні; лексична і граматична будова мовлення потребують збагачення й урізноманітнення.	
	3	Учень (учениця) демонструє висловлювання, що не є завершеним; у тексті порушена послідовність і чіткість викладених власних думок; недостатньо сформовані уміння дотримуватися змістової і стилістичної єдності, бідний словниковий запас, граматична будова висловлювання недосконала.	
	4	Створене учнем (ученицею) висловлювання за обсягом становить трохи більше половини від норми й характеризується певною завершеністю, зв'язністю; бракує повноти, ґрунтовності, послідовності й переконливості у формулюванні думок; порушено пропорційність композиційних	

Середній		частин; чіткішого розмежування потребують основна і другорядна інформація; бідний лексико-фразеологічний запас і граматична будова; відсутні самостійні судження і висновки.	7– 8
	5	За обсягом висловлювання близьке до норми, композиційно завершене; потребує більше самостійних суджень, узагальнень, ґрунтовних висновків і кращого лексичного оформлення; основна думка формулюється невиразно, стандартно; бракує сильних аргументів, яскравих мовних засобів.	
	6	За обсягом висловлювання сягає норми; композиційна будова пропорційна; для повного розкриття теми бракує доказовості, самостійних суджень; виклад загалом зв'язний, але учень не вміє самостійно творчо мислити, належно аргументувати думки, влучно добирати слова й вирази, демонструвати багатство синтаксичних конструкцій.	
Достатній	7	Учень (учениця) виявляє обізнаність теми; демонструє здатність самостійно створювати зв'язне висловлювання з елементами самостійних суджень, вдало добирає лексичні засоби (використовує авторські засоби виразності, образності мовлення), але подекуди порушує логіку вкладки думок; бракує сильних аргументів на користь основної думки; потребує вдосконалення грамотності і збагачення мовлення засобами виразності.	5 – 6
	8	Учень (учениця) самостійно будує осмислене висловлювання; виявляє обізнаність теми, добирає переконливі аргументи на користь власної позиції, однак словник, граматичне і стилістичне оформлення потребують урізноманітнення.	
	9	Учень (учениця) демонструє здатність	

		самостійно будувати висловлювання певного обсягу, типу і стилю, добираючи й упорядковуючи необхідний для реалізації задуму матеріал; виклад думок послідовний, достатній для розкриття теми, логічний з урахуванням виду викладу; авторська позиція загалом чітка і зрозуміла; вдало дібрані лексичні засоби, однак потребує вдосконалення граматичне оформлення висловлювання; урізноманітнює синтаксичну будову тексту; демонструє навички робити висновки й узагальнення; розмежовувати сильні і слабкі аргументи.	
Високий	10	Учень (учениця) самостійно будує текст, орієнтований на комунікаційне завдання, чітко дотримується композиційної пропорційності, висловлює власну думку, аргументує різні погляди на проблему, демонструє багатий активний лексико-фразеологічний словник, граматичну правильність; дотримується стильової єдності, але бракує засобів мовної виразності текст висловлювання.	3
	11	Учень (учениця) самостійно будує оригінальне висловлювання, орієнтоване на комунікативне завдання, чітко дотримується композиційної пропорційності, висловлює власну думку, аргументує різні погляди на проблему, демонструє багатий активний лексико-фразеологічний словник і мовну грамотність; здатність творчо мислити, уявляти, фантазувати, дотримуватися стильової єдності; використовує мовні засоби виразності.	2
	12	Учень (учениця) самостійно будує яскравий оригінальний за ідеєю і мовним оформленням текст, орієнтований на комунікативне завдання, чітко дотримується композиційної пропорційності, висловлює	

		<p>власну думку, аналізує різні погляди на той самий предмет, добирає переконливі аргументи на користь тієї чи іншої позиції, демонструє багатий активний лексико-фразеологічний словник і мовну грамотність; здатність творчо мислити, уявляти, фантазувати; висловлювання відзначається наявністю оригінальних мовних засобів виразності, стилістичною довершеністю.</p>	1
--	--	--	---

ДОДАТОК В-3

Критерії оцінювання діалогів

Таблиця подається за таким джерелом: Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Рідна мова. 5–11 класи / Підготували В. Новосьолова, Л. Скуратівський, Г. Шелехова. Київ, 2001. С. 76–78.

Рівень	Бали	Характеристика складених учнями діалогів
Початковий (Бали цього рівня одержують учні, успіхи яких у самостійному складанні діалогу поки ще незначні)	1	В учнів виникають значні труднощі у підтриманні діалогу. Здебільшого вони відповідають на запитання «так» або «ні» чи аналогічними уривчастими реченнями стверджувального чи заперечного характеру.
	2	Учні відповідають на елементарні запитання короткими репліками, що містять недоліки різного характеру, але досягнути комунікаційної мети їм ще важко.
	3	Учні беруть участь у діалозі з найпростішою мовленнєвою ситуацією, можуть не лише відповідати на запитання співрозмовника, а й формулювати деякі запитання, допускаючи помилки різного характеру. Комунікаційна мета досягається ними лише частково.
Середній (Бали цього рівня одержують учні, які досягли певних результатів у складанні діалогів за двома-чотирма показниками з нескладної теми, але за іншими критеріями ще незначні)	4	Учні беруть участь у діалозі з нескладної за змістом теми, в основному досягає мети спілкування, проте репліки їхні недостатньо вдалі, оскільки не враховують належним чином ситуацію спілкування, не відзначаються послідовністю, доказовістю, трапляється чимало помилок у доборі слів, побудові речень, їхньому інтонування тощо.
	5	Учні беруть участь у діалозі за нескладною за змістом мовленнєвою ситуацією, дотримуються елементарних правил поведінки в розмові, загалом досягають комунікаційної мети, проте допускають відхилення від теми, мовлення їхнє характеризується стереотипністю,

		недостатньою різноманітністю і потребує істотної корекції тощо.
	6	Учні успішно досягають комунікаційної мети в діапазоні нескладної теми, їхні репліки загалом є змістовними, відповідають основним правилам поведінки в розмові, нормам етикету, проте їм не вистачає самостійності суджень, їх аргументації, новизни, лаконізму в досягненні комунікаційної мети, наявна кількість помилок у мовному оформленні реплік тощо
Достатній (Бали цього рівня одержують учні, які самостійно, в цілому вправно за більшістю критеріїв склали діалог із теми, що містить певну проблему, продемонстрували належну культуру спілкування, проте за деякими з критеріїв (від 2-х до 4-х) їхнє мовлення ще містить окремі недоліки)	7	Діалогічне мовлення учнів за своїм змістом спрямовується на розв'язання певної проблеми, загалом є змістовним, набирає деяких рис невимушеності з'являються елементи особистісної позиції щодо предмета обговорення, правила спілкування в цілому дотримуються, але ще є істотні недоліки (за 4-ма критеріями): невисокий рівень самостійності й аргументованості суджень, можуть траплятися відхилення від теми, помилки у мовному оформленні реплік тощо.
	8	Учні загалом вправно беруть участь у діалозі за ситуацією, що містить певну проблему, досягаючи певної мети, висловлюють судження і певною мірою аргументують їх за допомогою загальновідомих фактів, у діалозі з'являються елементи оцінних характеристик, узагальнень, що ґрунтуються на використанні прислів'їв і приказок, проте допускають певні недоречності за кількома критеріями (3-ма).
	9	Учні самостійно складають діалоги із проблемної теми, демонструючи загалом достатній рівень вправності і культури мовлення (чітко висловлюють думку, виявляють уміння формулювати цікаве запитання, дати влучну, дотепну відповідь,

		здебільшого виявляють толерантність, стриманість, коректність у разі незгоди з думкою співрозмовника) , але в діалозі є певні недоліки за 2-ма критеріями, наприклад; нечітко виражається особиста позиція співрозмовників, аргументація не відзначається оригінальністю тощо.
Високий (Бали цього рівня заслуговують учні, які продемонстрували високу культуру спілкування, переконливо аргументуючи свої думки з приводу проблемної теми, даючи можливість висловлюватися партнеру діалогування: змогли зіставити різні погляди на той самий предмет, навести аргументи «за» і «проти в їх обговоренні тощо»	10	Учні складають діалог за проблемною ситуацією, демонструючи належний рівень мовленнєвої культури, вміння формулювати думки, обґрунтовуючи власну позицію, виявляють готовність уважно і доброзичливо вислухати співрозмовника, даючи можливість висловитися партнеру діалогу, дотримуватися правил мовленнєвого етикету; структура діалогу, мовне оформлення реплік діалогу зазвичай відповідають нормам, проте за одним із критеріїв можливі певні недоліки.
	11	Учні складають діалог, самостійно обравши аспект запропонованої теми (або самі визначають проблему для розмови), переконливо й оригінально аргументують свою позицію, зіставляють різні погляди на один і той самий предмет, розуміючи при цьому можливість інших підходів до обговорюваної проблеми; структура діалогу та його мовне оформлення відповідають нормам.
	12	Учні складають глибокий за змістом та досконалий за формою діалог, самостійно обравши аспект запропонованої теми (або самі визначають проблему для обговорення), демонструючи вміння уважно і доброзичливо вислухати співрозмовника, коротко, виразно, оригінально сформулювати свою думку, добирати цікаві, влучні, дотепні, переконливі аргументи на захист своєї позиції, у тому числі власного

		життєвого досвіду, зіставляти різні погляди на предмет; здатність змінити свою думку в разі незаперечних аргументів іншого; дотримуються правил поведінки та мовленнєвого етикету у розмові.
--	--	--

ДОДАТОК Д
Додаткові критерії оцінювання умінь продукування публічних
висловлювань, запропонованих у ЕСФП

1. Дотримання мовних норм (орфоепічних, акцентних, лексико-фразеологічних, граматичних, стилістичних) у процесі текстотворення.

2. Дотримання вимог текстотворення (застосування різних видів зв'язку, темо-рема-тичних структур, складання плану чи тез передбачуваного висловлювання, аналіз будови тексту відповідно до типу мовлення тощо).

3. Врахування текстосприймання (аудіювання – слухання і розуміння почутого) для правильного реагування співрозмовників під час усного спілкування.

4. Продукування структурних компонентів монологів (речення, ССЦ), діалогів і полілогів (діалогічні єдності, діалогічні репліки) під час їх побудови.

5. Оцінювання креативності старшокласників на рівні створення прогнозованих текстів (монологів (опис, розповідь, роздум; промова, доповідь, лекція, інформація, пояснення, відповідь на уроці тощо), діалогів (бесіда, обговорення, інтерв'ю, опитування, телефонна розмова, суперечка тощо), полілогів (дискусія, диспут, полеміка, дебати) відповідно до їхніх структурних компонентів.

6. Врахування доречного і влучного використання засобів логіко-емоційної виразності у процесі усного публічного мовлення.

7. Дотримання показників мовленнєвої культури у процесі виголошення публічного висловлювання у монологіях і діалогах (полілогах).

8. Використання в публічному мовленні форм мовленнєвого етикету.

ДОДАТОК Е

Запитання для з'ясування рівня риторичних знань учнями ЕК і КК

1. Що вивчає риторика? (Способи переконання та впливу на аудиторію).
2. Що таке публічне мовлення? (Виступ перед публікою).
3. Жанри монологічного публічного мовлення. (Промова, доповідь, лекція, виступ, повідомлення).
4. Жанри діалогічного публічного мовлення. (Обговорення, бесіда, телефонна розмова, суперечка, сварка).
5. Жанри полілогічного публічного мовлення. (Дискусія, диспут, полеміка, дебати).
6. Учасники діалогічного мовлення (Співрозмовники, адресант і адресат, учасники діалогування, мовець і слухач тощо).
7. Яка мовленнєва ситуація називається штучною? (Створена за допоміжними опорами: вербального опису, ілюстрацій, сюжетних малюнків, початку чи кінця тексту, теми, змісту твору тощо).
8. Що таке текст? (Група речень, пов'язаних одним змістом).
9. Що розуміється під моделюванням аудиторії? (Налаштування оратора на слухачів, готових сприймати інформацію).
10. Назвіть компоненти культури усного публічного мовлення (Норми української мови, показники мовленнєвої культури, засоби логіко-емоційної виразності, правила ввічливості).
11. Перелічіть норми сучасної української літературної мови, що забезпечують культуру публічного усного мовлення (Орфоепічні, акцентні, лексико-фразеологічні, граматичні, стилістичні).
12. Назвіть паралінгвістичні засоби публічного мовлення (Міміка, жести, погляд, постава, поза, проксеміка, пантоміміка).

ДОДАТОК Ж

Система вправ і завдань для формування умінь і навичок продукування і виголошення публічного мовлення

Основними вправами, які використовуються у процесі формування умінь і навичок продукування й виголошення публічного мовлення під час експериментального навчання старшокласників поділяються на:

а) мовно-мовленнєві; б) умовно-мовленнєві; в) власне мовленнєві.

Мовно-мовленнєві вправи мають завдання вдосконалювати мовні норми у процесі усного мовлення, доречно використовувати паралінгвістичні засоби, дотримуватися логіко-емоційної виразності та показників мовленнєвої культури. Ці вправи називаємо пропедевтичними у системі роботи над формуванням умінь і навичок продукування й виголошення публічних висловлювань.

Для удосконалення мовних норм під час підготовки до виконання вправ вищого рівня продукування й виголошення ССЦ і ДЄ, а згодом і монологічних, діалогічних (полілогічних) текстів пропонуємо такі завдання (без текстів):

1. Прочитати текст, правильно вимовляючи голосні звуки, які в наголошеному складі вимовляються виразно.

2. Прочитати запропонований учителем текст із дотриманням орфоепічних норм щодо вимови приголосних звуків: дзвінких перед глухими в кінці складів, які вимовляються дзвінко.

3. Прочитати невідомий текст, правильно вимовляючи звукосполучення (-шся -жся, -чся, -ться; -жц, -шц, -чц та інші).

4. Поставити правильні наголоси у запропонованих учителем словах, використовуючи орфоепічні або орфографічні словники, зачитати їх.

5. Прочитати речення чи репліки зі звертаннями, вставними чи вставленими конструкціями, дотримуючись правильної інтонації.

6. Знайти у запропонованому тексті формули мовленнєвого етикету, скласти з ними речення чи репліки, прочитати їх із відповідною інтонацією.

7. Ввести слова із сумнівними наголошеннями і вимовою голосних, приголосних звуків і звукосполучень, запропоновані учителем, у речення чи репліки.

Умовно-мовленнєві вправи спрямовані на формування умінь і навичок продукування:

1) надфразових єдностей (інакше – складних синтаксичних цілих, прозових строф) – як одиниць монологічного мовлення та їх складників – речень;

2) діалогічних єдностей – як одиниць діалогічного й полілогічного мовлення та їх компонентів – реплік, різних на значенням, за метою висловлювання, за обсягом;

3) ССЦ і ДЄ за допомогою дотримання мовних норм, показників мовленнєвої культури та використання форм мовленнєвого етикету.

Для закріплення умінь і навичок продукування й виголошення ССЦ і ДЄ пропонуємо такі завдання для умовно-мовленнєвих вправ:

1. Створити вітальну діалогічну єдність.

2. Висловити вдячність однокласникові (вчителю) за допомогу у підготовці до контрольної роботи, використовуючи відповідні міміку, жести та інтонацію.

3. Побудувати монологічну репліку-запрошення на захід, у якому ви берете участь, використовуючи правильну форму звертання, інтонацію, паралінгвістичні засоби.

4. Створити монологічну репліку за поданою учителем штучною вербально описаною ситуацією (або за змістом вивченого твору на уроках літератури чи за малюнком або серією малюнків тощо), виголосити його;

5. Підготувати репліки для доречного використання їх у полілогічному тексті на запропоновану учителем тему.

До **власне мовленнєвих вправ належать**: 1) ситуаційні; 2) ілюстраційні; 3) текстові; 4) тематичні.

Завдання ситуаційних власне мовленнєвих вправ стосуються продукування монологічних, діалогічних (полілогічних) текстів, які опираються на допоміжні опори, до яких належать: *природна ситуація і штучна (вербально описана) ситуація*.

Для виконання вправ за *природною ситуацією* учням потрібно:

- 1) почути завдання для побудови монологічного (текст-монолог) чи діалогічного тексту (текст-діалог);
- 2) побудувати складні синтаксичні цілі (для монологів) і діалогічні репліки (для діалогів) відповідно до природної ситуації, яка відома студентам;
- 3) дотримуватися мовних норм і правил мовленнєвої культури.

Штучні ситуації пристосовуються до природних за допомогою вербального їх опису і в результаті маємо вправи за вербально описаними ситуаціями. Для їх виконання студенти повинні:

- 1) почути і запам'ятати вербально описану ситуацію;
- 2) зрозуміти завдання для побудови монологічного, діалогічного чи полілогічного висловлювання (зв'язного тексту);
- 3) дотримуватися мовних норм, засобів логіко-емоційної виразності, культури мовлення, форм мовленнєвого етикету.

1. Висловити свої враження від побаченого за допомогою побудованої і виголошеної монологічної репліки (за природною ситуацією).

2. Створити текст-монолог за вербально описаною вчителем (штучною) ситуацією і висловити своє ставлення до неї;

3. Провести діалог-обговорення за природною ситуацією, що трапилася в класі (школі, населеному пункті, країні).

4. Взяти участь у дискусії на тему, запропоновану в чинній програмі з української мови.

5. Підготуватися до диспуту (за планом, темою, ситуацією природною чи вербально описаною і запропонованою учителем), створити речення, репліки, які можна буде використати в усному мовленні.

До **ілюстраційних вправ** належать завдання для продукування монологічних, діалогічних (полілогічних) висловлювань на основі одиничних малюнків, серій сюжетних малюнків, картин, побачених фільмів тощо як допоміжних опор.

Завдання ілюстраційних власне мовленнєвих вправ:

1. Побудувати діалог за тематичною серією ілюстрацій, у якому кожний співрозмовник висловлює свою думку про побачене.

2. Створити текст-опис (розповідь, роздум) за картиною. Виголосити його, дотримуючись мовних норм.

3. За сюжетними малюнками (ілюстраціями) створити монолог і виголосити його перед аудиторією, дотримуючись мовних норм і структурних елементів відповідного монологічного жанру.

4. Описати портрет видатної людини (поета, художника, письменника, педагога, лікаря тощо), виголосити створений текст, дотримуючись мовних норм, показників мовленнєвої культури. Засобів логіко-емоційної виразності.

5. Створити уявний портрет дійових осіб прочитаного твору, що вивчається на уроках літератури.

Текстові вправи мають завдання побудувати монологічні, діалогічні (полілогічні) висловлювання на основі:

1) змісту художніх творів або їх уривків (початку чи кінця передбачуваного монологу, діалогу, полілогу),

2) наявних лише стимуляційних чи реакційних речень або реплік із художніх творів чи підібраних учителем,

3) змісту фільмів художнього, наукового чи ділового змістів.

Завдання текстових власне мовленнєвих вправ:

1. Створити діалог за репліками-стимулами.

2. Побудувати діалог за репліками-реакціями.

3. Продовжити діалог за початком (подано 2–3 репліки).

4. Подати монолог – характеристику будь-якого героя за вивченим твором на уроках літератури (українського чи зарубіжного автора).

5. Побудувати диспут за змістом прочитаного твору.

Коли старшокласники навчилися продукувати ССЦ, ДЄ, монологічні й діалогічні тексти за ситуаціями, ілюстраціями, текстами, учитель пропонує завдання для побудови монологу, діалогу чи полілогу на **запропоновану тему**, яка має здатність стимулювати розгортання змісту тексту без будь-яких інших допоміжних опор: вербальних чи невербальних.

Завдання тематичних власне мовленнєвих вправ:

1. Створити і виголосити діалог на тему «Підготовка до нового навчального року».

2. Створити і виголосити монолог на тему «Як я готуюся до нового навчального року».

3. Взяти участь у полілозі на тему «Підготовка до Великодних свят».

4. Виголосити монологічні висловлювання на тему «Як я готую писанки до Великодня».

5. Висловити враження від екскурсії до лісу (в музей, на молокозавод,) виголосити його.

Пропонуємо теми завдань для створення монологічних, діалогічних (полілогічних) висловлювань на запропоновані викладачем теми: «Новий рік», «Різдвяні свята», «Іменини», «У музеї», «На екскурсії» та інші, запропоновані у програмі з української мови.

Перелічені вправи для формування умінь і навичок продукування і виголошення публічного мовлення – мовно-мовленнєві (та імітаційні), власне мовленнєві (ситуаційні, ілюстраційні, текстові, тематичні) є комунікаційними. Комунікація вербалізована, побудована за допомогою мови, мовлення і стимуляційного завдання, тому вправи перелічені вище вправи називаємо мовнокомунікаційними.

ДОДАТОК 3

ІНФОРМАЦІЯ ПРО ФОРМИ МОВЛЕННЕВОГО ВПЛИВУ (ЗА Н. А. КОЛОТІЛОВОЮ)

Розрізняють дві форми мовленнєвого впливу: пряма і непряма.

Існують думки про те, що до прямої комунікації звертаються у випадку, коли засоби непрямої комунікації виявляються менш ефективними й економними для досягнення комунікаційної мети.

Вибір форм мовленнєвого впливу на аудиторію передбачає врахування двох основних проблем: *щирості та ефективності* висловлювання.

Пряма форма мовленнєвого впливу – це використання оратором мовних виразів у буквальному їх значенні (щирість). Пряма форма мовленнєвого впливу є відкритою тактикою. Користуючись нею, оратор безпосередньо повідомляє аудиторії те, що він має на увазі. Відповідно, така форма впливу є точною, послідовною та узгоджується з критерієм щирості. Слід мати на увазі, що зв'язок між словом і предметом є довільним. Для аудиторії сприйняття такої мовленнєвої форми не викликає особливих труднощів. Слухачам не доводиться вгадувати те, що мав на увазі оратор, і думати, чи правильно вони його зрозуміли. Використання прямої форми мовленнєвого впливу передбачає ієрархічно структуровану комунікацію. При цьому більш високий рівень ієрархії займає оратор. Саме за таких умов він може розраховувати на ефективність своєї промови, що забезпечується здебільшого конвенційним характером ситуації спілкування. Зазвичай для кожної ситуації існує одна пряма форма мовленнєвого впливу. Подібну модель взаємодії оратора й аудиторії називають вертикальною.

Непряма форма мовленнєвого впливу – це таке використання оратором мовних виразів, коли він має на увазі не тільки те, що він говорить, а й щось більше. Аудиторії пропонується самій встановити, що криється в цьому «більше, ніж буквальне значення». Непряма форма мовленнєвого впливу є

прихованою тактикою. Оратор «каже не те, що він каже», тобто відкрито не проголошує аудиторії те, що він має на увазі.

Відповідно, така форма впливу не узгоджується з критерієм щирості. Неузгодження з критерієм щирості зовсім не означає, що оратор говорить неправду. Він свідомо обирає такі способи вираження думки, які дають можливість аудиторії сприйняти те значення промови, що приховане за непрямою формою. Тому інтерпретація непрямой форми комунікації передбачає додаткові зусилля слухачів у вприйманні інформації. Відтак існує небезпека, що аудиторія зрозуміє оратора не так, як би йому хотілося. Крім цього, *непряма форма мовленнєвого впливу* задає декілька способів сприймання тексту, що висловлює мовець.

Непряма форма впливу забезпечується використанням у промові певних засобів виразності, якими є риторичні фігури, що створюють красу промови.

Риторичні фігури ще з часів Античності прийнято поділяти на дві великі групи: власне фігури і тропи.

У фігурах об'єктом зміни є речення або більша одиниця висловлювання, тоді як у тропях об'єктом зміни є слово або словосполучення.

Риторичні фігури впливають як на досягнення естетичного ефекту, так і на переконливість, ефективність, впливовість виступу оратора. Риторичні фігури й тропи розглядаються як засоби виразності, що покликані, з одного боку, продемонструвати почуття промовця, з іншого – викликати потрібні почуття в аудиторії.

Найбільш поширеною риторичною фігурою є *риторичне запитання*, що не потребує відповіді, на відміну від звичайного запитання.

Риторичне запитання використовується оратором в усних висловлюваннях для підкреслення незвичайності ситуації, напруження почуттів, привертання уваги слухачів до певного предмета. Риторичні запитання ставлять у двох випадках:

1) коли відповідь очевидна, відома аудиторії (наприклад: Чи стане людина їсти, якщо вона не голодна? Чи буде шукати, де тепліше, якщо їй не холодно?).

2) коли відповідь на запитання ніхто не знає або її взагалі не існує. Проте мовцеві потрібно підкреслити незвичайність певної ситуації (наприклад: Хто винен? Що робити?).

Відома синтаксична фігура, що має назву **синтаксичне перетворення**, що *полягає у виборі потрібного оратору порядку слів у реченнях*. Прийом синтаксичного перетворення реалізується за допомогою трьох груп фігур:

1) фігури скорочення; 2) фігури додавання; 3) фігури розташування.

Фігури **скорочення** поділяють на: 1) власне фігури скорочення; 2) фігури зменшення.

Фігури скорочення – це риторичні фігури, що полягають у пропущенні якихось елементів промови. До них належать: апосіопеза, асиндетон, еліпсис.

Апосіопеза (грец. *aposiopesis* – «мовчання») – це *фігура замовчування*, коли мовець свідомо не до кінця висловлює думку, розраховуючи на самостійне здогадування слухачами того, про що він хотів повідомити. На письмі ця фігура виражається за допомогою три крапки.

Асиндетон (грец. *asyndeton* – «безсполучення») – це *фігура скорочення*, що означає пропуск сполучників, як наприклад висловлювання Г. Ю. Цезаря: «Прийшов, побачив, переміг».

Еліпсис (грец. *elleipsis* – «пропуск») – це *фігура скорочення*, що означає пропуск якогось члена речення, який можна відновити з контексту. Досить часто в подібних конструкціях «випадає» присудок, хоча це можуть бути й інші члени речення. Наприклад, висловлювання У. Черчілля: «У кожній кризі кайзер пасував. У поразці – втік; у революцію – зрікся; у вигнанні – заново одружився».

Фігури зменшення – це риторичні фігури, суть яких полягає у відсіканні від предмета якихось частин. До них належить насамперед літота.

Літота (грец. Litotes – «простота») – це навмисне зменшення якості, значущості певного предмета. Наприклад: Тістечко таке маленьке, що нема що їсти.

Фігури додавання – це: 1) власне фігури додавання; 2) фігури збільшення.

Фігури додавання – це риторичні фігури, що полягають у повторі якихось елементів промови. До них належать: анафора, епіфора, гомеотелевтон, кіклос, хіазм тощо.

Анафора (грец. anapherein – «нести вгору») – це фігура додавання, що полягає у повторі початкових частин суміжних речень, що спостерігається у зверненнях оратора до аудиторії, наприклад: Дорогі співвітчизники! Дорога громадо! Дорогий народе!

Епіфора (грец. epiherein – «нести після») – це фігура додавання, що полягає у повторі кінцевих частин суміжних речень. Наприклад: За квартиру – плати, хочеш далі вчитися – плати, хочеш, аби тебе краще лікували, – плати.

Гомеотелевтон (грец. homeo – такий, що нагадує і Telos – закінчення) – це фігура додавання, що полягає у початковому римуванні, звуковому повторенні окремих частин слів у реченні. Наприклад: Здорова мама – здорове й дитятко. Це знає й кенгурятко.

Кіклос (грец. kuklos – коло) – це фігура додавання, що полягає у повторі початку й кінцівки речення. Наприклад: Є щось вище за нас, я не знаю що, але воно є.

Хіазм (грец. chiasmus – «перехрещення») – це фігура додавання, що полягає у перехрещеному поєднанні елементів речення. Наприклад: Жити – чудово, а чудово жити – ще краще.

Фігури збільшення – це риторичні фігури, що полягають у наданні предмету тих елементів, яких у нього немає.

До них належить насамперед **гіпербола** (грец. Hyperbole – «кидання зверху») – це навмисне перебільшення якості, значущості певного предмета.

Наприклад: Я чув, як ваш син відповідав на іспиті: це була наукова симфонія! Я піду за тобою на край світу.

Фігури розташування – це риторичні фігури, що вказують на незвичайне розташування елементів висловлювання. До них належать: інверсія, паратеза, парцеляція тощо.

Інверсія (лат. *Inversio* – перестановка) – це фігура розташування, що означає використання незвичайного порядку слів у реченні.

Найчастіше у подібних конструкціях наперед виноситься те, на чому оратор акцентує увагу. Наприклад: На таку альтернативу ми ніколи не погодимось! Ми ніколи не погодимось на таку альтернативу!

Паратеза (грец. *parathesis* – додаток) – це фігура розташування, що означає вставку в завершену синтаксичну структуру певних елементів для закріплення саме того значення, яке оратор бажає донести до аудиторії.

Парцеляція (лат. *parcellatio* – поділ на частини) – це фігура розташування, що означає розчленування речення з винесенням за його межі тих елементів, які посилюють основну думку. Наприклад: «Я втомився, бо життя безупинно і невблаганно йде на мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, а й чуже» (М. Коцюбинський).

Наведений перелік риторичних фігур далеко не вичерпує їх розмаїття. Тим більше, що з розвитком мови з'являються нові фігури, деякі відходять у минуле, а деякі переживають «друге народження».

ДОДАТОК К

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Штафірна Л. О. Теоретичні мовно-мовленнєві особливості формування публічного мовлення майбутніх учителів української мови. Стратегічні напрями розвитку сучасної української лінгводидактики: монографія / за ред. Е. Палихати, О. Петришиної. Тернопіль: Підручники і посібники, 2021. С. 266 – 275.

2. Палихата Е. Я., Штафірна Л. О. Навчання публічного мовлення старшокласників з урахуванням вимог програми і матеріалів підручників з української мови. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Педагогіка. 2022. №1. С. 142–149.

DOI 10.25128/2415-3605.22.1.17

3. Палихата Е. Я., Штафірна Л. О. Методика формування публічного мовлення старшокласників. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Педагогіка. 2023. № 2. С. 58–63.

DOI 10.32782/2415-3605.23.2.7

4. Sokol M., Petryshyna O., Misko V., Mykolenko T., Palykhata E., Shtafirna L. Written Network Communication: Communicative Needs and Ambiguity of Interpretations. *International Journal of Higher Education*. 2021. Vol 10. No 5. P. 10-17.

DOI 10.5430/ijhe.v 10n5p10

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

5. Штафірна Л. О. Ідея національної консолідації в публічній комунікації учнів старших класів закладів загальної середньої освіти. Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез IV

Міжнародної науково-практичної конференції (13–14 травня 2022 року, м. Тернопіль). Тернопіль: Вектор; ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 300–302.

6. Штафірна Л. О. Роль пам'яті у процесі продукування і виголошення публічного мовлення. Лінгводидактика в контексті особистісної парадигми: матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю (Тернопіль, 3–4 черв. 2021 р.) / Терноп. нац. мед. ун-т імені І. Я. Горбачевського МОЗ України. Тернопіль: ТНМУ, 2021. С. 60–62.

7. Штафірна Л. О., Палихата Е. Я. Формування комунікативної компетентності старшокласників у процесі навчання публічного мовлення. Актуальні проблеми мовознавства та лінгвометодики в умовах війни в Україні. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (з міжнародною участю) 21 лютого 2023 року. За заг. ред. К. Я. Климової. Житомир: Поліський національний університет, 2023. С. 264–268.

8. Штафірна Л. О. Формування умінь продукування і виголошення публічних висловлювань старшокласників. Перспективи розвитку сучасної філології та лінгвометодики у дослідженнях молодих науковців. Збірник матеріалів міжрегіонального науково-практичного online-семінару викладачів та здобувачів вищої освіти 22 січня 2024 року. За заг. ред. К. Я. Климової. Житомир: Поліський національний університет, 2024. С.96–100.

ДОДАТОК Л

Довідки про впровадження

ДО ВМР
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ВІННИЦЬКИЙ ЛІЦЕЙ № 8»
(КЗ «ВЛ № 8»)

вулиця В. Винниченка, будинок 28, м. Вінниця, Вінницький район, Вінницька область, 21009,
тел. (0432) 61-29-01 e-mail: sch8@galaxy.vn.ua

Код ЄДРПОУ 26235410

01.12.2023 № 284

На № _____ від _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Штафірної Лілії Орестівни на тему: «Формування умінь і навичок
усного публічного мовлення у старшокласників закладів загальної
середньої освіти» на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD)
зі спеціальності 014 Середня освіта**

Дослідження методики формування умінь і навичок усного публічного мовлення у старшокласників, розроблене Штафірною Лілією Орестівною, аспіранткою кафедри української мови та славистики Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, впроваджено у навчальний процес комунального закладу «Вінницький ліцей № 8». Розроблена авторкою модель формування умінь і навичок усного публічного мовлення у старшокласників пройшла практичну апробацію у 10-11 класах ліцею.

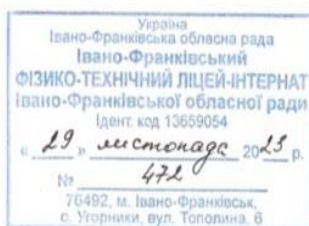
Упродовж 2022-2023 рр. було проведено формувальний експеримент структурно-функційної програми, мета якої: створити й апробувати методику формування публічного мовлення старшокласників про текстотворення на основі повторення відповідного лінгвістичного матеріалу як фундаментального, зосередити увагу на системі роботи над засвоєнням знань про текст і мовленнєву діяльність; формувати свідоме ставлення учнів до організації власної мовленнєвої діяльності, уміння застосовувати методи і прийоми текстотворення, з'ясувати їх ефективність.

Одержані результати дають змогу зробити висновок про дієвість та результативність розробленої моделі формування умінь і навичок усного публічного мовлення у старшокласників.

Директор

Наталія ПІДПІСНА

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Штафірної Лілії Орестівни на тему: "Формування умінь і навичок усного публічного мовлення у старшокласників закладів загальної середньої освіти" на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD)
 зі спеціальності 014 Середня освіта

Результати дисертації Штафірної Лілії Орестівни, аспірантки кафедри української мови та славістики Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка були апробовані впродовж 2022-2023 н. р. шляхом впровадження методики формування умінь і навичок усного публічного мовлення в учнів 10-11 класів у навчальний процес Івано-Франківського фізико-технічного ліцею-інтернату Івано-Франківської обласної ради.

У впровадженій методиці застосовано мовно-мовленнєвий підхід, який забезпечує зміст експериментально-дослідної програми навчання публічного мовлення: повторення вивченого теоретичного матеріалу, що складає лінгвістичну основу продукування усномовленнєвих публічних висловлювань. Для формування умінь продукувати публічне мовлення було використано структурно-орієнтований підхід, комунікаційно-діяльнісний підхід та завершально-результативний підхід.

Одержані результати дають можливість зробити висновок про дієвість та ефективність розробленої авторської методики формування умінь і навичок усного публічного мовлення.

Директор

Мирослав ЯНИШІВСЬКИЙ

БІЛОГІРСЬКА СЕЛИЩНА РАДА
СУШОВЕЦЬКИЙ ЛІЦЕЙ БІЛОГІРСЬКОЇ СЕЛИЩНОЇ РАДИ
ШЕПЕТІВСЬКОГО РАЙОНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ
вул. Центральна, 17, с. Сушівці, 30240, тел. 9-57-47
e-mail: syshivciscool@ukr.net Код ЄДРПОУ 259944

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Штафірної Лілії Орестівни на тему: «Формування умінь і навичок усного
публічного мовлення у старшокласників закладів загальної середньої
освіти» на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD)
зі спеціальності 014 Середня освіта

Результати дисертації Штафірної Лілії Орестівни, аспірантки кафедри української мови та славістики Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка були апробовані впродовж 2022-2023 н. р. шляхом впровадження методики формування умінь і навичок усного публічного мовлення в учнів 10-11 класів у навчальний процес Сушовецького ліцею Білогірської селищної ради Шепетівського району Хмельницької області

У 2022-2023 рр. було проведено формувальний експеримент структурно-функційної програми, мета якої: створити й апробувати методику формування публічного мовлення старшокласників про текстотворення на основі повторення відповідного лінгвістичного матеріалу як фундаментального, зосередити увагу на системі роботи над засвоєнням знань про текст і мовленнєву діяльність; формувати свідоме ставлення учнів до організації власної мовленнєвої діяльності, уміння застосовувати методи і прийоми текстотворення, з'ясувати їх ефективність.

Модель формування умінь і навичок усного публічного мовлення у старшокласників пройшла практичну апробацію у 10-11 класах школи. Результати методики формування умінь і навичок усного публічного мовлення дають змогу зробити висновок про дієвість та результативність розробленої моделі.

Таміла ПАНЧОХА

УКРАЇНА
Тернопільська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №16
імені Володимира Левицького
Тернопільської міської ради Тернопільської області

46027 Тернопільська область, м.Тернопіль, вул. Винниченка 2,
тел. (0352) 43-60-69, 43-61-05, e-mail: school16ter@gmail.com
Ідентифікаційний код за ЄДРПОУ 14039974

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Штафірної Лілії Орестівни на тему: «Формування умінь і навичок усного
публічного мовлення у старшокласників закладів загальної середньої
освіти» на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD)
зі спеціальності 014 Середня освіта**

В освітній процес Тернопільської загальноосвітньої школи № 16 імені Володимира Левицького впродовж 2022-2023 рр. впроваджувались результати дисертаційного дослідження аспірантки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка Штафірної Лілії Орестівни.

Протягом 2022-2023 рр. було проведено формувальний експеримент структурно-функційної програми, досягнення мети якої полягає у розв'язанні актуальних завдань: 1) забезпечення старшокласників знаннями, що стосуються: удосконалення мовно-мовленнєвої культури (дотримання мовних норм, комунікаційних якостей мовлення, мовленнєвого етикету, паралінгвістичних засобів і логіко-емоційної виразності); визначення поняттєвої основи шляхом виконання відповідних дій та операцій у процесі текстотворення; ознайомлення зі структурними компонентами, запланованих для продукування текстів різних типів, стилів і жанрів висловлювання; 2) формування в учнів умінь, спрямованих на: орієнтування в умовах комунікаційних завдань; визначення мети і завдань мовленнєвої діяльності та їхній вплив на продукування висловлювання; продукування жанрів монологічних, діалогічних і полілогічних висловлювань, зорієнтованих на досягнення комунікаційної мети.

Модель формування умінь і навичок усного публічного мовлення у старшокласників пройшла практичну апробацію у 10-11 класах школи. Результати методики формування умінь і навичок усного публічного мовлення дають змогу зробити висновок про дієвість та результативність розробленої моделі.

Директор

Руслана БАЗУНОВА

Україна

**ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ
ТЕРЕБОВЛЯНСЬКА МІСЬКА РАДА**

Опорний заклад Лошнівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів
48133, Тернопільська обл., Теребовлянський район, с. Лошнів
e-mail: <loshnivska-school@ukr.net> Код ЄДРПОУ 23595906

05.12.2023р № 65

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Штафірної Лілії Орестівни на тему: «Формування умінь і навичок
усного публічного мовлення у старшокласників закладів загальної
середньої освіти» на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD)
зі спеціальності 014 Середня освіта**

Дослідження методики формування умінь і навичок усного публічного мовлення у старшокласників, розроблене Штафірною Лілією Орестівною, аспіранткою кафедри української мови та славістики Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, було впроваджено у навчальний процес опорного закладу Лошнівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів Теребовлянської міської ради.

У 2022-2023 рр. було проведено формувальний експеримент структурно-функційної програми, мета якої: створити й апробувати методику формування публічного мовлення старшокласників про текстотворення на основі повторення відповідного лінгвістичного матеріалу як фундаментального, зосередити увагу на системі роботи над засвоєнням знань про текст і мовленнєву діяльність; формувати свідоме ставлення учнів до організації власної мовленнєвої діяльності, уміння застосовувати методи і прийоми текстотворення, з'ясувати їх ефективність. Модель формування умінь і навичок усного публічного мовлення у старшокласників пройшла практичну апробацію у 10-11 класах школи.

Одержані результати дають можливість зробити висновок про дієвість та ефективність розробленої авторської методики формування умінь і навичок усного публічного мовлення.

Директор

Микола КВАРЦЯНИЙ